

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 62

Засновано 1964 року

Харків 2022

УДК 93(082)

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 18 від 25.11.2022 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Головний редактор – Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Відповідальний секретар – Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Редактор випуску – Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)

Волосник Ю. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)

Зелінський А. Л., д-р іст. наук, в.о. провідного наукового співробітника (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Крульчик К., д-р іст. наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Куліков В. О., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кушнар'єв С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., канд. іст. наук (Ph.D.), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Тодев І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

ISSN 2220-7929

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE**

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No. 62

Founded in 1964

Kharkiv 2022

УДК 93(082)

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 18 from 25.11.2022).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History

Editor-in-Chief – Posokhov S. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Issue Editor – Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Górák A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Ivashchenko V. Yu., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Jawor G., Doctor of Historical Sciences, Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Kiselyova Yu. A., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Królczyk K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Kudelko S. M., Candidate of History, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kulikov V. O., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychev M. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzgin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Naumov S. O., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Obertreis J., Doctor of Historical Sciences, Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Posokhova L. Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Shramko I. B., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Todev I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Volosnyk Yu. P., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Zelinskyi A. L., Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

Посохов С., Рачков Є. Місто і війна (передмова).....9

СТАТТІ

Рачков Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України під час російсько-української війни..... 12

Єремєєв П. Руйнація культових споруд Харкова в період російської військової агресії: суспільне сприйняття та переосмислення культурної спадщини.....49

Кісельова Ю. Монументальні місця пам'яті в умовах війни: практики медійної репрезентації.....86

Голубкіна Г. Виклики воєнного часу: діяльність ЦДНТА України в період російської військової агресії проти України..... 113

Стамбол І. Особливості діяльності бібліотек міста Одеси під час воєнного стану 2022 року..... 128

Vondarenko H. Ukrainian Education in Wartime: Challenges and Problems 142

Вовк О. «Ми будемо обговорювати майбутнє та мріяти разом»: культурно-мистецьке життя та музеєфікація міського простору Харкова в умовах війни..... 160

Курушина М. Образи українських міст у наративах воєнного часу ... 181

Янкул О. «Пишу тобі. Я сумую»: образ воєнного Харкова 2022 року в дописах мешканців у соціальних мережах 203

ОГЛЯДИ ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Шрамко І.* Музей археології Каразінського університету в умовах війни: виклики та відповіді.....232
- Іванова Н.* Діяльність арт-інституцій в Україні під час війни.....248
- Обертрайс Ю., Посохова Л.* «Історіописання в часи війни та вигнання»: дайджест українсько-німецького колоквиуму.....255
- Mérai D., Veldpaus L.* Heritage-Based Post-War Urban Reconstruction in Ukraine: Preparing Future Experts in Higher Education.....262

CONTENTS

Posokhov S., Rachkov Ye. City and War (Foreword) 9

ARTICLES

Rachkov Ye. Destruction, Preservation, and Rethinking of Ukraine’s Urban Cultural Heritage during the Russo-Ukrainian War 12

Yeremieiev P. Destruction of Cult Buildings in Kharkiv during the Russian Military Aggression: Public Perception and Rethinking of Cultural Heritage 49

Kiselyova Yu. Monumental Sites of Memory in Wartime: Practices of Media Representation 86

Holubkina H. Challenges of Wartime: The Work of the Central State Archive of Science and Technology (TsDNTA) of Ukraine during the Russian Invasion..... 113

Stambol I. Odesa’s Libraries during the Martial Law of 2022 128

Bondarenko H. Ukrainian Education in Wartime: Challenges and Problems 142

Vovk O. “We Will Discuss the Future and Dream Together”: Cultural and Artistic Life and the Museumification of Urban Space in Wartime Kharkiv 160

Kurushyna M. Images of Ukrainian Cities in Wartime Narratives..... 181

Yankul O. “Writing to You. Miss You”: The Image of 2022 Wartime Kharkiv in Residents’ Social Media Posts.....203

REVIEWS AND INFORMATION

- Shramko I.* Karazin University’s Museum of Archaeology in Wartime: Challenges and Responses.....232
- Ivanova N.* The Work of Ukraine’s Art Institutions during the War 248
- Obertreis J., Posokhova L.* “Historiography in Times of War and Exile”: Digest of the Ukrainian-German Colloquium.....255
- Mérai D., Veldpaus L.* Heritage-Based Post-War Urban Reconstruction in Ukraine: Preparing Future Experts in Higher Education..... 262

Місто і війна (передмова)

Від 2014 р. російська військова агресія проти України призвела до значних руйнувань об'єктів культурної спадщини. За висновками експертів втрати культурної спадщини України є найбільшими з часів Другої світової війни. Одночасно російсько-українська війна стала тригером для переосмислення культурної спадщини українських міст. Зокрема, змінилося ставлення містян до того, що заслуговує на збереження та відбудову, а якої спадщини слід позбутися, яку видалити з фізичного простору міст, а також колективної пам'яті міських спільнот. Крім того, в умовах війни в Україні відбувається формування нових стратегій охорони культурної спадщини. Важливе значення мають різноманітні громадські ініціативи, волонтерський рух і допомога міжнародних організацій.

Пропонований випуск журналу присвячено питанням, що стосуються знищення, руйнування й пошкодження об'єктів культурної спадщини та культурної інфраструктури України внаслідок російської військової агресії, а також стратегій збереження та переосмислення культурної спадщини українських міст в умовах війни. Дослідження виконано в межах наукового проєкту «МІСТО І ВІЙНА: руйнування, збереження і переосмислення міської культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії». Це міждисциплінарний проєкт з дослідження різноманітних аспектів міської культурної спадщини великих міст Східної та Південної України — Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова — після початку війни на Донбасі 2014 р. і широкомасштабного наступу російських військ 2022 р. Мета проєкту — зафіксувати погляди експертів (передусім науковців, працівників музеїв, архівів та бібліотек, а також журналістів, письменників, художників, фотографів та ін.) на процеси руйнування, збереження та переосмислення міської культурної спадщини в Україні, спровоковані російською військовою агресією. Проєкт являє собою відкриту мережу, учасниками якої є переважно викладачі й студенти українських університетів, котрі працюють у тісній співпраці заради розроблення нових підходів

до культурної спадщини України (детальніше: <https://cityface.org.ua/projectheritage.html>).

Представлені у випуску статті та повідомлення є проміжними результатами досліджень у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА», авторами яких є переважно фахові історики, зокрема університетські викладачі, співробітники архівів та музеїв. Статті та повідомлення розташовані у випуску за тематичним принципом. Загалом пропонований випуск містить дослідження актуальних питань, пов'язаних зі знищенням та збереженням різноманітної міської культурної спадщини під час російсько-української війни, сучасною медійною репрезентацією українських міст та їхньої культурної спадщини, специфікою діяльності музеїв, архівів і бібліотек під час війни, актуальними викликами, що постали перед освітньою галуззю та культурно-мистецьким життям українських міст у період російської військової агресії.

Видання цього спеціального випуску «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”» відбулося завдяки підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету та сприянню керівництва історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Дякуємо рецензентам статей за слушні пропозиції та зауваження, які були висловлені під час підготовки випуску, а також літературним редакторам за корегування текстів. Сподіваємося, що цей випуск зацікавить читачів і стимулюватиме подальші дослідження культурної спадщини в Україні.

Сергій Посохов, Євген Рачков

CTATTI

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>
УДК 719(477-21):355.4.018(470-651.1:477-651.2)''2014/2023''

Євген Рачков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

**ЗНИЩЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ
МІСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Статтю присвячено дослідженню проблем знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України в умовах російського військового вторгнення. Наголошується, що сьогодні охорона культурної спадщини залишається важливим напрямом гуманітарної політики України. Починаючи з 2014 р., російська військова агресія призвела до значних руйнувань українських міст. Злочинні дії російських військ на території України мають характер урбіциду, оскільки вони спрямовані на знищення гетерогенного культурно-символічного міського простору та різноманітності міської культурної спадщини. За висновками експертів, унаслідок російсько-української війни культурна спадщина та культурна інфраструктура України зазнає

Як цитувати: Рачков, Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України під час російсько-української війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 12-48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>.

How to cite: Rachkov, Ye. Destruction, Preservation, and Rethinking of Ukraine's Urban Cultural Heritage during the Russo-Ukrainian War. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 12-48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>. (In Ukrainian)

найбільших знищень, руйнувань та пошкоджень від часу Другої світової війни. У статті відзначається, що за цих умов в Україні відбувається формування нових стратегій охорони культурної спадщини. Важливе значення мають різноманітні громадські ініціативи, волонтерський рух і допомога міжнародних організацій. Загалом Україна потребує довгострокової підтримки в галузі охорони культурної спадщини. Враховуючи різноманітність і багатогранність культурної спадщини України, важливим для її збереження стає застосування різних підходів і технологій. Зокрема цифрові технології мають сприяти покращенню обліку та забезпечити диджиталізацію об'єктів культурної спадщини. Зроблено висновок, що російська військова агресія спричинила певний «поворот» в розумінні й ставленні до культурної спадщини в Україні. Важливого значення набули пошук і відродження традиційних складників національної культури, а також критичне переосмислення російської імперської та радянської спадщини. Наголошується, що масштабна російська військова агресія спровокувала в українських містах чергову хвилю зміни топонімів, демонтування певної категорії міських пам'яток, переформатування музейних експозицій тощо.

Ключові слова: культурна спадщина, Україна, міста, російсько-українська війна, урбіцид.

Від 2014 р. російська військова агресія проти України призвела до значних людських жертв та руйнувань українських міст. Були пошкоджені житлові будинки, лікарні, школи, університети, промислові підприємства, об'єкти критичної інфраструктури тощо. Постраждала також історична забудова багатьох українських міст (житлові й адміністративні будівлі, релігійні споруди, меморіали, пам'ятники тощо). Зазнали істотних втрат різноманітні культурні установи (насамперед музеї, архіви, бібліотеки). Експерти наголошують, що теперішні збитки культурної спадщини України є найбільшими з часів Другої світової війни (Vnaslidok rosij's'koj ahresii; Ukraina z chasiv Druhoj Svitovoi vijnju). Кількість офіційно зафіксованих зруйнованих і пошкоджених об'єктів культурної спадщини та культурних установ України внаслідок російських бомбардувань та обстрілів протягом лютого-жовтня 2022 р. перевищує 550 (MKIP veryfikovalo). Культурна спадщина продовжує зазнавати втрат, особливо на територіях,

які залишаються окупованими Росією і де відбувалися і тривають бойові дії (передусім Харківська, Донецька, Київська, Чернігівська, Луганська, Сумська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська та інші області) (Destroyed Cultural Heritage of Ukraine). Водночас російсько-українська війна стала тригером для переосмислення в українському суспільстві змісту та значення культурної спадщини, спричинила певний «поворот» у розумінні та ставленні до культури загалом. З одного боку, спостерігається посилення суспільного інтересу до традиційних культурних зразків, які розглядаються як основи української національної ідентичності, з другого боку, критичного переосмислення зазнала спадщина, пов'язана з російською імперською та радянською історією. Важливими складниками зазначеного «повороту» виглядають активні дискусії навколо культурної спадщини (зокрема щодо того, яка спадщина заслуговує на збереження та відновлення, а яка, навпаки, — на знищення та забуття) та дії, спрямовані на перетворення культурно-символічного простору міст і населених пунктів¹. Після масштабного вторгнення російських військ в Україну розпочалася нова хвиля зміни назв топонімів, відбувається демонтування певної категорії міських пам'яток, здійснюється переформатування музейних експозицій, спостерігається ревізія бібліотечних фондів тощо.

Чимало дослідників російсько-української війни наголошує на злочинних діях російських військ на території України, що мають характер урбіциду. Зокрема, вони підкреслюють, що руйнування українських міст непропорційні військовим цілям конфлікту, крім того, російські атаки не обмежуються військовими об'єктами, а поширюються на антропогенне середовище міст і населених пунктів України (Shl'ohel' 2016; Slyvka, Zakutynska 2016; Mykhajlova 2022). Факти урбіциду як різновиду політики насильства зафіксовано на різних етапах війни, починаючи від анексії Криму та воєнних дій

---

¹ Про характерні особливості культурно-символічного простору великих міст України див., наприклад: Кравченко, В., Посохов, С. (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків, 2021; Касьянов, Г. (ред.). *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*. Львів, 2018.

в частині Донецької та Луганської областей з 2014 р. Виразними прикладами злочинної політики Росії є широкомасштабне руйнування і привласнення об'єктів культурної спадщини України, що порушує принципи міжнародного гуманітарного права. Злочини проти культурної спадщини не можуть бути інтерпретовані як «супутні збитки», натомість очевидним є навмисний характер таких дій, зокрема на територіях, де немає бойових дій. За цих умов зростає значення належної фіксації та подальшого дослідження випадків знищення, руйнування та пошкодження об'єктів культурної спадщини України, що може бути важливим, зокрема, для притягнення країни-агресора до відповідальності.

У статті крізь призму урбіциду здійснюється спроба дослідження процесів знищення, збереження та переосмислення культурної спадщини України, що були спровоковані російською військовою агресією. Особливу увагу буде приділено таким питанням: 1) вплив урбіциду на стан міської культурної спадщини; 2) моніторинг стану культурної спадщини України в умовах війни; 3) стратегії охорони культурної спадщини України на сучасному етапі (зокрема, вплив цифрових технологій); 4) переосмислення культурної спадщини та деколонізація колективної пам'яті.

Як урбіцид пов'язаний з міською культурною спадщиною?

Як відомо, суть урбіциду (дослівно «знищення міста» або «насильство щодо міста») полягає в руйнуванні антропогенного середовища міста. Урбіцид визначають одночасно як політику і стратегію руйнування всієї міської тканини й порушення цілісності простору міста. Важливо підкреслити, що урбіцид означає надмірну жорстокість та не може бути пояснений такими термінами міжнародного гуманітарного права, як, наприклад: військова необхідність, законна військова мета, побічний збиток тощо. Зазвичай як приклади урбіциду дослідники називають російський штурм Грозного, столиці Чеченської Республіки Ічкерія у 1999–2000 рр., та Югославські війни, зокрема війну в Боснії 1992–1995 рр. Важливість поняття «урбіциду» полягає в тому, що воно дозволяє більш точно схарактеризувати

руйнування міст під час воєнного конфлікту, ніж поняття «вандалізм» або «безпідставне руйнування», для яких характерна певна семантична невизначеність (Coward 2009, 23-24). Урбіцид одночасно є нападом на місто, щоб знищити специфічний спосіб життя містян та зруйнувати міський простір як місце існування множинних ідентичностей (Coward 2009, 47-49). Одним із найбільш важливих наслідків руйнування антропогенного середовища є гомогенізація міської просторовості (насамперед спільних і публічних міських просторів) (Coward 2009, 97-100). Отже, знищення міської культурної спадщини може призводити до руйнування культурної різноманітності та встановлення режиму культурної однорідності міст, втрати міськими спільнотами підґрунтя для самоідентифікації.

Руйнування та пошкодження міської культурної спадщини постає важливим складником урбіциду. Навмисне знищення антропогенного середовища міста означає також повне або часткове знищення культурної спадщини, насамперед як основи культурного середовища та культурної пам'яті міських спільнот. Руйнування і пошкодження культурної спадщини в Україні передовсім стало наслідком цілеспрямованих бомбардувань та обстрілів українських міст російськими військами. Руйнівної шкоди зазнає неоднорідний міський простір, тобто гетерогенне міське середовище. Знищення культурної спадщини призводить до фізичного та символічного розділення міського простору. Слід відзначити, що, на перший погляд, локальні втрати культурної спадщини, насправді, можуть спричиняти екзистенційні загрози, унеможливаючи стабільний розвиток як окремих міських спільнот, так і всього антропогенного середовища міста. Знищення різноманітних складників культурної спадщини неминуче призводить до утворення певних лакун, зокрема в наративах пам'яті та колективній ідентичності, що своєю чергою сприяє формуванню своєрідних демаркаційних ліній у культурно-символічному міському середовищі та посиленню відокремленості міських спільнот. Дослідники наголошують, що урбіцид істотно впливає на структурування міського простору. На місці зруйнованих складників урбопростору можуть поставати інші з новими способами

і технологіями контролю, політичним режимом і цінностями (Slyvka, Zakutyns'ka, Hlukhaniuk 2018, 122).

Отже, урбіцид полягає не лише у фізичному руйнуванні міста, але також у повному або частковому знищенні ідеологічних, моральних, символічних та інших складників міського життя (тобто культурної пам'яті, колективних цінностей та ідентичностей, пов'язаних з матеріальним простором, а також міських культурних ландшафтів, міських образів, *genius loci* тощо). Безперечно, важливе значення має різноманітна культурна спадщина, яка утверджує специфіку міста та впливає на ідентичність містян, наповнює їхній життєвий світ певним змістом і ціннісними орієнтаціями. Знищення тих чи тих підвалин міськості, як правило, нерозривно пов'язане з руйнуванням та пошкодженням культурної спадщини.

Мартін Ковард звертає увагу на наявність щонайменше двох важливих аспектів урбіциду: політичного та концептуального. Перший аспект стосується політичної мети урбіциду, механізмів його скоєння та місця політичної суб'єктності в цьому процесі. Отже, урбіцид можна розглядати як політично вмотивоване явище, прояв політичного насильства (зокрема, основаного на ідеях етнічного націоналізму). Навіть більше, можливі засоби зупинення та подолання наслідків урбіциду також можуть перебувати в політичній площині. Загалом політичний контекст важливий як на етапі руйнування міського середовища, так і на етапі його відновлення. Своєю чергою концептуальний аспект урбіциду полягає в загальних концептуальних підвалинах чинення урбіциду та (не)розуміння можливих причин і наслідків руйнування міського антропогенного середовища (Coward 2009, 92-93).

Невипадково чимало дослідників пропонує розглядати урбіцид як різновид геноциду. Зокрема, Мартін Шоу наголошує на існуванні прямого зв'язку між урбіцидом та геноцидом, насамперед через те, що руйнування міської тканини не можна відмежувати від загибелі людей та руйнування системи соціальних відносин, що їх поєднує (Shaw 2004, 149). Навіть більше, руйнування антропогенного середовища не виключає паралельне провадження геноциду (Coward 2009, 47-49). У Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього,

що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 1948 р., зазначається, що геноцид слід розуміти як дії, які здійснюються з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку (ст. 2) (Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide). Крім того, як зазначав Рафаель Лемкін, геноцид пов'язаний не лише з безпосереднім знищенням людей, але також спрямований на знищення їхньої культурної ідентичності: «...геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, за винятком випадків, коли він здійснюється шляхом масового вбивства всіх членів нації. Він призначений радше для позначення скоординованого плану різних дій, спрямованих на знищення важливих основ життя національних груп, для знищення самих груп. Цілями такого плану могли бути руйнування політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя людей, які належать до таких груп» (пер. з англ.)² (Lemkin 2005, 79). Водночас попри те, що урбіцид і геноцид мають спільну логіку знищення, ці поняття не тотожні (Coward 2009, 39-40).

Послугуючись типологією геноцидів, яку запропонував Ізраїль Чарні, нищення культурної спадщини також можна розглядати як складник «культурального геноциду», що включає знищення культури інших людей, зокрема руйнування культурних основ їхнього життя. Проявом культурального геноциду дослідник, зокрема, називає етноцид — створення заборон чи перешкод на шляху природного циклу відтворення та існування культури або народу (Charny 1994, 84-85).

У науковій літературі поняття «урбіцид» як характеристика злочинних воєнних дій Росії проти українських міст та їхніх мешканців почало використовуватися після 2014 р. Водночас лише після масштабного вторгнення російських військ в Україну «урбіцид» як концептуальне пояснення отримало більш широке використання. Зокрема, сьогодні реалізується низка проєктів, спрямованих на осмислення урбіциду як військової стратегії Росії. Показовим

---

² Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

прикладом слугує серія онлайн-дискусій під назвою «Україна після урбіциду: відновлення міст і громад», ініційована Центром урбаністичних студій, Національним художнім музеєм України, Вільним університетом Брюсселя та Болонським університетом. У межах дискусій дослідники з різних країн обговорюють проблеми руйнування українських міст та їхньої подальшої відбудови (Projekt «Vidnovlennia: rozmovy pro majbutnie pid chas vijnju»).

Що таке міська культурна спадщина?

Міська культурна спадщина України вирізняється значною кількістю об'єктів, типологічним і видовим розмаїттям. Вочевидь, можна говорити про певну взаємозалежність між гетерогенним характером переважної більшості українських міст та різноманітністю міської культурної спадщини. Наприклад, це помітно в поєднанні культурних елементів різних соціальних, етнічних, релігійних та інших груп містян. Слід відзначити, що сьогодні до культурної спадщини міст відносять як матеріальні об'єкти (міська забудова, архітектура, інфраструктура, індустріальні об'єкти, меморіали, пам'ятники тощо), так і нематеріальні цінності (культурні ландшафти, міські святкування, фестивалі, звичаї, мова, кулінарні традиції тощо) (Rachkov 2020, 30-32). Культурна спадщина може мати офіційний статус (тобто бути внесеною до списків культурної спадщини на національному та міжнародному рівнях), але також слід відзначити існування такої культурної спадщини, що визнається міською спільнотою, проте не має офіційного статусу. Сукупність названих складників культурної спадщини сприяє формуванню неповторного «образу міста» (Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas), а також специфічної конфігурації ідентичності міських спільнот.

Загалом до міської культурної спадщини можна віднести різноманітні об'єкти та практики, матеріальна та символічна цінність яких визнається різноманітними міськими спільнотами. Прикладом слугує історичний міський ландшафт, до якого належать різні міські об'єкти й території (наприклад, ансамблі будівель, споруд і відкритих просторів), що стали результатом історичного нашарування культурних і природних

цінностей та атрибутів (Vienna Memorandum). Сучасні дослідники погоджуються, що культурна спадщина є фундаментальним джерелом індивідуальної та групової ідентичності, життєздатності та солідарності різноманітних міських спільнот (Harrison 2013, 96-97). Слід також враховувати інтегративний ефект міської культурної спадщини. Вона не являє собою просторове ціле та не має чітко окреслених меж. Натомість міська культурна спадщина розташована на культурних, історичних, соціальних та інших кордонах, які пов'язують різні міські спільноти. Невипадково міжнародними документами відзначається важливість захисту неповторного характеру урбанізованих територій і спільнот, що їх населяють. Крім того, захист має стосуватися громадських просторів, історичного ландшафту, культурних традицій і «духу місця» (матеріальних і нематеріальних елементів, які надають міській території її індивідуальний характер, зміст та емоційність) (The Valletta Principles).

Отже, різноманітна міська культурна спадщина утворює своєрідний історико-культурний ландшафт міста, що втілюється та одночасно впливає на формування культурних цінностей (*cultural patrimony*) та колективної ідентичності містян. Будь-які більш-менш значні зміни міського простору неодмінно спричиняють трансформації культурної спадщини. Наприклад, зміна символічних архітектурних домінант, руйнування старих чи спорудження нових пам'ятників і меморіальних дощок, перейменування назв вулиць і площ стають проявами символічного кодування та перекодування міського простору, а отже, і міської спадщини. Водночас спадщина слугує різновидом символічного колективного тексту міста і формою його символічної репрезентації. Мнемонічний ефект міської спадщини полягає в унаочненні культурних цінностей спільнот, які населяють місто. Слід також відзначити, що міська культурна спадщина пов'язана не лише з позитивним історичним досвідом та цінностями, але також може включати спадщину насильства, що пов'язана з пам'яттю про війни, геноциди тощо (Wollentz 2020). Наприклад, для України такою спадщиною є пам'ять про жертви геноциду кримськотатарського народу, політичних репресій, комуністичного та нацистського

тоталітарних режимів, Голокосту, Голодомору тощо (Kalendar ofitsijnykh sviat v Ukraini).

Наведена характеристика міської культурної спадщини дозволяє визначити її важливість для міських спільнот та міської просторовості. Водночас у межах фіксації та подальшого дослідження випадків знищення, руйнування і пошкодження об'єктів культурної спадщини як складника урбіциду першочергове значення має офіційна міська культурна спадщина, яка внесена до відповідних реєстрів та на яку поширюються нормативні принципи пам'яткоохоронної діяльності. Загалом правове регулювання в галузі культурної спадщини здійснюється на основі норм національного законодавства і міжнародного права. Міжнародні домовленості щодо заборони знищення, розграбування та конфіскації культурних цінностей під час воєнних дій та окупації території інших країн з'явилися ще наприкінці XIX — на початку XX ст., проте основні такі принципи було сформульовано лише після Другої світової війни (Кот 2020, 76-81). Серед найбільш важливих документів слід згадати Конвенцію ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (Гаага, 1954 р.), положення якої зобов'язують сторони конфлікту поважати культурні цінності одна одної та утримуватися від будь-яких ворожих дій, спрямованих проти культурної спадщини (ст. 4) (Convention for the Protection of Cultural Property). Слід відзначити, що Україна імплементувала головні міжнародні договори щодо захисту культурної спадщини під час воєнних дій. Зокрема, 2020 р. вона приєдналася до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (Ukraina pryiednalasja do Druhoho protokolu). Починаючи з 2014 р., переважна більшість міжнародних організацій у галузі охорони культурної спадщини засудила порушення територіальної цілісності та суверенітету України та закликала забезпечити запобігання шкоди її культурної спадщині.

Моніторинг культурної спадщини під час війни

Важливим складником документування злочинів російської армії та незаконних дій російської окупаційної влади є облік знищених,

зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини України. Водночас ще до війни в Україні існувала проблема належного обліку (виявлення, наукового вивчення, класифікації та державної реєстрації) об'єктів культурної спадщини. Показовим прикладом слугує суперечливість офіційних даних щодо втрат культурної спадщини внаслідок окупації Криму та воєнних дій у Донецькій та Луганській областях, починаючи з 2014 р. (Kul'turni tsinnosti Krymu i Donbasu). Слід також враховувати, що Росія унеможливила доступ українських і міжнародних експертів до культурної спадщини на окупованих територіях. Невипадково після 2014 р. з'явилося чимало громадських ініціатив, які співпрацюють з державними інституціями України щодо налагодження системного спостереження за станом об'єктів культурної спадщини на окупованих територіях (наприклад, посилену увагу до культурної спадщини Криму приділяють Кримськотатарський Ресурсний Центр (Kryms'kotatars'kyj Resursnyj Tsentr) та Кримський інститут стратегічних досліджень (Porushennia proty kul'turnykh tsinnostej v Krymu).

Після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики України збирає дані від профільних організацій в галузі культурної спадщини (насамперед Українського державного інституту культурної спадщини), регіональних та міських органів охорони культурної спадщини, обласних адміністрацій, а також здійснює координацію ініціатив та проєктів, спрямованих на моніторинг знищених, зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини. Водночас щодо таких об'єктів у відкритому доступі можна віднайти різноманітну інформацію, що має різний ступінь верифікації. За даними міністерства протягом лютого-жовтня 2022 р. в Україні офіційно зафіксовано 552 епізоди пошкоджень та руйнувань культурної спадщини. З них — 171 пам'ятка, 146 об'єктів цінної історичної забудови, 58 монументів і творів мистецтва, 44 музеї (МКІР *veryfikovalo*). Крім того, станом на середину грудня ушкоджень зазнали 1132 об'єкти культурної інфраструктури (без урахування пам'яток культурної спадщини): 532 клубні заклади, 431 бібліотека, 61 музей та галерея, 17 театрів

та філармоній та 91 заклад мистецької освіти. 80 % від загальної кількості об'єктів культурної інфраструктури постраждали в територіальних громадах Донецької області, 42 % — Миколаївської, 39 % — Луганської, 36 % — Харківської, 35 % — Сумської, 27 % — Київської та міста Києва, 25 % — Запорізької, 16 % — Херсонської тощо (*Cherez rosij's'ku ahresiiu v Ukraini*). Слід відзначити, що наведені дані постійно оновлюються, а зафіксовані випадки знищених, зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини потребують ґрунтовного дослідження (наприклад, в умовах війни складно визначити збитки, завдані деяким категоріям пам'яток, зокрема щодо об'єктів археологічної спадщини). Крім того, наведені дані стосуються лише тих об'єктів культурної спадщини, що внесені до Державного реєстру національного культурного надбання, мають офіційний статус об'єкта культурної спадщини та охороняються законодавством. Водночас будь-які інші об'єкти та практики, що можуть визнаватися важливими місцевими громадами, проте не мають офіційного статусу об'єкта культурної спадщини, взагалі не обліковуються.

Для належного документування воєнних злочинів проти людяності та об'єктів культурної спадщини, скоєних російською армією, Міністерство культури та інформаційної політики України створило вебресурси «Зафіксовані воєнні злочини» (*Zafiksovani voieni zlochyuny*) та «Зруйнована культурна спадщина України» (*Destroyed Cultural Heritage of Ukraine*). Станом на середину грудня 2022 р. на вебресурсах міститься інформація про 553 знищені, зруйновані або пошкоджені об'єкти культурної спадщини і установи культури України. Серед них є історичні будівлі (житлові, адміністративні, освітні тощо), культові споруди (християнські церкви та мечеті), меморіали, пам'ятники, а також архіви, бібліотеки, музеї тощо (*Destroyed Cultural Heritage of Ukraine*). Крім того, Український культурний фонд створив інтерактивну «Мапу культурних втрат», на якій представлено дані з вебресурсу «Зафіксовані воєнні злочини» (*Mara kul'turnykh vtrat*). Списки об'єктів культурної спадщини, а також опис їх пошкоджень постійно оновлюються на згаданих вебплатформах. Слід враховувати, що спостереження експертів за актуальним станом збереження культурної спадщини

неможливо провадити на окупованих територіях та в місцях бойових дій. Тому сьогодні лише приблизно можна визначити кількість пошкоджених і зруйнованих об'єктів, характер таких пошкоджень та руйнувань, а також загальний негативний вплив на стан культурного ландшафту міст та населених пунктів.

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті здійснює облік зруйнованих та пошкоджених релігійних споруд внаслідок війни. За її даними упродовж 24 лютого — 20 вересня 2022 р. щонайменше 270 релігійних споруд у щонайменше 14 областях України були вщент зруйновані або зазнали руйнувань різного ступеня. Це, зокрема, церкви, мечеті, синагоги, Зали Царства, освітні та адміністративні будівлі релігійних спільнот України (Sim misiatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii).

До документування злочинів російської армії проти культурної спадщини України долучилися різноманітні міжнародні організації. Наприклад, перелік пошкоджених об'єктів культурної спадщини України також міститься на вебсайті ЮНЕСКО. Станом на 12 грудня ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 227 об'єктів з 24 лютого: 101 релігійний об'єкт, 17 музеїв, 79 будівель, що представляють історичний та/або художній інтерес, 19 пам'ятників, 11 бібліотек (Damaged cultural sites in Ukraine).

Враховуючи, що під час війни рухома культурна спадщина особливо вразлива, а культурні цінності часто стають об'єктами крадіжки й незаконної торгівлі, Міжнародна рада музеїв (ІКОМ) разом з українськими партнерами працювала над складанням «Надзвичайного червоного списку» культурних цінностей, які перебувають під загрозою через масштабне російське вторгнення в Україну (Horlach 2022c). «Emergency Red List of Cultural Objects at Risk — Ukraine» було оприлюднено англійською мовою наприкінці листопада 2022 р. Список містить 53 предмети з 11 музейних, бібліотечних і наукових закладів України. Внесені до списку культурні цінності було розподілено між такими категоріями: документи, рукописи, книги; ікони; образотворче мистецтво; релігійні пам'ятки; декоративно-ужиткове мистецтво; нумізMATика; археологічні пам'ятки

(Emergency Red List — Ukraine). «Надзвичайний червоний список» слугує своєрідним застереженням для зарубіжних музеїв, аукціонних домів та колекціонерів, яким рекомендують не купувати предмети, схожі на включені до списку, без ретельного вивчення їх походження та супровідної документації. Оприлюднення списку повинно сприяти припиненню незаконної торгівлі вкраденими в Україні культурними цінностями. Список має бути перекладений іншими мовами та наданий міжнародним правоохоронним і прикордонним органам (Horlach 2022b; Horlach 2022c).

Стратегії охорони культурної спадщини в умовах війни

Російська військова агресія проти України стала тригером актуалізації багатьох проблем, пов'язаних із правовими, організаційними, фінансовими, матеріально-технічними, інформаційними та іншими аспектами охорони культурної спадщини України. 2019 р. Національний інститут стратегічних досліджень проаналізував інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини в Україні. Показово, що охорона культурної спадщини була визнана найбільш проблемним напрямом діяльності в галузі культури. Серед проблем, які негативно впливають на реалізацію державної політики зі збереження та актуалізації культурної спадщини, було названо відсутність єдиної системи державного управління охороною культурної спадщини, невиправдані обмеження повноважень органів охорони культурної спадщини, слабкість чинного законодавства у визначенні відповідальності за пошкодження культурної спадщини, а також недосконалу систему обліку об'єктів культурної спадщини (зокрема, відсутність повноцінного інформаційного ресурсу культурної спадщини та культурних цінностей) (Instytutsijni ta pravovi problemy).

Слід визнати, що критика наявної державної системи управління охороною культурної спадщини України небезпідставна. Як зазначив директор Національного музею Революції Гідності Ігор Пошивайло: «... можемо стверджувати, що в країні відсутні готовність до адекватного реагування на надзвичайні ситуації, належна координація дій та юридично-правова база, а чинні, проте застарілі

інструкції часів СРСР потребують цілковитої модернізації або заміни. Тому особливо актуальним для України сьогодні є запровадження комплексної системи збереження культурної спадщини на різних рівнях — планування безпекових заходів, швидкого реагування на кризові ситуації, стабілізації пошкоджених об'єктів, відшкодування завданих збитків, мапування об'єктів культурної спадщини, системний моніторинг культурних цінностей на тимчасово окупованих та анексованих територіях» (Poshyvajlo 2016, 15). Прикладами недостатньої підготовленості установ культури до захисту культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях слугують музейні колекції, що не були евакуйовані в безпечні місця та зазнали пошкоджень від початку широкомасштабної російської військової агресії. Наприклад, у березні 2022 р. російська авіабомба знищила Маріупольський художній музей імені А. І. Куїнджі. Втраченими вважають оригінали картин І. Айвазовського, М. Глуценка, Т. Яблонської, М. Дерегуса та інших (Kul'turna spadschyna Ukrainy). Під час окупації російськими військами було розграбовано Мелітопольський краєзнавчий музей. Зокрема, з музею вилучено колекцію скіфських золотих речей (Melitopol Museum of Local Lore). Внаслідок російських обстрілів пошкоджено один із найстаріших історичних музеїв України Чернігівський обласний історичний музей В. В. Тарновського. Зокрема, руйнувань зазнала частина експозиції (V. Tarnovskyi Museum). Зафіксовані випадки руйнування і пошкодження об'єктів культурної спадщини та культурних установ вимагають комплексної перевірки та оцінки завданих збитків³.

Починаючи з 2014 р., важливим складником охорони культурної спадщини стали різноманітні громадські ініціативи та волонтерський рух. Завдяки консолідованим зусиллям громадськості вдалося чимало зробити для захисту важливих об'єктів культурної спадщини як нерухомої (наприклад, деякі міські пам'ятники та історичні будівлі

---

³ Про пошкодження і діяльність культурних установ в умовах масштабної російської військової агресії проти України див. детальніше в інтерв'ю з експертами в галузі охорони культурної спадщини, що були зібрані в межах проекту «МІСТО І ВІЙНА» (CityFace Project & City and War Project).

в Запоріжжі, Києві, Львові, Одесі, Харкові та інших містах були огорожені захисними конструкціями з вогнетривких матеріалів, мішків з піском і фанерних щитів), так і нерухомої (наприклад, музеям, архівам та бібліотекам було надано допомогу для ліквідації наслідків бомбардувань та обстрілів). Загалом громадські ініціативи та волонтерський рух стали швидкою та ефективною відповіддю на різноманітні виклики, спровоковані російською військовою агресією (Oleinik). Досвід такої діяльності виявився особливо корисним в умовах широкомасштабного російського вторгнення в Україну. Наприклад, уже на початку березня 2022 р. для допомоги музеям почав працювати Музейний кризовий центр / Museum Crisis Center (Muzejnij kryzovuj tsentr), створений за ініціативи керівництва музею «Територія Терору». Центр у співпраці з міжнародними партнерами сприяє наданню регіональним музеям та їх співробітникам фінансової, організаційної, волонтерської та іншої підтримки під час війни (Peremohty i zberehty).

В умовах війни поширилася практика консолідації зусиль державних органів у галузі охорони культурної спадщини та українського бізнесу. Одним із прикладів є проєкт «Збережіть українську культуру», що реалізується за активної участі телеком-оператора Vodafone Україна. Мета проєкту — збирання коштів на охорону, евакуацію, захист і збереження культурних цінностей, підтримку діяльності закладів культури та мистецтва, що постраждали внаслідок бойових дій. На вебпорталі вже представлено інформацію про 20 об'єктів з розподілом на категорії: «повністю зруйновані», «пошкоджені» й «ті, які призупинили свою роботу» (Zberezhit' ukrains'ku kul'turu). Перелік пам'яток, що потребують допомоги, постійно поповнюється. Кошти збираються на спеціальному рахунку, відкритому Міністерством культури та інформаційної політики в Національному банку України (V Ukraini zapustyly proiekt).

Першочергове значення для охорони культурної спадщини України на сучасному етапі має підтримка міжнародних організацій. Наприклад, завдяки міжнародним партнерам чимало українських міст отримали кошти та будівельні матеріали, необхідні для захисту міських

пам'ятників, історичних будівель, установ культури від ушкоджень, які можуть спричинити вогонь, уламки чи вибухова хвиля. Найцінніші пам'ятки позначаються міжнародним знаком «Блакитний щит», який свідчить про їхній посилений охоронний статус. Знищення таких об'єктів є воєнним злочином проти культурної спадщини. Крім того, багато міжнародних організацій долучилися до розроблення цифрової інфраструктури, яка дозволяє оперативно документувати та оцінювати збитки, завдані об'єктам культурної спадщини (Blue Shield Continues to Support Ukraine).

На початку березня 2022 р. за підтримки міжнародних партнерів було створено Штаб порятунку спадщини / Heritage Emergency Response Initiative (Shtab poriatunku spadschyny), діяльність якого спрямовано на сприяння збереженню музейної культурної спадщини в умовах війни (Zvit Shtabu poriatunku spadschyny za pershyj misiats' diial'nosti; Zvit Shtabu poriatunku spadschyny za berezen'-cherven' 2022 roku). Штаб координується ЮНЕСКО, ІКОМ, Міжнародним центром з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ІККРОМ) та іншими міжнародними організаціями. У межах цієї діяльності спільно з Національним музеєм Революції Гідності було розроблено інструкцію зі швидкого реагування для музеїв (Stvoreno Instruktsiuu zi shvydkoho reahuvannia dlia muzeiv), що стала важливим доповненням до вже наявних рекомендації для профільних установ культури щодо захисту спадщини в кризових ситуаціях (Poshyvajlo 2016).

Ще одним важливим складником співпраці державних органів з міжнародними організаціями є цілеспрямована діяльність щодо надання окремим об'єктам культурної спадщини України статусу всесвітньої спадщини. Наприклад, у жовтні 2022 р. Україна подала офіційну заявку на включення історичного центру Одеси до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Вочевидь, такий крок має привернути увагу міжнародної громадськості до проблем охорони культурної спадщини України в умовах російської військової агресії, а також створити розширену зону охорони міста, відкрити доступ до екстрених механізмів міжнародної допомоги для посилення захисту міської культурної спадщини в умовах війни (At UNESCO).

Намагаючись віднайти системне розв'язання проблем охорони культурної спадщини України, Міністерство культури та інформаційної політики у липні 2022 р. анонсувало побудову нової екосистеми культурної спадщини. Двома важливими її складниками мають стати оцифрування музейного фонду України (за офіційними даними фонд нараховує 12 мільйонів музейних цінностей, що зберігаються в понад 4,5 тис. національних, місцевих, університетських та інших музеях) та створення єдиного реєстру електронного обліку рухомої та нерухомої спадщини (на сьогодні нараховується більше 140 тис. пам'яток архітектури, археології та монументального мистецтва національного та місцевого значення) (Horlach 2022d). Електронний реєстр має поєднати наявні локальні бази даних культурної спадщини та бути доступним онлайн для всіх користувачів. Створення нової екосистеми культурної спадщини дозволить наблизити ІТ-інфраструктуру України до стандартів та вимог Європейського Союзу (MKIP pratsiuie nad stvorenniam Natsional'noi platformy).

Під час вироблення нових стратегій охорони культурної спадщини особливо важливо враховувати специфіку продовження та розширення співпраці України з міжнародними партнерами. Наприклад, директор досліджень і програм Центру культурної спадщини Пенсільванії в Музеї археології та антропології Пенсільванського університету Браян Деніелс / Brian I. Daniels запропонував п'ять тез: 1) важливо, щоби донори більше уваги приділяли підтримці місцевих мереж та фахівців у галузі культурної спадщини України, а також сприяли інтеграції місцевих волонтерів та діяли швидко з огляду на потреби (тому найкращим рішенням стає підтримка недорогих проєктів з високою ефективністю); 2) важливим для українських культурних закладів та експертів є налагодження зв'язків з партнерськими культурними установами й працівниками, чия допомога може бути особливо важливою в довгостроковій перспективі (наприклад, для початку Україні важливо налагодити співпрацю з культурними установами «міст-побратимів», що можуть надавати пряму довгострокову допомогу); 3) політики та культурні інституції, які підтримують Україну, повинні бути готові надавати довгострокову підтримку

в галузі культурної спадщини (водночас надання такої допомоги передбачає міцне партнерство між українськими та закордонними інституціями); 4) міжнародні правоохоронні органи, музеї та учасники ринку творів мистецтва мають посилити пильність щодо викрадених культурних цінностей, які належать Україні та її громадянам (тому першочерговим завданням стає створення реєстрів колекцій і «списків спостереження» для нещодавно викрадених творів мистецтва); 5) окремої уваги заслуговує захист працівників культури, що забезпечують охорону культурної спадщини (обстоючи культурну ідентичність України, вони можуть стати мішенню російської агресії) (Daniels 2022). Наведені пропозиції здаються цілком слушними, особливо враховуючи, що захист та відновлення культурної спадщини України є практично неможливим без підтримки міжнародних партнерів. Враховуючи це, під час переформатування системи охорони культурної спадщини України важливим стає врахування різних пропозицій і українських фахівців, і міжнародних експертів.

Цифрові технології в збереженні та відновленні культурної спадщини

Враховуючи складність і багатогранність міської культурної спадщини України, важливим для її збереження та дослідження стає застосування різноманітних підходів і технологій. В умовах війни чимало об'єктів культурної спадщини перебуває під потенційною загрозою знищення, руйнування чи пошкодження. Навіть спорудження захисних конструкцій чи евакуація культурних цінностей у бомбосховища не здатні повністю їх убезпечити. За цих умов однією з ефективних форм охорони культурної спадщини стає диджиталізація. Серед багатьох таких проєктів слід насамперед назвати волонтерську ініціативу «SAVE UKRAINIAN HERITAGE», метою якої є формування цифрового архіву нерухомої спадщини України. 3D-моделі створюють з використанням технологій лазерного сканування та фотограмметрії, що дозволяє доволі точно зафіксувати стан пам'ятки та використати одержані дані для її відновлення в разі руйнування (Save Ukrainian Heritage. SKEIRON; Save Ukrainian Heritage. Scanua). Іншим прикладом

служує ініціатива «Saving Ukrainian Cultural Heritage Online» (SUCHO), що об'єднала міжнародну команду волонтерів, які співпрацюють над створенням електронних архівів даних українських культурних установ (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online).

Війна унеможливила доступ до багатьох музеїв, архівів, бібліотек та приватних колекцій. Враховуючи це, посилилось значення різноманітних локальних вебпроектів, спрямованих на створення електронних архівів з міської історії та культурної спадщини України. Серед них слід насамперед назвати «Міський медіа архів» Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові (на вебсайті представлено 133 оцифровані колекції, більше 12 тис. фотографій, понад 7 тис. відео, 241 усна розповідь та 191 мапа) (Mis'kuj media arkhiv) та «Запорізька Спадщина» Департаменту культури і туризму Запорізької міської ради (28 оцифрованих колекцій, 376 документів та більше 20 тис. зображень) (Zaporiz'ka Spadschyna). Серед локальних вебпроектів, спрямованих на медіатизацію міської історії та культурної спадщини України, також слід згадати «Київ інтерактивний» (Kyiv Interaktyvnyj), «Constructivism-Kharkiv» (Constructivism-Kharkiv), «MISTO I ВІЙНА: руйнування, збереження і переосмислення міської культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» (MISTO I VIJNA) та інші. Крім збереження даних, такі вебпроекти відіграють важливу роль у переосмисленні культурної спадщини міст України. Частина таких проєктів вже перетворилася на своєрідні майданчики для дискусій щодо переосмислення культурної спадщини міст, а також на координаційні центри, що збирають експертні думки та намагаються впливати на діяльність профільних пам'яткоохоронних установ.

Переосмислення культурної спадщини та деколонізація пам'яті

Слід відзначити, що російська військова агресія проти України не лише призвела до значних руйнувань та пошкоджень культурної спадщини, але також стала тригером для її переосмислення. Сьогодні в українському суспільстві відбувається своєрідний «поворот» у розумінні та ставленні до культурної спадщини. Важливим

складником зазначеного «повороту» став критичний перегляд російської імперської та радянської спадщини. Зазначені процеси стають більш зрозумілі, якщо поглянути на них крізь призму так званої «деколонізації історичної пам'яті», яка, на думку П'єра Нора, характерна для країн, що звільнилися від тоталітарних чи авторитарних режимів (Nora 2005). Власне, починаючи з 2014 р., в Україні активізувався процес символічного перекодування міського простору, який часто супроводжувався змінами символічних архітектурних домінант, руйнуванням старих та спорудженням нових пам'ятників і меморіальних дошок, перейменуванням назв вулиць і площ тощо. Починаючи з 2015 р., зазначені процеси відбувалися в межах «політики декомунізації»⁴. Якщо протягом 1990–2000-х рр. українські міста фактично уникали так званого «очищення посткомуністичного ландшафту» (за Маріушем Чепчинським) (Czerczyński 2008), то після 2014 р. різноманітна спадщина стала об'єктом «війн пам'яті». Слід відзначити, що ключовим тригером зазначених процесів стали події Євроволуції (2013–2014 рр.), анексії Криму Росією (березень 2014 р.) та початку війни на сході України (квітень 2014 р.).

Можна стверджувати, що масштабне вторгнення російських військ в Україну спровокувало чергову хвилю декомунізації, зокрема, виражену в демонтажі пам'ятників радянського часу, змінах назв об'єктів топоніміки, переформатуванні музейних експозицій, ревізії бібліотечних фондів тощо. Здебільшого такі процеси мають спорадичний характер, а визначальний вплив на динаміку та масштаби змін відіграють місцева влада та громадські активісти. Можливо, найбільший резонанс спричинюють саме демонтажі міських пам'ятників. Зокрема, у квітні 2022 р. демонтовано радянську скульптуру двох пролетарів, яка символізувала «возз'єднання України та Росії». Скульптура була

---

⁴ Див.: Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

частиною Арки дружби народів (нині — Арка Свободи українського народу), що була споруджена 1982 р. в межах святкування 1500-річчя Києва і 60-річчя створення СРСР («Arku druzhby narodiv»). Іншим прикладом слугує пам'ятник засновникам Одеси, центральне місце в якому посідає скульптура Катерини II. Суперечка навколо пам'ятника триває багато років, водночас масштабна російська військова агресія надала дискусії неабиякого суспільного резонансу (Khotyn 2022). Наприкінці грудня 2022 р. за рішенням виконавчого комітету Одеської міськради пам'ятник було демонтовано (Korshak 2022). За деякими підрахунками, починаючи з 24 лютого в Україні було демонтовано близько 100 пам'ятників радянського періоду. Якщо Євроволовція спричинила повалення в основному пам'ятників комуністичним діячам (насамперед слід згадати так званий «ленінопад») (Hajdaj 2018), то після 24 лютого хвиля знесення пам'ятників торкнулася монументів, присвячених різноманітним діячам та подіям Російської імперії та СРСР (показовий приклад — «пушкінопад», що охопив значну частину України) (Holubieva 2022). Процес знищення після 24 лютого деяких міських монументальних місць пам'яті засвідчив розгортання нової хвилі «війн пам'яті». Зокрема, знищення поширилося на мнемонічні місця, що пов'язані з історичними персоналіями та подіями, які протягом останнього десятиріччя перетворилися на невід'ємні складники російської державної пропаганди та політики пам'яті.

Слід враховувати, що руйнування пам'ятників є актом, сповненим символізму. Проте сприйняття таких змін, наприклад, міськими спільнотами може відрізнятись відповідно до тих значень, якими ці спільноти наділяли ті чи ті складники міського простору та культурної спадщини. Показовим прикладом може бути дискусія навколо радянського герба на щиті статуї «Батьківщини-Матері» в Києві. Міністерство культури та інформаційної політики за ініціативи Українського інституту національної пам'яті запропонувало громадянам вирішити це питання через опитування в мобільному додатку «Дія». На питання «Як бути з гербом СРСР на щиті “Батьківщини-Матері”?» було три варіанти відповіді: 1) залишити, як є; 2) зняти герб СРСР; 3) замінити радянський герб на український

тризуб. 21 липня 2022 р. опитування завершилося, у ньому взяли участь приблизно 780 тис. осіб. Переважна більшість (85 %) проголосувала за заміну радянського герба на тризуб. Слід відзначити, що дискусія навколо меморіалу не обмежилася питанням символіки, але також зачепила суспільне ставлення до Другої світової війни та радянської спадщини загалом. Зокрема, пролунало чимало закликів щодо повної ліквідації статуї та меморіалу як нагадування про радянське минуле (Fil' 2022; Horlach 2022a).

Важливим складником переосмислення культурної спадщини став також пошук «свого», «місцевого», «традиційного» в літературі, мистецтві, музиці тощо. Невипадково під час російсько-української війни відбулося посилення суспільного інтересу до нематеріальної культурної спадщини України. Наприклад, сьогодні до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України належить 51 елемент (*Natsional'nyj perelik elementiv nematerial'noi kul'turnoi spadshchynu Ukrainy*), з них 25 елементів було включено протягом липня-жовтня 2022 р. Крім того, у липні ЮНЕСКО внесло культуру приготування українського борщу до Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони (*Culture of Ukrainian borscht cooking*).

Серед державних інституцій, які визначають стратегію переосмислення культурної спадщини, слід насамперед назвати Міністерство культури та інформаційної політики та Український інститут національної пам'яті. У квітні 2022 р. вони оприлюднили спільну позицію щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією та культурою Росії та СРСР. Було відзначено необхідність подальшого «очищення публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі», водночас обидві інституції закликали до глибшого переосмислення української історичної та культурної спадщини й цивілізованого ставлення до пам'яток усіх історичних епох. Зокрема, було відзначено, що питання демонтажу монументів та зміни назв об'єктів топоніміки, пов'язаних з російською історією та культурою, повинні вирішуватись у правовому полі (*Pozytisia MKIP ta UINP*).

Схожі рекомендації в липні 2022 р. запропонувала експертна рада з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму, яка діє при Міністерстві культури та інформаційної політики. Рада наголосила на важливості очищення публічного простору від російської імперської та радянської тоталітарної спадщини, водночас закликала до виважених підходів. Щоби уникнути поспішних рішень та не допустити втрати культурного надбання, за необхідності було запропоновано закривати та маскувати об'єкти замість їх демонтажу. Також експертна рада закликала до впровадження методів критичного переосмислення культурної спадщини в напрямку засудження імперської та тоталітарної політик (*Rekomendatsii Ekspertnoi rady z pytan' podolannia naslidkiv rusyfikatsii ta totalitaryzmu*).

Наприкінці жовтня 2022 р. експертна рада уточнила рекомендації щодо окремих категорій пам'ятників і монументів, пов'язаних із російською та радянською імперською історією. Рада підтвердила, що питання демонтажу та перенесення монументальних об'єктів має вирішуватися відповідно до чинного законодавства в галузі охорони культурної спадщини. Також було наголошено на важливості збереження в публічних просторах українських міст та населених пунктів пам'яток, які вшановують та засвідчують участь українського народу у Другій світовій війні та його внесок у світову перемогу над нацизмом. Водночас рада рекомендувала усунути маркери радянської та російської пропаганди на частині пам'ятників і монументів, зокрема «замінити написи на історично коректні» (наприклад, замінити термін «Велика Вітчизняна війна» на «Друга світова війна», дати «1941–1945» на «1939–1945», а також усунути написи «радянська батьківщина», «радянський народ» та інші) (*Rekomendatsii Ekspertnoi rady MKIP schodo okremykh katehorij pam'iatnykiv i monumentiv*).

Слід зауважити, що вищезазначені рекомендації в галузі охорони культурної спадщини враховуються лише частково. Зрештою, міська влада та громадські активісти на сьогодні мають вирішальний вплив на процес трансформації публічного простору та культурної спадщини міст України. Вочевидь, цей процес триватиме надалі та відбуватиметься в умовах протистояння різноманітних агентів

пам'яті, а культурна спадщина становитиме важливе поле для такої боротьби.

Висновки

Переходячи до висновків, необхідно відзначити, що охорона культурної спадщини залишається важливим напрямом гуманітарної політики України під час війни з Росією. У цих умовах в Україні відбувається формування нових стратегій охорони культурної спадщини, визначальний вплив на які мають центральні державні інституції в галузі культури. Наприклад, Міністерство культури та інформаційної політики пропонує різноманітні рекомендації щодо окремих категорій культурної спадщини та здійснює загальну координацію численних проєктів, спрямованих на моніторинг та захист об'єктів культурної спадщини. Водночас важливим є розширення повноважень і ресурсів регіональних та міських органів охорони культурної спадщини, які здатні більш швидко реагувати на постійно змінювану ситуацію та забезпечувати захист об'єктів культурної спадщини від загроз знищення, руйнування або пошкодження.

Враховуючи різноманітність і багатогранність культурної спадщини України, важливим для її збереження стає застосування різних підходів і технологій, здатних як убезпечити культурну спадщину від російських бомбардувань та обстрілів, так і покращити моніторинг вже зруйнованих і пошкоджених об'єктів. Невипадково чимало проєктів, які реалізуються в цій галузі, передбачають використання цифрових технологій для обліку та диджиталізації об'єктів культурної спадщини. Важливе значення для захисту культурної спадщини в умовах війни мають різноманітні громадські ініціативи, волонтерський рух і допомога міжнародних організацій. Україна потребує довгострокової підтримки в галузі охорони культурної спадщини. Зокрема, поглиблення співпраці з міжнародними партнерами сприятиме пришвидшенню інтеграції країни до ширшого культурного простору.

Водночас російсько-українська війна спричинила критичне переосмислення культурної спадщини, особливо тієї її частини, що пов'язана з російською імперською та радянською тоталітарною

історією. Масштабна російська військова агресія спровокувала чергову хвилю публічних дискусій щодо культурної спадщини, а також привела до зміни назв об'єктів топоніміки, демонування міських пам'яток, переформатування музейних експозицій тощо. Неабияку підтримку в українському суспільстві отримали заклики до цілковитого очищення культурно-символічного простору міст та населених пунктів від російської та радянської спадщини. Зазначена тенденція стосується, зокрема, тих об'єктів культурної спадщини, що мають статус пам'яток місцевого та національного значення. Крім того, важливим складником процесу переосмислення культурної спадщини став пошук «свого», «місцевого», «традиційного» тощо. При цьому слід враховувати, що зазначені процеси не торкнулися території України, окупованих Росією. Вочевидь, подолання наявного розриву в інтерпретаціях культурної спадщини між різними регіонами України потребує чималих зусиль та окремої довгострокової стратегії.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

At UNESCO, President Zelensky officially announces Odesa's candidacy to receive World Heritage status. *UNESCO*, 11 October 2022, <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-president-zelensky-officially-announces-odesas-candidacy-receive-world-heritage-status>. Accessed: 30 Oct. 2022.

«Arku družby narodiv» perejmenuvaly v «Arku svobody ukrains'koho narodu» — rishennia. *Radio Svoboda*, 14 travnia 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-arku-druzhy-narodiv-perejmenuvaly-v-arku-svobody-ukrayinskoho-narodu-/31849485.html>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

«Арку дружби народів» перейменували в «Арку свободи українського народу» — рішення. *Радіо Свобода*, 14 травня 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-arku-druzhy-narodiv-perejmenuvaly-v-arku-svobody-ukrayinskoho-narodu-/31849485.html>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Blue Shield Continues to Support Ukraine. *Blue Shield International*, 10 August 2022, <https://theblueshield.org/blue-shield-continues-to-support-ukraine/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Charny, I. 'Toward a Generic Definition of Genocide.' In: G. Andreopoulos (ed.), *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*. Philadelphia, 1994, pp. 64-94.

Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987). ICOMOS, October 1987, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/towns_e.pdf. Accessed: 25 Aug. 2022.

Cherez rosijs'ku ahresiiu v Ukraini postrazhdaly 1132 ob'iekty kul'turnoi infrastruktury. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 19 hrudnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/8320.html>. Data perehliadu: 20 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Через російську агресію в Україні постраждали 1132 об'єкти культурної інфраструктури. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 19 грудня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/8320.html>. Дата перегляду: 20 грудня 2022.

CityFace Project & City and War Project. *Youtube*, https://www.youtube.com/@CityFace_CityWar. Accessed: 30 Oct. 2022.

Constructivism-Kharkiv, <https://constructivism-kharkiv.com/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954. *UNESCO*, https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf. Accessed: 12 Oct. 2022.

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. General Assembly of the UN, 9 December 1948, https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf. Accessed: 10 Oct. 2022.

Coward, M. *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. London and New York, 2009.

Culture of Ukrainian borscht cooking. *UNESCO. Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/USL/culture-of-ukrainian-borscht-cooking-01852>. Accessed: 20 Oct. 2022.

Czepczyński, M. *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*. London, 2008.

Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. *UNESCO*, 24 October 2022, <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>. Accessed: 28 Oct. 2022.

Daniels, I. B. How Can We Protect Cultural Heritage in Ukraine? Five Key Steps for the Int'l Community. *Just Security*, 22 April 2022, <https://www.justsecurity.org/81212/how-can-we-protect-cultural-heritage-in-ukraine-five-key-steps-for-the-intl-community/>. Accessed: 20 Oct. 2022.

Destroyed Cultural Heritage of Ukraine, <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>. Accessed: 31 Oct. 2022.

Emergency Red List — Ukraine. ICOM, <https://icom.museum/en/ressource/emergency-red-list-ukraine/>. Accessed: 10 Dec. 2022.

Fil', A. Koly znykne radians'kyj herb zi schyta Bat'kivshchyny-materi? *Deutsche Welle*, 17 lypnia 2022, <https://www.dw.com/uk/koly-znykne-radianskyi-herb-zi-shchyta-batkivshchyny-materi/a-62475344>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Філь, А. Коли зникне радянський герб зі щита Батьківщини-матері? *Deutsche Welle*, 17 липня 2022, <https://www.dw.com/uk/koly-znykne-radianskyi-herb-zi-shchyta-batkivshchyny-materi/a-62475344>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Hajdaj, O. *Kam'ianyj hist'. Lenin u Tsentral'nij Ukraini*. Vydannia druhe. Kyiv, 2018. (In Ukrainian)

Гайдай, О. *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*. Видання друге. Київ, 2018.

Harrison, R. *Heritage: Critical Approaches*. London and New York, Routledge, 2013.

Holubieva, A. Vijnna i pam'iatnyky: v Ukraini znosiat' Pushkina, a na okupovanykh terytoriiakh povertaiut' Lenina. *BBC*, 24 chervnia 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61921265>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Голубева, А. Війна і пам'ятники: в Україні зносять Пушкіна, а на окупованих територіях повертають Леніна. *BBC*, 24 червня 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61921265>. Accessed: Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Horlach, P. (a). Ministr kul'tury oholosyv rezultaty holosuvannia schodo doli radians'koho herba na schyti «Bat'kivshchyny-Materi». *Suspil'ne. Kul'tura*, 21 lypnia 2022, <https://suspilne.media/262984-ministr-kulturi-ogolosiv-rezultati-golosuvanna-sodo-doli-radanskogo-gerba-na-siti-batkivsini-materi/>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Горlach, П. (а). Міністр культури оголосив результати голосування щодо долі радянського герба на щиті «Батьківщини-Матері». *Суспільне. Культура*, 21 липня 2022, <https://suspilne.media/262984-ministr-kulturi-ogolosiv-rezultati-golosuvanna-sodo-doli-radanskogo-gerba-na-siti-batkivsini-materi/>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Horlach, P. (b). Opryliudnyly Chervonyj spysok kul'turnoi spadschyny Ukrainy, iaka perebuvaie pid zahrozoiu. *Suspil'ne. Kul'tura*, 29 lystopada 2022, <https://suspilne.media/327650-oprilyudnili-cervonij-spisok-kulturnoi-spadsini-ukraini-aka-perebuvaie-pid-zagrozou/>. Data perehliadu: 10 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Горlach, П. (б). Оприлюднили Червоний список культурної спадщини України, яка перебуває під загрозою. *Суспільне. Культура*, 29 листопада 2022, <https://suspilne.media/327650-oprilyudnili-cervonij-spisok-kulturnoi-spadsini-ukraini-aka-perebuvaie-pid-zagrozou/>. Дата перегляду: 10 грудня 2022.

Horlach, P. (c). U zhovtni opryliudniat' Chervonyj spysok kul'turnoi spadschyny Ukrainy, iaka perebuvaie pid zahrozoiu. *Suspil'ne. Kul'tura*, 12 veresnia 2022, <https://suspilne.media/280943-u-zovtni-oprilyudnat-cervonij-spisok-kulturnoi-spadsini-ukraini-aka-perebuvaie-pid-zagrozou/>. Data perehliadu: 28 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Горlach, П. (c). У жовтні оприлюднять Червоний список культурної спадщини України, яка перебуває під загрозою. *Суспільне. Культура*, 12 вересня 2022, <https://suspilne.media/280943-u-zovtni-opriludnat-cervonij-spisok-kulturnoi-spadsini-ukraini-aka-perebuvaepid-zagrozoou/>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

Horlach, P. (d). V Ukraini stvoriat' tsvyrovu platformu upravlinnia kul'turnoiu spadschynoiu. *Suspil'ne. Kul'tura*, 12 lypnia 2022, <https://suspilne.media/259736-v-ukraini-stvorat-cifrovu-platformu-upravlinna-kulturnou-spadsinou/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022 (In Ukrainian)
Горlach, П. (d). В Україні створюють цифрову платформу управління культурною спадщиною. *Суспільне. Культура*, 12 липня 2022, <https://suspilne.media/259736-v-ukraini-stvorat-cifrovu-platformu-upravlinna-kulturnou-spadsinou/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Instyutysijni ta pravovi problemy zberezhenia kul'turnoi spadschyny. *Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'*, 19 kvitnia 2019, <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezhenya-kulturnoi>. Дата перегляду: 28 вересня 2022. (In Ukrainian)

Інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 19 квітня 2019, <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezhenya-kulturnoi>. Дата перегляду: 28 вересня 2022.

Kalendar ofitsijnykh sviat v Ukraini (2022 r.). *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsijnyj vebportal parlamentu Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/days>. Дата перегляду: 12 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Календар офіційних свят в Україні (2022 р.). *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. Законодавство України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/days>. Дата перегляду: 12 жовтня 2022.

Kas'ianov, H. (red.). *Polityka i pam'iat'.* Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do s'ohodni. L'viv, 2018. (In Ukrainian)

Касьянов, Г. (ред.). *Політика і пам'ять.* Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. Львів, 2018.

Khotyn, R. «Marker russkoho myra»: scho bude z pam'iatnykom Kateryni Druhij v Odesi? *Radio Svoboda*, 25 veresnia 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-odesa-pamyatnyk-kateryni-dryhiy-protesty-rosiya/32049484.html>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Хотин, Р. «Маркер русского мира»: что будет с памятником Екатерине Второй в Одесе? *Радио Свобода*, 25 вересня 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-odesa-pamyatnyk-kateryni-dryhiy-protesty-rosiya/32049484.html>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Korshak, N. V Odesi demontuvaly pam'iatnyk Kateryni II. *Suspil'ne. Novyny*, 29 hrudnia 2022, <https://suspilne.media/348338-v-odesi-demontuvali-pamatnik-katerini-ii/>. Дата перегляду: 30 грудня 2022. (In Ukrainian)

Коршак, Н. В Одесі демонтували пам'ятник Катерині II. *Суспільне. Новини*, 29 грудня 2022, <https://suspilne.media/348338-v-odesi-demontuvali-pamatnik-katerini-ii/>. Дата перегляду: 30 грудня 2022.

Kot, S. *Povernennia i restytutsiia kul'turnykh tsinnostej u politychnomu ta kul'turnomu zhytti Ukrainy (XX – poch. XXI st.)*. Kyiv, 2020.

Кот, С. *Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)*. Київ, 2020.

Kravchenko, V., Posokhov, S. (eds.). *U poshukakh oblychchia mista: Praktykysamoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*. Kharkiv, 2021. (In Ukrainian)

Кравченко, В., Посохов, С. (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків, 2021.

Kryms'kotatars'kuj Resursnyj Tsentri, <https://ctrcenter.org/uk>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Кримськотатарський Ресурсний Центр, <https://ctrcenter.org/uk>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Kul'turna spadshchyna Ukrainy, iaku zruynuvaly ta znyschly okupanty v perebihu rosij's'ko-ukrains'koi vijny. *Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'*, 04 kvitnia 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/kulturna-spadshchyna-ukrayiny-yaku-zruynuvaly-ta-znyschlyly-okupanty-v>. Дата perehliadu: 28 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Культурна спадщина України, яку зруйнували та знищили окупанти в перебігу російсько-української війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 04 квітня 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/kulturna-spadshchyna-ukrayiny-yaku-zruynuvaly-ta-znyschlyly-okupanty-v>. Дата перегляду: 28 вересня 2022.

Kul'turni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh vijny ta okupatsii. Materialy Kruhloho stolu «Istoryko-kul'turnyj ta naukovyj potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dij: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhenia ta vidnovlennia» (m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r.). Kyiv, 2016. (In Ukrainian)

Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації. Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (м. Київ, 12 листопада 2015 р.). Київ, 2016.

Kyiv Interaktyvnyj, <https://kyiv.lvivcenter.org/>. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Київ Інтерактивний, <https://kyiv.lvivcenter.org/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation; Analysis of Government; Proposals for Redress*. Clark, New Jersey, 2005.

Mapa kul'turnykh vtrat, <https://uaculture.org/culture-loss>. Data perehliadu: 31 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Mana kulturnih vtrат, <https://uaculture.org/culture-loss>. Дата перегляду: 31 жовтня 2022.

Melitopol Museum of Local Lore. *Destroyed Cultural Heritage of Ukraine*, <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=2459>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Mis'kyj media arkhiv. *Tsentr mis'koi istorii*, <https://uma.lvivcenter.org/uk>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Міський медіа архів. *Центр міської історії*, <https://uma.lvivcenter.org/uk>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

MISTO I VIJNA. *CityFace*, <https://cityface.org.ua/projectheritage.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

МІСТО І ВІЙНА. *CityFace*, <https://cityface.org.ua/projectheritage.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

МКІР pratsiue nad stvoreniam Natsional'noi platformy kul'turnoi spadshchyny Ukrainy. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 15 chervnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7279.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

МКІР працює над створенням Національної платформи культурної спадщини України. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 15 червня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7279.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

МКІР veryfikovalo 552 ob'iekty kul'turnoi spadshchyny ta kul'turnoi infrastruktury, iaki poshkodyly rosiiani. *Uriadovyj portal. Yedynyj veb-portal orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy*, 26 zhovtnia 2022, <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-veryfikovalo-552-objekty-kulturnoi-spadshchyny-ta-kulturnoi-infrastruktury-iaki-poshkodyly-rosiiani>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

МКІР верифікувало 552 об'єкти культурної спадщини та культурної інфраструктури, які пошкодили росіяни. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*, 26 жовтня 2022, <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-veryfikovalo-552-objekty-kulturnoi-spadshchyny-ta-kulturnoi-infrastruktury-iaki-poshkodyly-rosiiani>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Muzejnij kryzovyj tsentr / Museum Crisis Center. *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100083180718086>. Accessed: 25 Oct. 2022. (In Ukrainian)

Музейний кризовий центр / Museum Crisis Center. *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100083180718086>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022.

Mykhajlova, O. *Urbitsyd — stratehiia rosijs'kykh okupantiv v rosijs'ko-ukrains'kij vijni. Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzen'*, 6 zhovtnia 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosijskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Михайлова, О. Урбіцид — стратегія російських окупантів в російсько-українській війні. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 6 жовтня 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Natsional'nyj perelik elementiv nematerial'noi kul'turnoi spadschyny Ukrainy. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, [https://mkip.gov.ua/files/pdf/Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України_25.10.22.pdf](https://mkip.gov.ua/files/pdf/Національний_перелік_елементів_нематеріальної_культурної_спадщини_України_25.10.22.pdf). Дата перегляду: 26 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, [https://mkip.gov.ua/files/pdf/Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України_25.10.22.pdf](https://mkip.gov.ua/files/pdf/Національний_перелік_елементів_нематеріальної_культурної_спадщини_України_25.10.22.pdf). Дата перегляду: 26 жовтня 2022.

Nora, P. Vsemirnoe torzhestvo pamyati. *Neprikosnovennyj zapas*, № 2, 2005, <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html>. Дата перегляду: 10 жовтня 2010. (In Russian)

Нора, П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, № 2, 2005, <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html>. Дата перегляду: 10 жовтня 2010.

Oleinik, A. Volunteers in Ukraine: From provision of services to state- and nation-building. *Journal of Civil Society*, vol. 14, iss. 4, 2018, pp. 364-385. DOI: <https://doi.org/10.1080/17448689.2018.1518771>.

Peremohty i zberehty: iak v Ukraini zakhyschaiut' pam'iatky vid viyny. *Mandruj Ukrainoiu*, 20 kviten' 2022, <https://discover.vn.ua/inspiration/peremohty-i-zberehty-yak-v-ukrayini-zakhyshchayut-pamyatky-vid-viyny>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Перемогти і зберегти: як в Україні захищають пам'ятки від війни. *Мандруй Україною*, 20 квітень 2022, <https://discover.vn.ua/inspiration/peremohty-i-zberehty-yak-v-ukrayini-zakhyshchayut-pamyatky-vid-viyny>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022.

Porushennia proty kul'turnykh tsinnostej v Krymu, <https://culture.crimea.ua/ua/home.html>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Порушення проти культурних цінностей в Криму, <https://culture.crimea.ua/ua/home.html>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Poshyvajlo, I. (red.). *Bezpeka kul'turnoi spadschyny u nadzvychajnykh sytuatsiiah: mizhnarodni stratehii dlia Ukrainy*. Kyiv-Amsterdam-Vashynhton, 2016. (In Ukrainian)

Пошивайло, І. (ред.). *Безпека культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України*. Київ-Амстердам-Вашингтон, 2016.

Pozytsiia MKIP ta UINP schodo pam'iatnykh ob'ektiv, pov'iazanykh iz istoriieiu ta kul'turoiu Rosii ta SRSR. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 27 kvitnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7087.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Позиція МКІП та УІНП щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних із історією та культурою Росії та СРСР. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 27 квітня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7087.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Proiekt «Vidnovlennia: rozmovy pro majbutnie pid chas vijny». 11 lypnia 2022. Persha dyskusiia. *Youtube*, <https://www.youtube.com/watch?v=1TRHh4QwNDc&list=PLJfosTs9nc5oI8RN5DgOpA9Sg0wbsBTfd>. Дата перегляду: 12 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Проект «Відновлення: розмови про майбутнє під час війни». 11 липня 2022. Перша дискусія. *Youtube*, <https://www.youtube.com/watch?v=1TRHh4QwNDc&list=PLJfosTs9nc5oI8RN5DgOpA9Sg0wbsBTfd>. Дата перегляду: 12 жовтня 2022.

Rachkov, Ye. Tekhnologii baz danykh u zberezhenni ta doslidzhenni mis'koi kul'turnoi spadshchyny. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 57, 2020, s. 28-57. DOI: <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-57-02>. (In Ukrainian)

Рачков, Є. Технології баз даних у збереженні та дослідженні міської культурної спадщини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 57, 2020, с. 28-57. DOI: <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-57-02>.

Rekomendatsii Ekspertnoi rady MKIP schodo okremykh katehorij pam'iatnykiv i monumentiv, pov'iazanykh iz rosijs'koiu ta radians'koiu impers'koiu istoriieiu. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 28 zhovtnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7989.html>. Дата перегляду: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Рекомендації Експертної ради МКІП щодо окремих категорій пам'ятників і монументів, пов'язаних із російською та радянською імперською історією. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 28 жовтня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7989.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Rekomendatsii Ekspertnoi rady z pytan' podolannia naslidkiv rusyfikatsii ta totalitaryzmu. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 6 lypnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7362.html>. Дата перегляду: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Рекомендації Експертної ради з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 6 липня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7362.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Save Ukrainian Heritage. *Scanua*, <https://scanua.com/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Save Ukrainian Heritage. *SKEIRON*, <https://skeiron.com.ua/saveukrainianheritage/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Saving Ukrainian Cultural Heritage Online, <https://www.sucho.org/>. Accessed: 30 Oct. 2022.

Shaw, M. New Wars of the City: Relationships of “Urbicide” and “Genocide”. In: S. Graham (ed.), *Cities, War, and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*. Malden, Oxford, Carlton, 2004, p. 149.

Sh'ohel', K. *Ukrains'kuj vyklyk. Vidkryttia ievropejs'koi krainy*. Kyiv, 2016. (In Ukrainian)
Шльогель, К. *Український виклик. Відкриття європейської країни*. Київ, 2016.

Shtab poriatunku spadschyny / Heritage Emergency Response Initiative. *Facebook*, <https://www.facebook.com/HERI.Ukraine>. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Штаб порятунку спадщини / Heritage Emergency Response Initiative. *Facebook*, <https://www.facebook.com/HERI.Ukraine>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Sim misiatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii: ahresor zavdav rujnuvan' schonajmenshe 270 sporudam relihijnykh spil'not Ukrainy. *Derzhavna sluzhba Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti*, 21 veresnia 2022, <https://dcss.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>. Data perehliadu: 28 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Сім місяців повномасштабного вторгнення росії: агресор завдав руйнувань щонайменше 270 спорудам релігійних спільнот України. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*, 21 вересня 2022, <https://dcss.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

Slyvka, R., Zakutynska, I. Spatial Features of Military Urbicide in Ukraine. *Acta Geographica Silesiana*, 23. WNoZ UŚ, Sosnowiec, 2016, s. 97-109.

Slyvka, R. R., Zakutyn'ska, I. I., Hlukhaniuk, B. V. Prostorovi transformatsii mis'koho seredovyscha Donbasu pid vplyvom voiennoho urbitsydu. *Naukovyj visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu. Serii: Neohrafichni nauky*, вур. 8, 2018, с. 119-128. (In Ukrainian)

Сливка, Р. Р., Закутинська, І. І., Глуханюк, Б. В. Просторові трансформації міського середовища Донбасу під впливом воєнного урбіциду. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*, вип. 8, 2018, с. 119-128.

Stvoreno Instruksiiu zi shvydkoho reahuvannia dlia muzeiv. *Natsional'nyj memorial'nyj kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni – Muzej Revoliutsii Hidnosti*, 19 bereznia 2022, https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2127?fbclid=IwAR1MrGXakNvvdhL_fsFDjUi02-ADionMnP9WWNnWDLqW8LOHkCoeP9gQyW8. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Створено Інструкцію зі швидкого реагування для музеїв. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності*, 19 березня 2022, https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2127?fbclid=IwAR1MrGXakNvvdhL_fsFDjUi02-ADionMnP9WWNnWDLqW8LOHkCoeP9gQyW8. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas (10 April 2010), https://mecc.gov.md/sites/default/files/2010-the_valletta_principles_for_the_safeguarding_and_management_of_historical_cities_towns_and_urban_areas.pdf. Accessed: 25 Aug. 2022.

Ukraina przyєднаła się do Drugiego protokołu do Haaz'koi konwencji pro zachyst kul'turnykh tsinnostej u wypadku zbrojného konfliktu 1954 roku. *Postijne predstavnytstvo Ukrainy pry YuNESKO*, 1 lypnia 2020, <https://unesco.mfa.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-drugogo-protokolu-do-gaazkoyi-konvenciyi-pro-zahist-kulturnih-cinnostej-u-vipadku-zbrojnogo-konfliktu-1954-roku>. Data perehliadu: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Україна приєдналася до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. *Постійне представництво України при ЮНЕСКО*, 1 липня 2020, <https://unesco.mfa.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-drugogo-protokolu-do-gaazkoyi-konvenciyi-pro-zahist-kulturnih-cinnostej-u-vipadku-zbrojnogo-konfliktu-1954-roku>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Ukraina z chasiv Druhoi Svitovoi viny ne stykalasia z takim mashtabom zlochniv proty kul'turnoi spadshyny, — Kateryna Chuieva. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 26 serpnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7598.html>. Data perehliadu: 28 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Україна з часів Другої Світової війни не стикалася з таким масштабом злочинів проти культурної спадщини, — Катерина Чуєва. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 26 серпня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7598.html>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

V. Tarnovskyi Museum. Destroyed Cultural Heritage of Ukraine, <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=442>. Accessed: 30 Oct. 2022.

V Ukraini zapustyly proiekt dlia zboru koshtiv na vidnovlennia zrujnovanoi rosiiianamy kul'turnoi spadshyny. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 22 serpnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7566.html>. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

В Україні запустили проєкт для збору коштів на відновлення зруйнованої росіянами культурної спадщини. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 22 серпня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7566.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Vienna Memorandum on “World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape” and Decision 29 COM 5D. UNESCO, 20 May 2005, <https://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-15ga-inf7e.pdf>. Accessed: 25 Aug. 2022.

Vnaslidok rosij's'koi ahresii ob'iekty kul'turnoi spadshyny maiut' taki ushkodzhennia, iakykh Ukraina ne bachyla z chasiv Druhoi svitovoi viny. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 1 lypnia 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7348.html>. Data perehliadu: 28 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Внаслідок російської агресії об'єкти культурної спадщини мають такі ушкодження, яких Україна не бачила з часів Другої світової війни. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 1 липня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7348.html>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

Wollentz, G. *Landscapes of Difficult Heritage*. Cham, 2020.

Zafiksovani voenni zlochynty, <https://mkip.notion.site/mkip/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=6ea517f19a8944f9a902a50156656eea>. Дата перегляду: 31 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Зафіксовані воєнні злочини, <https://mkip.notion.site/mkip/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=6ea517f19a8944f9a902a50156656eea>. Дата перегляду: 31 жовтня 2022.

Zaporiz'ka Spadschyna, <https://heritage.zp.ua/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Запорізька Спадщина, <https://heritage.zp.ua/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Zberezhit' ukrains'ku kul'turu. Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy, <https://restore.mkip.gov.ua/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Збережіть українську культуру. Міністерство культури та інформаційної політики України, <https://restore.mkip.gov.ua/>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Zvit Shtabu poriatunku spadschyny za berezen'-cherven' 2022 roku. Natsional'nyj memorial'nyj kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni — Muzej Revoliutsii Hidnosti, 2 veresnia 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2232>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Звіт Штабу порятунку спадщини за березень-червень 2022 року. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності, 2 вересня 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2232>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Zvit Shtabu poriatunku spadschyny za pershyj misiats' diial'nosti. Natsional'nyj memorial'nyj kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni — Muzej Revoliutsii Hidnosti, 14 kvitnia 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2135>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Звіт Штабу порятунку спадщини за перший місяць діяльності. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності, 14 квітня 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2135>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Yevhen Rachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

DESTRUCTION, PRESERVATION, AND RETHINKING OF UKRAINE'S URBAN CULTURAL HERITAGE DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

The article explores a range of problems relating to the destruction, preservation, and rethinking of Ukraine's urban cultural heritage in the course of the ongoing Russian

invasion. The author stresses that today protection of heritage remains an important aspect of Ukraine's cultural policy. Since 2014, Russian military aggression has caused significant destruction in Ukrainian cities. The criminal actions of the Russian troops in Ukraine exhibit characteristics of urbicide, as they are aimed at destroying heterogeneous cultural and symbolic urban space and the diversity of the urban cultural heritage. According to experts, as a result of the Russo-Ukrainian War, the cultural heritage and cultural infrastructure of Ukraine will have suffered the heaviest destruction and damage since the Second World War. The article notes that under these conditions, new strategies for the protection of cultural heritage are being developed in Ukraine. Various public initiatives, the volunteer movement, and assistance from international organizations all play important roles. In general, Ukraine needs long-term support in the area of cultural heritage protection. Given the diversity and multifaceted nature of the country's cultural heritage, we need to employ a variety of approaches and technologies to preserve it effectively. In particular, digital technologies, including the digitization of artifacts, should improve the record-keeping in this sphere and help keep track of the country's cultural heritage. The author argues that the Russian aggression has led to a "turn" of sorts in the understanding of, and attitude towards, cultural heritage in Ukraine. The search for and revival of traditional components of national culture, as well as critical rethinking of the Russian imperial and Soviet heritage, are gaining more public prominence. In connection with this, the article touches on the new wave of toponymic changes in Ukrainian cities provoked by the full-scale Russian invasion, as well as on such developments as the dismantling of a certain category of urban monuments, reformatting of museum exhibits, etc.

Keywords: cultural heritage, Ukraine, cities, Russo-Ukrainian War, urbicide.

Текст надійшов до редакції 30.10.2022.

The text was received by the editors 30.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-02>
УДК 316.654:726(477.54-25):355.4.018(470-651.1:477-651.2)“2022”

Павло Єремєєв

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: p.v.eremeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

**РУЙНАЦІЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ХАРКОВА
В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ:
СУСПІЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ
ТА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

У статті здійснено спробу з'ясувати, у який спосіб суспільна реакція на процеси руйнування культових об'єктів Харкова в період російської військової агресії відображається в українських інтернет-ЗМІ. Визначено, як релігійний характер об'єктів культурної спадщини впливає на сприйняття їхньої руйнації, як в цих умовах відбувається переосмислення значущості культових об'єктів, якою мірою характеристики руйнації культових об'єктів поєднують релігійні, етніонаціональні та інші конотації. Спираючись на теоретичні дослідження культурної пам'яті, які здійснила Аляйда Ассман, з'ясовано, під впливом яких чинників у ЗМІ актуалізуються окремі аспекти історії пошкоджених культових об'єктів. Відзначено, що, попри

Як цитувати: Єремєєв, П. Руйнація культових споруд Харкова в період російської військової агресії: суспільне сприйняття та переосмислення культурної спадщини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 62, 2022, с. 49-85. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-02>.*

How to cite: Yermieiev, P. Destruction of Cult Buildings in Kharkiv during the Russian Military Aggression: Public Perception and Rethinking of Cultural Heritage. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 49-85. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-02>. (In Ukrainian)

© Єремєєв П., 2022

досить високий рівень секуляризації суспільства, у колективних уявленнях зберігається сприйняття храмів та інших релігійних споруд саме як сакральних об'єктів, руйнування яких є особливим блюзнірством. Мистецьке та історичне значення пошкоджених культових об'єктів у проаналізованих матеріалах актуалізується значно рідше. Це можна вважати проявом тих тенденцій, що описує Хосе Казанова в рамках теорії постсекуляризму. Визначено, що конкретна конфесійна належність пошкоджених культових споруд у матеріалах ЗМІ залишається радше на другому плані, що можна вважати певним проявом «стихійної релігійності», за якої сакральний характер культових об'єктів визнається, проте без серйозної рефлексії, усвідомлення конфесійних меж, регулярної зануреності в духовні практики. Крім того, у такий спосіб демонструється повага до вірян різних конфесій: особлива значущість культових об'єктів визнається, зважаючи передусім на їхнє значення для інших. Водночас вивчено вплив конфесійної належності культових об'єктів на характер згадок про їхні пошкодження в деяких українських ЗМІ.

Ключові слова: російська військова агресія, культурна пам'ять, культові будівлі, військові злочини, постсекуляризм.

Повномасштабна військова агресія Російської Федерації, що розпочалася 24 лютого 2022 р., зумовила, зокрема, масштабні руйнування культових об'єктів України: храмів, синагог, молитовних будинків, мечетей тощо. За даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті з 24 лютого до 20 вересня 2022 р. щонайменше 270 релігійних споруд України зазнали руйнувань (Sim misiatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii). Низка подібних об'єктів є не лише частиною сакрального простору, святинєю для послідовників того чи того віросповідання. Нерідко культові об'єкти є частиною культурної спадщини, пам'ятками історії та архітектури.

Метою цієї статті є визначення суспільної реакції на процеси руйнування культових об'єктів Харкова в період російської військової агресії. Ми спробуємо зрозуміти, у який спосіб релігійний характер об'єктів культурної спадщини впливає на сприйняття їхньої руйнації, як в цих умовах відбувається переосмислення значущості культових об'єктів, якою мірою характеристики руйнації культових об'єктів поєднують релігійні, етнопонаціональні та інші конотації. Враховуючи

виявлену Джоном Лакоффом та Марком Джонсоном засадничу метафоричність людської мови та мислення (Lakoff, Johnsen 2003), ми спробуємо виявити ті метафори, що використовуються під час характеристик трагічної долі культових об'єктів міста в умовах війни. При цьому культові об'єкти Харкова, їхнє сприйняття та переосмислення в колективній свідомості мають розглядатися в більш широкому контексті образу міста як такого. Розв'язуючи це питання, ми спиралися на характеристику міста як тексту, яку запропонував Юрій Лотман. При цьому текст розуміємо як «складний пристрій, що зберігає різноманітні коди, здатний трансформувати одержувані повідомлення і породжувати нові, як інформаційний генератор, що має риси інтелектуальної особистості». Важливо зазначити, що Юрій Лотман, характеризуючи взаємини споживача і тексту, замість формули «споживач дешифрує текст» пропонує більш точну — «споживач спілкується з текстом». Як пише Лотман, «процес розшифрування тексту надзвичайно ускладнюється, втрачає свій одноразовий і кінцевий характер, наближаючись до знайомих нам актів семіотичного спілкування людини з іншою автономною особистістю» (пер. з рос.)¹ (Lotman 1992, 132). Спираючись на запропоновану П'єром Нора концепцію «місьць пам'яті» (тобто місьць символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'яже свої спогади, цінності й де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок») (Nora 1999, 17), ми спробуємо з'ясувати, у який спосіб процеси урбіциду впливають на функціонування культових об'єктів як «місьць пам'яті».

Харків, що перед початком воєнних дій був другим за чисельністю населення містом в Україні (Chysel'nist' naiavnoho naseleennia Ukrainy 2022, 41), відрізняється поліконфесійним характером. Співіснування в межах міста представників різних релігійних вірувань є типовою рисою «столиці пограниччя», як схарактеризував Харків професор Едмонтського університету Володимир Кравченко (Kravchenko 2010). При цьому варто відзначити і достатньо високий рівень секуляризації суспільного життя в Харкові (Osoblyvosti relihijnoho i tserkovno-

---

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторів статті.

religijnogo samovuznachennia 2020), що зумовлено як наслідками соціокультурних процесів радянської доби, так і загальними тенденціями модернізації. У сучасній соціології релігій вплив процесів модернізації на рівень та характер релігійності соціуму продовжує спричиняти дискусії, обговорюються різноманітні концепції секуляризації та постсекуляризму (Kazanova 2019). Ставиться під сумнів сама концепція модернізації, пропонуються різні її варіанти, що, зокрема, впливає і на оцінку ролі та перспектив релігії в сучасному світі (Holovko 2004). В цих умовах суспільна реакція на знищення культових об'єктів міста є показовим маркером сприйняття релігії в суспільстві загалом.

Варто відзначити, що українські та міжнародні експертні групи здійснюють постійне відстеження та документування процесів знищення культурної спадщини України внаслідок російської військової агресії. Зокрема, список пошкоджених і зруйнованих під час війни храмів постійно оновлює Релігійно-інформаційна служба України — проєкт Інституту релігії та суспільства Українського католицького університету (Poshkodzheni/zrujnovani pid chas viiny khramu). Також варто відзначити проєкт «Релігія в огні: документування воєнних злочинів Росії проти релігійних громад України», ініційований у березні 2022 р. авторитетною громадською організацією Майстерня академічного релігієзнавства та підтриманий Державною службою України з етнополітики та свободи совісті й Конгресом національних громад України (Relihiia v ohni). За результатами проєкту серед іншого було створено інтерактивну мапу споруд релігійних організацій, що зазнали руйнувань внаслідок російського вторгнення (Sim misiatsiv rovnomashtabnoho), а також опублікований перелік споруд релігійних спільнот України, що зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в період з 24 лютого по 23 серпня 2022 р. (Perelik sporud religijnukh spil'not). Для документування воєнних злочинів проти людяності та об'єктів культурної спадщини Міністерство культури та інформаційної політики України створило вебресурс «Зафіксовані воєнні злочини», Український культурний фонд розробив інтерактивну мапу з пошкодженими пам'ятками (Mara kul'turnykh vtrat), на сайті ЮНЕСКО є переліки пошкоджених об'єктів культурної спадщини,

зокрема — культових споруд на території України (Damaged cultural sites). Отже, простежимо, як руйнація культових споруд Харкова відобразилася в українських інтернет-ресурсах.

1 березня 2022 р. російська ракета влучила в дах курії Харківсько-Запорізької дієцезії Римо-Католицької Церкви (далі — РКЦ) в Україні, що неподалік кафедрального собору. Інформація про цю подію в українських інтернет-ресурсах мала фактографічний характер, яскравих метафор стосовно самих споруд та російських військ, винних в обстрілі, не використовувалося. На сайті РКЦ в Україні в назві повідомлення винесено фразу «Меса як раз закінчувалась, коли в курію потрапила ракета» (Kharkiv. Mesa iak raz zakinchuvalas'). З такою самою назвою новина майже дослівно була відтворена і на кількох інших інтернет-ресурсах (U Kharkovi naprykintsi Mesy; Kharkiv: naprykintsi Mesy). Отже, підкреслювався блюзнірський характер обстрілу як з релігійного, так і суто гуманітарного погляду. В усіх українських повідомленнях, присвячених обстрілу дієцезії, цю подію описано як частину обстрілу центру Харкова 1 березня 2022 р., коли великий вибух стався на майдані Свободи біля будівлі Обласної державної адміністрації, друга ракета влучила в будівлю. При цьому в польському інтернет-виданні «Люблінський кур'єр» подію описано з дещо іншого ракурсу: влучання ракети в дах католицької дієцезії в Харкові згадано поза контекстом обстрілу Обласної державної адміністрації в той самий день, при цьому зазначено, що «російська агресія набирає обертів, а армія на чолі з Володимиром Путіним руйнує навіть храми» (Charków. Właśnie kończyła się msza). Можна припустити, що, перебуваючи поза Харковом, журналісти розглядали обстріл не стільки в локальному контексті (сама будівля Харківської обласної адміністрації для жителя Любліна має менше значення, ніж для харків'янина), скільки як приклад (на той час ще досить новий) обстрілу культового об'єкта.

Варто зазначити, що пошкодження Харківсько-Запорізької дієцезії РКЦ не залишилися поза увагою інтернет-видань РКЦ по всьому світу. Зокрема, про це у Твіттері повідомило Товариство латинської меси Англії та Уельсу (Ukraine latest. The building of the Curia), досить розлогий матеріал з цього приводу розмістили на своїх шпальтах італійське

інтернет-видання SIR та католицька інформаційна агенція Angelus, що базується у Лос-Анджелесі. У цих матеріалах, з посиланням на слова канцлера Харківсько-Запорізької дієцезії латинського обряду отця Григорія Семенкова, подію описано в контексті загальних характеристик ситуації в Україні, а також заходів РКЦ на ниві волонтерської роботи (Ucraina: colpita stamattina la curia; Bomb hits Catholic diocese's headquarters).

2 березня 2022 р., під час чергового обстрілу центру Харкова, постраждав Успенський собор — пам'ятка архітектури національного значення. Його будівлю було зведено в період 1771–1777 рр., а дзвіницю (Олександрівську) — упродовж 1821–1844 рр. на честь перемоги Російської імперії у війні з Наполеоном. У соборі на момент влучання ховалися люди, проте ніхто не постраждав. Влучання снаряду в таку пам'ятку, звісно, спричинило широкий розголос. Президент України Володимир Зеленський у своєму відеозверненні від 3 березня 2022 р., зокрема, зазначив: «Мішенню Росії став Успенський собор у Харкові. Одна з найдавніших православних пам'яток міста, пам'яток України. На час війни собор — це укриття для харків'ян. Укриття для всіх людей: і віруючих, і невіруючих. Для всіх, бо всі є рівні. Святе місце. Тепер — побите війною. Вони не бояться навіть цього! Користуються тим, що Бог не дає моментальної відсічі. Але він бачить. І відповідає. Відповідає так, що вам не сховатися. Немає такого бункера, щоб пережити відповідь від Бога. А собор ми точно відновимо — щоб жодного сліду війни там не залишилося. І навіть якщо ви зруйнуєте всі наші українські собори та церкви — ви не зруйнуєте нашої щирої віри в Україну і в Бога. Віри в людей. Ми відновимо кожний будинок, кожна вулицю, кожне місто. І говоримо Росії: вчіть слова “репарації” та “контрибуції”. Ви відшкодуєте усе нам, що зробили проти України. В повному обсязі. А тих, хто загинув, — не забудемо. Ми — разом з Богом» (Ukrainu stilku raziv khotily znyshchyty). Як бачимо, у зверненні актуалізується як історичне, так і сакральне значення пам'ятки, причому особливий акцент зроблено саме на культовому характері пошкодженої будівлі. Прямо використовуються релігійні образи, зокрема «відповідь від Бога», причому в такий спосіб, що їх можна зрозуміти і в прямому, типовому

для християнства значенні, і як певну метафору, відсилку до більш абстрактних ідей про невідворотність справедливості. На одному рівні згадується віра в Бога, Україну та людей.

Звісно, заява президента не лишилася непоміченою з боку українських інтернет-видань. При цьому в матеріалі видання «Українська Правда» саме на цитованому вище фрагменті з виступу Володимира Зеленського зроблено особливий акцент (Roshchina 2022). Слова українського президента щодо пошкоджень Успенського собору в Харкові унаслідок російських обстрілів досить розлого прокоментували журналісти християнського видання в Нідерландах CNE.news (видання присвячено висвітленню процесів в Європі з позиції християнських цінностей). Наводячи цитати з виступу Володимира Зеленського, нідерландські журналісти одночасно згадали і про пошкодження римо-католицького собору Успіння Діви Марії в Харкові 1 березня 2022 р. (Attack on Kharkiv Cathedral). Інформацію про пошкодження православного собору в Харкові та звернення українського президента з цього приводу повідомив і американський католицький сайт catholicculture.org із посиланням на Релігійно-інформаційну службу України (Russian troops shell Orthodox cathedral).

Про пошкодження Успенського собору написав у своєму телеграм-каналі Антон Геращенко — радник міністра внутрішніх справ. Державний діяч зазначив, що «Успенський собор пережив більшовиків та Другу світову війну, коли всі будівлі довкола були зруйновані, але собор вцілів» (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022a). Цю фразу Антона Геращенко дослівно відтворили багато українських інтернет-ресурсів (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022b; Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022c; Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022d; Kovalenko 2022; U Kharkovi snariad rosijs'kykh okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor). Отже, обстріл храму російськими військами символічно порівнювали зі злочинами більшовиків і нацистів.

Зазначимо, що на сайті 24 каналу фразу Антона Геращенко наведено в дещо зміненому вигляді: замість «собор вцілів» стоїть «святиня

вціліла» (Perezhyv Druhu svitovci). Отже, підкреслюється сакральний характер об'єкта і відповідно блюзнірський характер обстрілу.

Варто звернути увагу, що в матеріалі інтернет-ресурсу «КиївВлада», присвяченому обстрілу Успенського собору, читачам нагадують про обстріл Харкова 28 лютого 2022 р. (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022d), у матеріалі закарпатського видання mukachevo.net після інформації про обстріл храму в Харкові згадано, що «окупанти зруйнували в Харкові інтернат для незрячих дітей» (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022e). При цьому «Телевізійна служба новин» (ТСН) у повідомленні про обстріл Успенського собору зазначила, що за день до цього російська авіація завдала удару по Бабиному Яру в Києві (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kuj sobor 2022e). Отже, місцеві (не обов'язково харківські) інтернет-видання подавали новину стосовно обстрілу собору в Харкові в контексті знищення інших об'єктів міста, а загальноукраїнське видання розглядало цю саму подію в більш загальному контексті руйнації сакральних об'єктів в Україні, одночасно актуалізуючи ідею про багатоетнічну та багатонаціональну українську політичну націю, що зазнала нападу з боку РФ. При цьому факт зведення будівлі у XVIII ст., її архітектурні особливості в новинах найчастіше не згадувалися. Як виняток виглядає матеріал видання «Українська Правда», в якому після інформації про обстріл вказано, що Успенський собор — це пам'ятка архітектури національного значення, собор заснований у середині XVII ст., а сучасна будівля зведена в період 1771–1777 рр. (Hluschenko 2022). Проте в більшості матеріалів згадано лише сам факт сакрального статусу об'єкта, наявність там людей під час обстрілу, не проста історія храму у XX ст., на тлі якої ще більш жахливо виглядали воєнні злочини сьогодення. Тут ми бачимо достатньо типовий прояв специфіки культурної пам'яті як такої. Жак Ле Гофф зазначав, що «оскільки історичний час виражено у формі оповідання, воно містить постійне посилання на сьогодення, фокусування на ньому, і відповідно більша частина спільнот розглядає минуле як модель для сьогодення» (Le Hoff 2013, 24-27). Тим більше в умовах екзистенційної небезпеки актуалізуються саме ті спогади, що сприймаються як безпосередньо дотичні до поточної ситуації. Використовуючи термінологію Аляйди

Ассман, окремі аспекти історії храму ХХ ст. в умовах російських обстрілів 2022 р. стали, принаймні на деякий час, частиною функційної пам'яті, характерною рисою якої є прив'язування «Вчора» до «Сьогодні» (Assman 2012, 141-151). Функційна пам'ять вибіркова, вона, як показує Аляйда Ассман, актуалізує лише невелику частину можливого змісту спогадів. При цьому більша частина можливих спогадів (історія заснування храму, його архітектурні особливості тощо) залишилися у сфері накопичувальної пам'яті — простору невикористаних, неамальгованих спогадів, у якому функціонує пам'ять.

На сайті Харківської єпархії Української Православної Церкви (далі — УПЦ; у ЗМІ також трапляється назва Українська Православна Церква Московського патріархату) та офіційному сайті Синодального інформаційно-просвітницького відділу УПЦ інформацію про обстріл Успенського собору подано в контексті обстрілу центру Харкова загалом (Pry obstrelakh v tsentre horoda Khar'kova povrezhden Sviato-Uspenskiy sobor; Vnaslidok obstrelu bulo poshkodzheno Uspens'kiy sobor). Більш емоційно цю подію представлено на офіційному сайті Всеукраїнського Собору — об'єднання релігійних та громадських організацій, а також усіх громадян навколо ідеї побудови християнського шляху розвитку української держави, координатором якого є Олександр Турчинов. Аналогічне до інших ресурсів повідомлення про обстріл храму, в якому ховалися люди, доповнюється висновком: «ворог в котре довів, що для нього не має нічого святого». У матеріалі про обстріл Успенського собору також повідомляється, що «Українська греко-католицька церква отримала інформацію про те, що російські війська готують авіаудар по найголовнішій святині українського народу з часів Київської Русі — собору Софії Київської», зазначається, що «ворог намагається деморалізувати нас, забираючи найсвятіше, ані людські життя, ані Божий суд його не лякають» (Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kiy sobor 2022f). Можна зробити висновок, що міжконфесійний християнський характер Всеукраїнського Собору сприяв актуалізації саме релігійних конотацій в описі руйнування церковної пам'ятки і при цьому підкресленню значення церковної пам'ятки саме для українського народу. Християнська сакральність і типова для модерної національної

свідомості сакралізація нації тісно переплітаються. Варто відзначити, що таке переплетення є досить типовим для національної свідомості як такої. Як зазначає сучасний український релігієзнавець Віктор Єленський, з огляду на роль суб'єктивного чинника у будівництві нації, одні націоналізми охоче апелювали до релігії, тоді як інші бачили в ній передусім гальмо розвитку патріотизму і становлення нації. При цьому, як зауважує дослідник, «нації, формовані позавідчутним впливом релігії, на драматичних етапах розвитку винаходили у ній потужний символізм для виразу вітальності й нескореності іноземним або нав'язаним режимам. Церкви, які раніше навіть вважалися “антинаціональними силами”, надають нації сильний імпульс у боротьбі за права людини й людську гідність» (Yelens'kyj 2006, 197-205).

Інформацію про пошкодження Успенського собору в Харкові уже в день обстрілу було опубліковано на офіційному сайті CNN в одному контексті з описом обстрілів шкіл та магазинів (Russian military strikes hit).

Під час обстрілу 2 березня 2022 р., окрім Успенського собору, постраждали також храм Жон-Мироносиць, збудований в центрі міста у 2015 р. на місці зруйнованої більшовиками церкви, та Університетська Свято-Антоніївська церква. Ці події, хоча й знайшли висвітлення в ЗМІ, проте до певної міри залишилися в тіні новини про більш давній та відомий Успенський собор. На офіційному сайті УПЦ інформацію про подію подано під заголовком «У Харкові через обстріл постраждали ще два храми УПЦ» (U Kharkovi cherez obstril postrazhdaly sche dva khramy UPTs), на сайті Релігійно-інформаційної служби України — «У Харкові через обстріл московитів постраждало ще два храми УПЦ МП» (U Kharkovi cherez obstril moskovytiv postrazhdalo).

Конфесійна належність парафій трьох харківських храмів, що постраждали внаслідок обстрілів 2 березня, у більшості матеріалів щодо їхніх пошкоджень спеціально не підкреслювалася (усі вони належали УПЦ, яка на той момент ще не оголосила про внесення змін до свого Статуту, що свідчать про її незалежність від Московського патріархату). Підкреслювався саме сакральний статус храмів безвідносно до конфесійної належності. Показовим у цьому

плані є інтерв'ю, яке дав журналістам каналу «Еспресо» історик, релігієзнавець, кандидат політичних наук, прес-офіцер 112-ї бригади територіальної оборони в Києві Андрій Ковальов з приводу обстрілів російськими військами релігійних об'єктів, зокрема Успенського собору в Харкові. Під час інтерв'ю ведуча програми Христина Яцків зазначила, що «практика бомбардувань релігійних об'єктів — це те саме, що стріляти по медиках, по журналістах», на що Андрій Ковальов відповів, що обстріл релігійних святинь, зокрема й Успенського собору, — це агонія Путіна (*Obstril religijnykh sviatyn' — ahoniia*).

Лише в матеріалі «ХарківTimes» обстріли храмів характеризуються фразою «“Руський мір” б'є по своїх у Харкові», підкреслювалося, що церкви належать Московському патріархату («*Rus'kuj mir*» б'є по svoikh»), який символічно ототожнюється із державою-агресором.

Ввечері 9 березня внаслідок чергового обстрілу Харкова вилетіли шибки у вікнах жіночої молитовної зали синагоги, 15 березня постраждала ешива на вулиці Чоботарській. Коментуючи ці події, в юдейській громаді Харкова підкреслили, що синагога є однією з найбільших в Європі, вона була зведена 1913 р. (*Vid vorozhoho obstrilu postrazhdala synahoha; Vid vorozhykh obstriliv postrazhdaly synahoha*). Характеризуючи руйнування єврейських культових об'єктів, зокрема і пошкодження синагоги в Харкові, прес-служба Об'єднаної єврейської громади України підкреслила, що в контексті цих подій особливо абсурдно звучать звинувачення української влади в нацизмі з боку російських пропагандистів (*Vid rosijs'koi "denatsyfikatsii"*). Пізніше журналіст «Голосу Америки» Олексій Коваленко, беручи інтерв'ю в головного рабина України Моше Ассмана, підкреслював історико-культурне значення Харківської синагоги, яка вважається другою за величиною в Європі (Kovalenko 2022). Інформацію про пошкодження синагоги в Харкові повідомили також ізраїльські інтернет-видання. При цьому в матеріалі «Jerusalem Post» підкреслюється давність синагоги та спричинені війною страждання харківських євреїв (*Windows in Kharkiv's ancient Great Synagogue*), у виданні «Israel Hayom» підкреслюється, що харківські євреї, які на момент обстрілу перебували в синагозі, ледь уникли трагедії (*Kharkiv Jews narrowly*

escape tragedy). На офіційному сайті Хабад була розміщена інформація щодо пошкоджень єшиви, що супроводжувалася історичною довідкою щодо цієї бідівлі та інформацією стосовно зусиль Хабаду, спрямованих на допомогу жителям міста (Faygie, 2022).

9 березня 2022 р. на сайті Харківської єпархії Православної Церкви України (далі — ПЦУ) було розміщено повідомлення про пошкодження храму святого Андрія Першозваного на території 5-ї Слобожанської бригади Національної гвардії України та храму святого пророка Іллі на території Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба внаслідок агресії РФ проти української держави і народу в перші дні війни (U Kharkivs'kij ierarkhii PTsU zaznaly rujnuvan' vijs'kovi khramu). 11 березня у ЗМІ з'явилась інформація, що внаслідок російських обстрілів в Харкові було пошкоджено храм Святого Юрія Переможця ПЦУ. У повідомленнях, присвячених цій події, особливо підкреслювалося, що храм був збудований на території частини Нацгвардії та відкритий у День захисника України, його нижній ярус із бетону візуально нагадує блокпост, фасад фанерований переплавленими гільзами боеприпасів, які використовувалися в зоні бойових дій. Із посиланням на фейсбук-сторінку храму наводиться заява парафіян: «Ми обов'язково все відновимо, і з настанням Миру наш храм буде одним із символів перемоги добра над злом. Боже Великий, Єдиний, нам Україну бережи» (U Kharkovi vnaslidok obstriliv poshkodzhena tserkva Yuriia; U Kharkovi vnaslidok obstriliv rashystamy poshkodzheno khram Sviatoho Yuriia; Khram Sviatoho Yuriia Peremozhtsia). Варто відзначити, що ПЦУ завжди робила особливий акцент на значенні української національної свідомості, ідеї українського патріотизму відігравали та відіграють надзвичайно важливу роль в її ідентичності (Fert 2022).

Як зазначає сучасна американська дослідниця Кетрін Воннер, після 2014 р. розбіжності в політичних наративах Росії та України все більше проявлялися в релігійній сфері, і створення ПЦУ було інституційним виявом цих розбіжностей, кроком до їх зміцнення (Wanner 2022, р. 185). При цьому варто зазначити, що сам обстріляний храм, на фейсбук-сторінці якого спеціально підкреслено, що він — «найближчий

до кордону з РФ український храм, розташований на території Нацгвардії України», від моменту свого заснування у 2021 р. сприймався як символ українського протистояння російській агресії (Khram Sviatoho Yuriiia Peremozhtsia). Це одна з причин того, що в описах обстрілу храму ідеї українського патріотизму і протистояння агресору прямо ототожнюються з метафізичним протистоянням Добра і Зла.

В ніч з 11 на 12 березня внаслідок обстрілу району П'ятихатки в Харкові було пошкоджено храм святої благовірної цариці Тамари УПЦ, що був збудований у період 2012–2013 рр. (Obstril P'iatykhatok u Kharkovi). Характерно, що повідомлення про обстріл цього храму в кількох ЗМІ подавали в контексті руйнувань інших храмів саме Московського патріархату в Харкові (Okupanty pozhkodyly try khramy UPTs u Kharkovi; Sitnikova 2022; Kotenko 2022). У такий спосіб вказувалося, що храми цієї конфесії також страждають від російського військового вторгнення, одним з приводів якого російська влада оголошувала захист УПЦ. Радник міністра внутрішніх справ Антон Геращенко, коментуючи ушкодження храму цариці Тамари, записав у своєму телеграм-каналі: «Нічого святого! Харківська єпархія Української православної церкви (Московського патріархату) повідомляє, що внаслідок обстрілів у Харкові пошкоджено храм святих Жон Мироносиць, Успенський собор та храм цариці Тамари у П'ятихатках. Я думаю, що з кожним таким фото все менше буде прихильників російського світу, якщо вони ще залишилися, серед парафіян УПЦ. Путін зробив Україні величезну послугу, об'єднавши український народ» (Nicho ho sviatoho!).

Утім, в контексті характеристик руйнувань храмів УПЦ стали з'являтися і критичні оцінки цієї конфесії, її зв'язку із Московською патріархією. Зокрема, у матеріалі Тетяни Котенко «Росіяни обстрілюють храми Московського патріархату» від 12 березня після опису руйнувань храму святої Тамари в Харкові було зазначено: «Нагадаємо, лише днями Московська церква в Україні вперше визнала: Російська Федерація напала на Україну. Наразі більшість вірян Московської церкви в Україні вимагають розриву з РПЦ» (Kotenko 2022). Це повідомлення майже дослівно було розміщено

і в матеріалі інформаційної агенції «Главком» (Rosiiany obstriliuiut' khramy Moskovsk'okho patriarkhatu).

Для справедливості варто зазначити, що предстоятель УПЦ, митрополит київський і всієї України Онуфрій (Березовський) ще 24 лютого у зверненні до вірних та до громадян України заявив: «На превеликий жаль Росія розпочала військові дії проти України і в цей доленосний час закликаю вас не впадати в паніку, бути мужніми і проявити любов до своєї Батьківщини і один до одного» (Zvernennia Blazhennishoho Mytropol'itya). Утім, молитовне поминання в УПЦ московського патріарха як «Великого Господина і Отця нашого», яке і до цього спричиняло критику з боку низки представників інших українських конфесій та громадських діячів, в умовах прямої військової агресії РФ, яку прямо підтримав патріарх Кирил, ставало все більш токсичним. Як показали результати проведеного 6-20 липня 2022 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) всеукраїнського опитування громадської думки «Омнібус», після початку повномасштабного російського вторгнення УПЦ у суспільній свідомості жителів України зазнала значних репутаційних втрат: якщо в червні 2021 р. з нею ідентифікували себе 18 % респондентів, то у липні 2022 р. — лише 4 % (Dynamika relihiinoi samoidentyfikatsii).

У цьому контексті більш зрозумілим стає той факт, що руйнування культових об'єктів УПЦ іноді ставало приводом до критики. В аналізованому фрагменті УПЦ названа Московською церквою, хоча самі її очільники всіляко підкреслювали свій статус «незалежної та самостійної в управлінні», стверджений грамотою патріарха московського Олексія II у грамоті 1990 р. (Blahoslovennaia Hramota). При цьому «Московська церква» символічно ототожнювалася з її елітою і відділялася від «більшості вірян» які, на думку журналістів та за даними Соціологічної групи «Рейтинг», вимагали розриву з РПЦ (Svizha sotsiolohiia).

14 березня 2022 р. внаслідок російського обстрілу постраждав храм Преображення Господнього на Салтівці, що належав УПЦ (V rezultate obstrelov v 602 mykrorajone). Характерно, що в повідомленні українського інформаційного вебсайту «НВ» про цю подію після опису руйнувань

зазначено: «За часи війни Росії проти України в Харкові постраждали кілька храмів Московського патріархату. У єпархії жодного разу не згадали, що ударів завдала самеросійська сторона» (Okupanty obstrilialy kharkivs'kuj khram Preobrazhennia). Коли храм зазнав пошкоджень вдруге, під час обстрілу в ніч з 17 на 18 квітня, вебсайт «НВ» знову підкреслив: «у єпархії жодного разу не згадали, що удари по Харкову завдають російські війська» (U Verbnu nediliu). Отже, акцентується увага не так на руйнуваннях храму, як на недостатньо послідовній, на думку редакторів ресурсу, позиції Харківської єпархії УПЦ стосовно засудження російської військової агресії. Варто зазначити, що на сайті Харківської єпархії УПЦ повідомлення про зазначені події справді мають суто фактографічний характер, у них не вказано на винуватців обстрілів, у новинах, розміщених на офіційному сайті Харківської єпархії УПЦ в перші дні війни, не міститься прямого засудження РФ. Це, очевидно, і стало приводом для критики. Утім, в матеріалах сайту Харківської єпархії УПЦ від 25 лютого 2022 р. зазначено, що під час богослужіння в Благовіщенському соборі було зачитано звернення митрополита київського Онуфрія, розміщено посилання на це звернення, у якому, як зазначалося вище, прямо вказується, що «Росія розпочала військові дії проти України», «Українська Православна Церква завжди послідовно захищала цілісність і суверенітет нашої держави» (V den' ramiaty sviatytelia Meletyia).

Руйнацію храмів УПЦ, зокрема в Харкові, було висвітлено у статті Марини Петік на інтернет-ресурсі «Obozrevatel» від 15 березня 2022 р. Спираючись на експертні оцінки провідних українських релігієзнавців Людмили Філіпович та Ігоря Козловського, Петік акцентувала увагу на різноманітті поглядів серед представників УПЦ стосовно збереження молитовного зв'язку із Москвою в умовах російського військового вторгнення (Petik 2022).

Дуже характерним є матеріал Ярослава Музиченка «Церква з Харковом в умовах війни», розміщений 16 березня на сайті Релігійно-інформаційної служби України. Цей ресурс ще до початку повномасштабного російського військового вторгнення розміщував достатньо критичні щодо УПЦ матеріали. В матеріалі від 16 березня,

відзначаючи капеланську службу представників ПЦУ на Харківщині та руйнування трьох храмів цієї конфесії в місті, автор після цього зазначив: «Тим часом ракети і бомби не обирали, в чий храм їм летіти. А може, й обирали... Як би там не було, від обстрілів постраждали сакральні споруди УПЦ МП у центральній частині Харкова» (Muzychenko 2022). Імовірно, свідомо багатозначність дає змогу оцінити цю фразу і як звинувачення російських військ у свідомому обстрілі культових об'єктів, і як натяк на Божу кару, яка, на думку негативно налаштованого стосовно УПЦ автора, могла статися внаслідок продовження поминання московського патріарха.

У ніч із 16 на 17 березня внаслідок обстрілів у Харкові постраждав храм Смоленської ікони Божої Матері на вулиці Семінарській (Kryvonis 2022; Potudorov 2022). У матеріалі Релігійно-інформаційної служби України, присвяченому цій події, після фактичної інформації та наведення статистичних даних щодо зруйнованих культових об'єктів, наводяться слова відомого клірика ПЦУ Георгія Коваленка: «Це лише приблизна статистика, бо постраждалих храмів більше, і серед них переважають саме церкви УПЦ, яких прийшли так би мовити “рятувати” рашистські окупанти» (U Kharkovi na Kholodnij hori).

Наприкінці березня на сайті BBC вийшла стаття Джека Гантера, присвячена руйнуванню українських храмів внаслідок російських обстрілів. У ній підкреслено, що відповідно до Гаазької конвенції нищення історичних пам'яток та об'єктів культурної спадщини є воєнним злочином, згадується руйнація православних храмів у Маріуполі, на Донбасі та на Київщині. При цьому про Харків ідеться лише в контексті пошкоджень єшиви та синагоги (Hanter 2022). Цьому можна знайти кілька взаємодоповнювальних пояснень. По-перше, у західному світі дуже сильна пам'ять про Голокост. Через це знищення юдейських культових об'єктів сприймається особливо гостро. Крім того, в контексті розвінчання тез російської пропаганди щодо «денацифікації», акцент на пошкодженні єврейських культових об'єктів особливо важливий. Нарешті, харківська синагога справді унікальна: збудована на початку ХХ ст. на схід від «межі осілості», вона при цьому донедавна була найбільшою синагогою в Європі. Отже,

поєднання історико-культурного значення пам'ятки та її символічного зв'язку з історією Голокосту зумовили її вибір як символу руйнування культових об'єктів у Харкові загалом.

Внаслідок обстрілу 25 березня 2022 р. в Харкові сильно пошкоджена церква Різдва Христового, будівництво якої було завершено в 2001 р. (Sche odyn khram Kharkivs'koi ieparkhii UPTs MP; Sche odyn khram Kharkivs'koi ieparkhii zaznav rujnuvan'). Утім, ця подія не спричинила великого розголосу. Характерно, що заголовки новин про цю подію містили формулювання «ще один храм зазнав руйнувань». При цьому будівля, зведення якої було завершено на початку XXI ст., хоча й відрізняється цікавими архітектурними рішеннями, утім, не становить такого історичного інтересу, як пам'ятки раніших епох. Цим, очевидно, і можна пояснити достатньо обмежену кількість згадок щодо пошкодження церкви.

14 квітня 2022 р. міський голова Харкова Ігор Терехов заявив, що в пошкодженому внаслідок обстрілів 2 березня храмі Жон-Мироносиць почнуться відновлювані роботи (U misti pochynaiut' remont khramu Sviatykh Zhon Myronosyts'). У повідомленні на офіційній фейсбук-сторінці Харківської міської ради наведено слова харківського мера, який наголошував на особистій причетності до будівництва храму (відзначимо, що ця причетність підкреслювалася і в одному з передвиборчих роликів мера у 2021 р.) (Khram Sviatykh Zhen Myronosyts). При цьому інформацію щодо планів відновлення храму подано в контексті загальних ідей відбудови міста. Цю новину розміщено на низці ресурсів (Khram Zhon-Myronosyts' u Kharkovi vidnovliat'; U Kharkovi rozpochynaiut' remont khramu sviatykh Zhon Myronosyts'), проте без якихось специфічних оцінок та яскравих метафор.

19 квітня 2022 р. митрополит Харківський і Богодухівський Онуфрій звернувся із відкритим листом до патріарха московського Кирила, у якому закликав «звернутися до президента Росії та керівництва Російської Федерації зупинити військові дії на території України». У листі серед інших жажіть війни згадувалося й те, що «внаслідок бомбардувань та обстрілів з боку Російської Федерації постраждали

храми Харківської єпархії Української Православної Церкви» (Kharkiv'skuj mytropolyt prosyt').

Після звільнення ЗСУ Руської Лозової (29 квітня) та Циркунів (8 травня) інтенсивність обстрілів Харкова знизилась. Утім, руйнацію культових об'єктів не було зведено нанівець. Як повідомила Державна служба надзвичайних ситуацій, 22 травня внаслідок російського обстрілу було пошкоджено приватні будинки та православний храм у Київському районі Харкова. Цю новину подавали в інтернет-ЗМІ вже без яскравих метафор, оцінок тощо, у контексті інших руйнувань тієї доби (U Kharkovi pislia obstrilu horily; Cherez vorozhi obstrily; U Kharkovi vid obstrilu postrazhdav khram).

7 липня спеціаліст з єврейських студій, історик Юрій Радченко на своїй фейсбук-сторінці повідомив, що 31 березня внаслідок російських обстрілів постраждала караїмська кенаса в Харкові (Postradala ot obstrelov rossyjskykh bandformirovanuj), габай (посадова особа в караїмській кенасі, яка курує організаційними та грошовими справами) Олександр Махлаєв розмістив фотографію руйнувань (Pasha Aleksandr). Інформацію про пошкодження вже наступного дня перепублікувала Об'єднана єврейська громада України (Ot obstrelov postradala karaumskaia kenassa), а за нею — кілька українських інтернет-ресурсів (Vid obstrilu postrazhdala karaims'ka kenasa). Цікаво, що хоча караїмізм відрізняється від талмудичного юдаїзму, юдеї України всіляко висловлювали свою солідарність з караїмами, описуючи руйнування їхнього молитовного будинку. В матеріалах інтернет-ЗМІ, що були присвячені пошкодженню кенаси, підкреслювалося її історико-культурне значення: будівля була закладена 1891 р. та є пам'яткою архітектури (Dukhman 2022). При цьому в контексті повідомлень про пошкодження кенаси згадувалося і про пошкодження єврейських об'єктів у Харкові. Отже, як для зовнішніх спостерігачів, так і для самих юдеїв України караїмська культурна спадщина, попри релігійні відмінності, не сприймалася як щось повністю «чуже» щодо єврейства. Це й не дивно, адже зараз в юдаїзмі переважає тенденція до визнання караїмів частиною єврейського народу (Karaumu). На прес-конференції «Війна Росії з Богом», що була організована Центром Громадянських

Свобод і Українським кризовим медіацентром 28 липня, експерт Центру Громадянських Свобод В'ячеслав Ліхачов навів приклад руйнування кенаси в Харкові у контексті нищення російськими окупаційними військами спадщини релігійних меншин України. Доповідач відзначив: «Часто це навіть єдині споруди цих меншин, як було, наприклад, із караїмами в Харкові» (*Vijna Rosii z Bohom*). Утім, пошкодження кенаси в Харкові не мало широкого розголосу в інтернет-ЗМІ, можливо, у зв'язку з тим, що караїмізм не дуже відомий широкій громадськості.

20 липня під час російського обстрілу Харкова було пошкоджено мечеть мусульманської релігійної громади «Сунна». Про цю подію повідомила низка новинних агенцій, утім, опис і характеристики руйнувань мечеті залишилися в тіні трагічного фото батька, який молився над тілом своєї дитини, вбитої біля автобусної зупинки під час того самого обстрілу (*Rosiiany obstrilialy Kharkiv z "Urahaniv"; Zahyblyj pidlitok; Petrov 2022*).

9 вересня внаслідок обстрілу Харкова російськими РСЗВ «Ураган» постраждав Іоано-Богословський храм ПЦУ. На офіційному сайті храму було так схарактеризовано результати руйнувань: «Вибиті вікна, є невеличкі руйнування, але всі живі та цілі. Після обстрілів відбулося заплановане на цей час таїнство Вінчання. Тож, Любов перемагає смерть» (*Vid obstriliv postrazhdav Ioano-Bohoslovs'kyj khram*). Це повідомлення було перепубліковано низкою інтернет-ЗМІ (*Pas'ko 2022; Rosiiany obstrilialy khram PTsU v Kharkovi; Perechekaly obstril ta povinchaly zakokhanykh*).

Загалом реакція інтернет-ЗМІ на руйнування культових споруд у Харкові надзвичайно показова, адже формат журналістських повідомлень вимагає лаконічності. Через це в них подається лише та інформація, яка, з точки зору журналіста, є найбільш важлива та може якнайбільше зацікавити читача. Унаслідок цього актуалізуються саме ті аспекти минулого і сучасного пам'ятки, що зараз найбільше пов'язані з сучасністю, з нинішніми уявленнями про значуще.

З проаналізованих матеріалів можна зробити висновок, що, попри досить високий рівень секуляризації суспільства, у колективних уявленнях зберігається сприйняття храмів та інших релігійних

споруд саме як сакральних об'єктів, руйнування яких є особливим блюзнірством. Мистецьке та історичне значення пошкоджених культових об'єктів у проаналізованих матеріалах актуалізується значно рідше. Це можна вважати проявом тих тенденцій, що їх описує Хосе Казанова в рамках теорії постсекуляризму, вказуючи на збереження взаємовпливу релігії та соціуму в модерній спільноті, зокрема, і в Україні. При цьому спосіб вказаного взаємовпливу стає іншим, нетиповим для досекулярного світу. Процеси глобалізації призводять до того, що зростання релігійних потреб та розвиток релігійної творчості відбувається в рамках взаємопроникнення досвідів і культур, на новому ґрунті та в інших формах (Kazanova, 2019). Кетрін Воннер, характеризуючи вплив релігії на сучасні ідентичності жителів України, показує, що межі релігійного та світського вкрай тонкі, релігійність проникає в публічний і приватний простір, маючи вплив далеко за межами встановлених церковних інституцій. При цьому релігія може зберігати мотиваційну здатність навіть серед людей, які відчужені від інституційної релігії, громадський простір може вмщувати священні місця, наповнені релігійною символікою у вигляді пам'ятників, святинь та елементів природи (Wanner 2022, p. 183-189).

Конкретна конфесійна належність пошкоджених культових споруд у матеріалах ЗМІ залишається радше на другому плані, що можна вважати певним проявом «стихійної релігійності», за якої сакральний характер культових об'єктів визнається, проте без серйозної рефлексії, усвідомлення конфесійних меж, регулярної зануреності в духовні практики. Крім того, у такий спосіб демонструвалася повага до вірян різних конфесій: особлива значущість культових об'єктів визнавалася, зважаючи передусім на їхнє значення в очах інших. Іноді спеціально підкреслювалася належність храмів до УПЦ. В деяких матеріалах це підкреслювалося, щоб дезавуювати російські пропагандистські тези щодо захисту УПЦ як однієї з цілей вторгнення, показати, що громадяни України незалежно від конфесійної належності страждають від російської військової агресії. Проте іноді подібні згадки використовувалися для критики УПЦ навіть у контексті характеристики пошкоджень її храмів. Це було відображенням зафіксованих соціологами

репутаційних втрат УПЦ в умовах повномасштабної військової агресії з боку РФ та загальних суспільно-політичних дискусій щодо церковного життя в Україні. При цьому навіть у рамках критики церковної єрархії журналісти характеризували самі храми передусім як сакральні об'єкти. Що ж стосується пошкоджень синагог у Харкові внаслідок російських обстрілів, звісно, такі факти активно згадували в рамках критики російських тез щодо «денацифікації», порівняння російських воєнних злочинів з Голокостом.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Assman A. *Prostory spohadiv. Formy ta transformatsii kul'turnoi pam'iaty*. Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Ассман А. *Простори спогадів. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ, 2012.

Attack on Kharkiv Cathedral will not go unpunished, Ukrainian president says. *CNE news*, 07 March 2022, <https://cne.news/artikel/792-attack-on-kharkiv-cathedral-will-not-go-unpunished-ukrainian-president-says>. Accessed: 26 Dec. 2022.

Blagoslovennaia Hramota Patryarkha Aleksyia II (Provozghlashena: Kyev, Sv. Sofyia, 28 oktiabria 1990 h.), <http://orthodox.org.ua/article/blagoslovennaya-gramota-patriarkha-aleksiya-%D1%96%D1%96-provozghlashena-v-sofiiskom-sobore-kieva-28-ok>. Data perehliadu: 20 bereznia 2022. (In Russian)

Благословенная Грамота Патриарха Алексия II (Провозглашена: Киев, Св. София, 28 октября 1990 г.), <http://orthodox.org.ua/article/blagoslovennaya-gramota-patriarkha-aleksiya-%D1%96%D1%96-provozghlashena-v-sofiiskom-sobore-kieva-28-ok>. Дата перегляду: 20 березня 2022.

Bomb hits Catholic diocese's headquarters in Kharkiv, Ukraine, *ANGELUS*, 01 March 2022, <https://angelusnews.com/news/world/bomb-hits-catholic-dioceses-headquarters-in-kharkiv-ukraine/>. Accessed: 26 Dec. 2022.

Charków. Właśnie kończyła się msza, gdy rakiety spadły na kurieę - mówi ksiądz z Lublina. Zobacz wideo, *Kurier Lubelski*, 1 March 2022, <https://kurierlubelski.pl/charkow-wlasnie-konczyla-sie-msza-gdy-rakiety-spadly-na-kurie-mowi-ksiazd-z-lublina-zobacz-wideo/ar/c1-16073987>. Accessed: 01 Mar. 2022.

Cherez vorozhi obstrily u Kharkovi postrazhdav pravoslavnyj khram, v oblasti horily mahazyn, kafe ta pryvatni budynky. *Interfaks-Ukraina*, 23 travnia 2022, <https://interfax.com.ua/news/general/834141.html>. Data perehliadu: 23 travnia 2022. (In Ukrainian)

Через ворожі обстріли у Харкові постраждав православний храм, в області горіли магазин, кафе та приватні будинки. *Интерфакс-Україна*, 23 травня 2022, <https://interfax.com.ua/news/general/834141.html>. Дата перегляду: 23 травня 2022.

Chysel'nist' naiavnoho naselennia Ukrainy na 1 sichnia 2022 r. Kyiv, 2022 (In Ukrainian)

Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022 р. Київ, 2022

Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. *UNESCO*, <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>. Accessed: 02 Oct. 2022.

Dykman, A. V Khar'kove ot obstrelov postradala karaymskaia kenassa. *STATUS QUO*, 08 iyulya 2022, <https://www.sq.com.ua/rus/novosti/08.07.2022/v-xarkove-ot-obstrelov-postradala-karaimskaya-kenassa>. Data perehliadu: 08 lyupnia 2022. (In Russian)

Дыхман, А. В Харькове от обстрелов пострадала караимская кенасса. *STATUS QUO*, 08 июля 2022, <https://www.sq.com.ua/rus/novosti/08.07.2022/v-xarkove-ot-obstrelov-postradala-karaimskaya-kenassa>. Дата перегляду: 08 липня 2022.

Динамика relihiinoi samoidentyfikatsii naselennia Ukrainy: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 6-20 lyupnia 2022 roku. *Kyiv's'kyj mizhnarodnyj instytut sotsiologii*, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1>. Data perehliadu: 26 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року. *Київський міжнародний інститут соціології*, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1>. Дата перегляду: 26 грудня 2022.

Faygie Levy Holt. Kharkov Yeshivah Takes Direct Hit, No One Injured. *Chabad.org*, 15 March 2022, https://www.chabad.org/news/article_cdo/aid/5439827/jewish/Kharkov-Yeshivah-Takes-Direct-Hit-No-One-Injured.htm. Accessed: 26 Dec. 2022.

Fert, A. Pray Against Foreign Invasion or Pray for Peace? Ukrainian Orthodox Churches and the Russian-Ukrainian War. *International Center for Law and Religion Studies*, <https://talkabout.iclrs.org/2022/03/03/pray-against-foreign-invasion-or-pray-for-peace-ukrainian-orthodox-churches-and-the-russian-ukrainian-war/>. Accessed: 03 Mar. 2022.

Hanter, D. «Tse zhakhlyvo, tse neliudiano». Yak Rosiia rujnuie ukrains'ki tserkvy. *BBC News*, 31 bereznia 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60932076>. Data perehliadu: 31 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Гантер, Д. «Це жажливо, це нелюдяно». Як Росія руйнує українські церкви. *BBC News*, 31 березня 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60932076>. Дата перегляду: 31 березня 2022.

Hluschenko, O. Pid chas obstriliv u tsentri Kharkova poshkodzheno Sviato-Uspens'kyj sobor. *Ukrains'ka Pravda*, 3 bereznia 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327637/>. Data perehliadu: 04 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Глущенко, О. Під час обстрілів у центрі Харкова пошкоджено Свято-Успенський собор. *Українська Правда*, 3 березня 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327637/>. Дата перегляду: 04 березня 2022.

Holovko, V. Krytyka teorii modernizatsii v zakhidnij humanitarnij dumtsi. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuku*, вур. 11, 2004, s. 129-143. (In Ukrainian)

Головко, В. Критика теорії модернізації в західній гуманітарній думці. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 11, 2004, с. 129-143.

Karaimy. *Elektronnaia evrejskaia entsyklopedyia*, <https://eleven.co.il/judaism-trends/karaites-medieval-sects/11972/>. Дата perehliadu: 12 veresnia 2022. (In Russian)

Караимы. *Электронная еврейская энциклопедия*, <https://eleven.co.il/judaism-trends/karaites-medieval-sects/11972/>. Дата перегляду: 12 вересня 2022.

Kazanova, Kh. *Relihiia v suchasnomu sviti: pliuralizm, sekuliaryzatsiia, hlobalizatsiia*. Zbirnyk statej. Per. z anhli. L'viv, 2019. (In Ukrainian)

Казанова, Х. *Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація*. Збірник статей. Пер. з англ. Львів, 2019.

Kharkiv Jews narrowly escape tragedy as bomb explodes near Great Synagogue, *ISRAEL HAYOM*, 03 October 2022, <https://www.israelhayom.com/2022/03/10/kharkiv-jews-narrowly-escape-tragedy-as-bomb-explodes-near-great-synagogue/>. Accessed: 24 Dec. 2022.

Kharkiv. Mesa iak raz zakinchuvalas', koly v kuriuu potrapyla raketa. *Ryms'ko-Katolyts'ka Tserkva v Ukraini*, 01 bereznia 2022, <https://rkc.org.ua/novyny/ukraine/harkiv-mesa-yak-raz-zakinchuvalas-koly-v-kuriyu-potrapyla-raketa/>. Дата perehliadu: 01 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Харків. Меса як раз закінчувалась, коли в курію потрапила ракета. *Римсько-Католицька Церква в Україні*, 01 березня 2022, <https://rkc.org.ua/novyny/ukraine/harkiv-mesa-yak-raz-zakinchuvalas-koly-v-kuriyu-potrapyla-raketa/>. Дата перегляду: 01 березня 2022.

Kharkiv: naprykintsy Mesy v kuriuu vluchyla raketa. *CREDO*, 01 bereznia 2022, <https://credo.pro/2022/03/313609>. Дата perehliadu: 01 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Харків: наприкінці Меси в курію влучила ракета. *CREDO*, 01 березня 2022, <https://credo.pro/2022/03/313609>. Дата перегляду: 01 березня 2022.

Kharkivs'kyj mytropolyt prosyt' patriarkha Kyryla zvernutysia do Putina, shchob zupynyty vijnu. *KharkivToday*, 21 kvitnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/kharkivskyu-mytropolyt-prosyt-patriarkha-kyryla-zvernutysya-do-putina-shchob-zupynyty-viynu>. Дата perehliadu: 19 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

Харківський митрополит просить патріарха Кирила звернутися до Путіна, щоб зупинити війну. *KharkivToday*, 21 квітня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/kharkivskyu-mytropolyt-prosyt-patriarkha-kyryla-zvernutysya-do-putina-shchob-zupynyty-viynu>. Дата перегляду: 19 квітня 2022.

KhramSviatoho YuriiiaPeremozhtsia. *Facebook*, <https://www.facebook.com/ch.georgevictorious/photos/a.130958282541918/267012452269833/>. Data perehliadu: 11 bereznia. 2022. (In Ukrainian)

Храм Святого Юрія Переможця. *Facebook*, <https://www.facebook.com/ch.georgevictorious/photos/a.130958282541918/267012452269833/>. Дата перегляду: 11 березня. 2022.

Khram Sviatykh Zhen Myronosyts. Sovremennye ystoriy Khar'kova. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=UXrbvP1abgg>. Data perehliadu: 01 Iyupnia 2021. (In Russian)

Храм Святых Жен Мироносиц. Современные истории Харькова. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=UXrbvP1abgg>. Дата перегляду: 01 липня 2021.

Khram Zhon-Myronosyts' u Kharkovi vidnovliat' pislia obstriliv RF. *Suspil'ne. Novyny*, 14 kvitnia 2022, <https://suspilne.media/228461-hram-zon-mironosic-u-harkovi-vidnovlat-pisla-obstriliv-rf/>. Data perehliadu: 14 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

Храм Жон-Мироносиць у Харкові відновлять після обстрілів РФ. *Суспільне. Новини*, 14 квітня 2022, <https://suspilne.media/228461-hram-zon-mironosic-u-harkovi-vidnovlat-pisla-obstriliv-rf/>. Дата перегляду: 14 квітня 2022.

Kotenko, T. Rosiiany obstriliuiut' khramy Moskovsk'oho patriarkhatu. *HLAVKOM*, 12 bereznia 2022, <https://glavcom.ua/country/society/rosiyani-obstrilyuyut-hrami-moskovskogo-patriarhatu-829187.html>. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Котенко, Т. Росіяни обстрілюють храми Московського патріархату. *ГЛАВКОМ*, 12 березня 2022, <https://glavcom.ua/country/society/rosiyani-obstrilyuyut-hrami-moskovskogo-patriarhatu-829187.html>. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Kovalenko, M. Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor u Kharkovi, de khovalys' liudy. *Dyvys.info*, 02 bereznia 2022, <https://dyvys.info/2022/03/02/snaryad-okupantiv-vluchyv-v-uspenskyj-sobor-u-harkovi-de-hovalys-lyudy/>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Коваленко, М. Снаряд оккупантів влучив в Успенський собор у Харкові, де ховались люди. *Дивись.info*, 02 березня 2022, <https://dyvys.info/2022/03/02/snaryad-okupantiv-vluchyv-v-uspenskyj-sobor-u-harkovi-de-hovalys-lyudy/>. Дата перегляду: 02 березня 2022.

Kovalenko, O. Moshe Reuven Asman: Rosijs'ki syly vchyniaut' iak natsysty. Interv'iu. *Holos Ameryky*, 10 travnia 2022, <https://ukrainian.voanews.com/a/moshe-reuven-asman-rosiyski-syly-vchyniaut-yak-nacisty/6565504.html>. Data perehliadu: 10 travnia 2022. (In Ukrainian)

Коваленко, О. Моше Реувен Асман: Російські сили вчиняють як нацисти. Інтерв'ю. *Голос Америки*, 10 травня 2022, <https://ukrainian.voanews.com/a/moshe-reuven-asman-rosiyski-syly-vchyniaut-yak-nacisty/6565504.html>. Дата перегляду: 10 травня 2022.

Kravchenko, V. *Khar'kov/Kharkiv: stolytsa Pohranych'ia*. Vyl'nus, 2010. (In Russian)

Кравченко, В. *Харьков/Харків: столица Пограничья*. Вильнюс, 2010.

Kryvonis, T. Vnaslidok obstriliv rosijs'kykh okupantiv poshkodzenyj khram na Kholodnij Hori u Kharkovi. *Suspil'ne. Novyny*, 17 bereznia 2022, <https://suspilne.media/218498-vnaslidok-obstriliv-rosijskih-okupantiv-poskodzenij-hram-na-holodnij-gori-u-harkovi/>. Data perehliadu: 17 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Кривоніс, Т. Внаслідок обстрілів російських окупантів пошкоджений храм на Холодній Горі у Харкові. *Суспільне. Новини*, 17 березня 2022, <https://suspilne.media/218498-vnaslidok-obstriliv-rosijskih-okupantiv-poskodzenij-hram-na-holodnij-gori-u-harkovi/>. Дата перегляду: 17 березня 2022.

Lakoff, G., Johnsen, M. *Metaphors we live by*. London, 2003.

Le Hoff, Zh. *Ystoriya u pamiat'*. Moskva, 2013. (In Russian)

Ле Гофф, Ж. *История и память*. Москва, 2013.

Lotman, Yu. *Yzbrannye stat'y v triokh tomakh. Tom I. Stat'y po semyotyke u topolohyy kul'tury*. Tallyn, 1992. (In Russian)

Лотман, Ю. *Избранные статьи в трёх томах. Том I. Статьи по семиотике и топологии культуры*. Таллин, 1992.

Мапа kul'turnykh vtrat. *Ukrains'kyj kul'turnyj fond*, <https://uaculture.org/culture-loss/>. Data perehliadu: 02 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Мапа культурних втрат. *Український культурний фонд*, <https://uaculture.org/culture-loss/>. Дата перегляду: 02 жовтня 2022.

Muzychenko, Ya. Tserkva z Kharkovom v umovakh vinyi. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 16 bereznia 2022, https://risu.ua/cerkva-z-harkovom-v-umovah-vijni_n127251. Data perehliadu: 16 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Музиченко, Я. Церква з Харковом в умовах війни. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 16 березня 2022, https://risu.ua/cerkva-z-harkovom-v-umovah-vijni_n127251. Дата перегляду: 16 березня 2022.

Nichoho sviatoho! *Telegram*, https://t.me/Pravda_Gerashchenko/3849. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Нічого святого! *Telegram*, https://t.me/Pravda_Gerashchenko/3849. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Nora, P. Problematyka mest pamiaty. V: *Frantsyia-pamiat'*. Sankt-Peterburh, 1999, s. 17-50. (In Russian)

Нора, П. Проблематика мест памяти. В: *Франция-память*. Санкт-Петербург, 1999, с. 17-50.

Obstril P'iatykhatok u Kharkovi: poshodzheno khram tsarytsi Tamary UPTs MP. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 13 bereznia 2022, https://risu.ua/obstril-pyatihatok-u-harkovi-poshodzheno-hram-carici-tamari-upc-mp_n127118. Data perehliadu: 13 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Обстріл П'ятихаток у Харкові: пошкоджено храм цариці Тамари УПЦ МП. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 13 березня 2022, https://risu.ua/obstril-pyatihatok-u-harkovi-poshodzheno-hram-carici-tamari-upc-mp_n127118. Дата перегляду: 13 березня 2022.

Obstril religijnykh sviatyn' — ahoniia Putina. Ahresor oblamav zuby j zlyt'sia. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=X0I0V5txJNk>. Data perehliadu: 04 bereznia 2022. (In Ukrainian)
Обстріл релігійних святинь — агонія Путіна. Агресор обламав зуби й злиться. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=X0I0V5txJNk>. Дата перегляду: 04 березня 2022.

Okupanty obstriliali kharkivs'kyj khram Preobrazhennia Hospodn'oho. *NV. Kharkiv*, 15 bereznia 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/ptrazhdav-hram-preobrazhennya-gospodnogo-novini-harkova-50225130.html>. Data perehliadu: 15 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Окупанти обстріляли харківський храм Преображення Господнього. *НВ. Харків*, 15 березня 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/ptrazhdav-hram-preobrazhennya-gospodnogo-novini-harkova-50225130.html>. Дата перегляду: 15 березня 2022.

Okupanty poshkodyly try khramy UPTs u Kharkovi. *KharkivToday*, 12 bereznia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/okupanty-poshkodyly-try-khramy-upts-u-kharkovi>. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Окупанти пошкодили три храми УПЦ у Харкові. *KharkivToday*, 12 березня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/okupanty-poshkodyly-try-khramy-upts-u-kharkovi>. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Osoblyvosti religijnoho i tserkovno-religijnoho samovyznachennia hromadian Ukrainy: tendentsii 2000-2020 rr. (informatsijni materialy). Kyiv, 2020. (In Ukrainian)

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2020 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2020.

Ot obstrelov postradala karajmskaia kenassa v Khar'kove. *Telegram Store*, <https://uk.telegram-store.com/catalog/channels/ujcukraine/528>. Data perehliadu: 08 lypnia 2022. (In Russian)

От обстрелов пострадала караимская кенасса в Харькове. *Telegram Store*, <https://uk.telegram-store.com/catalog/channels/ujcukraine/528>. Дата перегляду: 08 липня 2022.

Pasha Aleksandr. Khar'kovskaia Karajmskaia relyhyoznaia obschyna. *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100081202441838>. Data perehliadu: 07 lypnia 2022. (In Russian)

Александр Паша. Харьковская Караимская религиозная община. *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100081202441838>. Дата перегляду: 07 липня 2022.

Pas'ko, S. Vchora Ioanno-Bohoslovs'kyj khram PTsU був poshkodzhenyj pid chas obstrilu. *Vechirnij Kharkiv*, 10 veresnia 2022, <https://vecherniy.kharkov.ua/news/192247/>. Data perehliadu: 09 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Пасько, С. Вчора Іоанно-Богословський храм ПЦУ був пошкоджений під час обстрілу. *Вечірній Харків*, 10 вересня 2022, <https://vecherniy.kharkov.ua/news/192247/>. Дата перегляду: 09 вересня 2022.

Perechekaly obstril ta povinchaly zakokhanykh: u Kharkovi udarom RF poshkodzheno khram. *Ob'iektiv.TV*, 10 veresnia 2022, <https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2022/09/10/perechekali-obstril-ta-povinchali-zakohanih-u-harkovi-udarom-rf-poshkodzheno-hram/>. Data perehliadu: 11 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Перечекали обстріл та повинчали закоханих: у Харкові ударом РФ пошкоджено храм. *Об'єктив.TV*, 10 вересня 2022, <https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2022/09/10/perechekali-obstril-ta-povinchali-zakohanih-u-harkovi-udarom-rf-poshkozhdzhen-hram/>. Дата перегляду: 11 вересня 2022.

Perelik sporud religijnykh spil'not Ukrainy, scho zaznaly rujnuvan' vnaslidok povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii 24 liutoho — 23 serpnia 2022 roku. Monitorynh zdjysniuiet'sia Derzhavnoiu sluzhboiu Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti (DESS) u spivpratsi z Majsterneiu akademichnoho religiiieznavstva (MAR), <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Perelik-na-2022-08-23.pdf>. Дата perehliadu: 01 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Перелік споруд релігійних спільнот України, що зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення росії 24 лютого — 23 серпня 2022 року. Моніторинг здійснюється Державною службою України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) у співпраці з Майстернею академічного релігієзнавства (МАР), <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Perelik-na-2022-08-23.pdf>. Дата перегляду: 01 вересня 2022.

Perezhyv Druhu svitovu: rosijs'kyj snariad vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova, de byly liudy. *24 Kanal*, 02 bereznia 2022, https://24tv.ua/rosiyskiy-snaryad-vluchiv-uspenskiy-sobor-harkova-tam-ukrivalis_n1887701. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Пережив Другу світову: російський снаряд влучив в Успенський собор Харкова, де були люди. *24 Канал*, 02 березня 2022, https://24tv.ua/rosiyskiy-snaryad-vluchiv-uspenskiy-sobor-harkova-tam-ukrivalis_n1887701. Дата перегляду: 29 вересня 2022.

Petik, M. Peredchuttia rozkolu: pid chas vijny sviaschennyky MP ne zghadiut' Kyryla i hovoriat' pro avtokefaliu. *OBOZREVATEL*, 15 bereznia 2022, <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/peredchuttya-rozkolu-pid-chas-vijni-svyascheniki-mp-ne-zgaduyut-kirilla-i-govoryat-pro-avtokefaliyu.htm>. Дата perehliadu: 15 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Петік, М. Передчуття розколу: під час війни священники МП не згадують Кирила і говорять про автокефалію. *OBOZREVATEL*, 15 березня 2022, <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/peredchuttya-rozkolu-pid-chas-vijni-svyascheniki-mp-ne-zgaduyut-kirilla-i-govoryat-pro-avtokefaliyu.htm>. Дата перегляду: 15 березня 2022.

Petrov, S. Kharkiv. Khroniky ataky na misto, den' 147-j (20.07.2022). *Majdan*, 21 lypnia 2022, <https://maidan.org.ua/2022/07/kharkiv-khroniky-ataky-na-misto-den-147-y-20-07-2022/>. Дата perehliadu: 20 lypnia 2022. (In Ukrainian)

Петров, С. Харків. Хроніки атаки на місто, день 147-й (20.07.2022). *Майдан*, 21 липня 2022, <https://maidan.org.ua/2022/07/kharkiv-khroniky-ataky-na-misto-den-147-y-20-07-2022/>. Дата перегляду: 20 липня 2022.

Pomydorov, I. U Kharkovi pid obstril potrapyv khram Smolens'koi ikony Bozhoi Materi. *Vesti*, 17 bereznia 2022, <https://vesti.ua/uk/strana-uk/v-harkove-pod-obstrel-popal-hram-smolenskoj-ikony-bozhiej-materi>. Дата perehliadu: 17 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Помидоров, І. У Харкові під обстріл потрапив храм Смоленської ікони Божої Матері. *Весті*, 17 березня 2022, <https://vesti.ua/uk/strana-uk/v-harkove-pod-obstrel-popal-hram-smolenskoj-ikony-bozhiej-materi>. Дата перегляду: 17 березня 2022.

Poshkodzhenni/zrujnovani pid chas vijny khramy. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, https://risu.ua/poshkodzhenni-zrujnovani-pid-chas-vijni-hrami_t10885. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Пошкоджені/зруйновані під час війни храми. *PICU — Релігійно-інформаційна служба України*, https://risu.ua/poshkodzhenni-zrujnovani-pid-chas-vijni-hrami_t10885. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022.

Postradala ot obstreliv rossyjskykh bandformirovanyj y karaymskaia kenasa. *Facebook*, <https://www.facebook.com/yuri.radchenko.3/posts/pfbid0CdPfXJ55kTrfLVruPovXdEHNMTpYeVYUhjEavBCFQRfKR7mjbCXG2uaPwaUfvKHl>. Дата perehliadu: 07 lyupnia 2022. (In Russian)
Пострадала от обстрелов российских бандформирований и караимская кенаса. *Facebook*, <https://www.facebook.com/yuri.radchenko.3/posts/pfbid0CdPfXJ55kTrfLVruPovXdEHNMTpYeVYUhjEavBCFQRfKR7mjbCXG2uaPwaUfvKHl>. Дата perehliadu: 07 lyupnia 2022.

Pry obstrelakh v tsentre horoda Khar'kova povrezhden Sviato-Uspenskyj sobor. *Khar'kovskaia Eparkhiya*, 02 marta 2022, <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/2848>. Дата perehliadu: 02 bereznia 2022. (In Russian)

При обстрелах в центре города Харькова поврежден Свято-Успенский собор. *Харьковская Епархия*, 02 марта 2022, <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/2848>. Дата perehliadu: 02 bereznia 2022.

Relihiia v ohni. *Majsternia akademichnoho relihiieznavstva*, <https://www.mar.in.ua/religija-v-ogni/>. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Релігія в огні. *Майстерня академічного релігієзнавства*, <https://www.mar.in.ua/religija-v-ogni/>. Дата perehliadu: 29 veresnia 2022.

Roshchina, O. Zelenskyi: My nichoho ne vidaly, a Putin i v bunkeri ne skhovaetsia vid Boha. *Ukrains'ka Pravda*, 03 bereznia 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327746/>. Дата perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Рощіна, О. Зеленський: Ми нічого не віддали, а Путін і в бункері не сховається від Бога. *Українська Правда*, 03 березня 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327746/>. Дата perehliadu: 27 hrudnia 2022.

Rosiiyani obstriliali Khar'kiv z «Urahaniiv»: troie liudej zahynuly, poshkodzheno mechet'. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 20 lyupnia 2022, https://risu.ua/rosiyani-obstriliali-harkiv-z-uraganiv-troye-lyudej-zaginuli-poshkodzheno-mechet_n130999. Дата perehliadu: 20 lyupnia 2022. (In Ukrainian)

Росіяни обстріляли Харків з «Ураганів»: троє людей загинули, пошкоджено мечеть. *PICU — Релігійно-інформаційна служба України*, 20 lyupnia 2022, https://risu.ua/rosiyani-obstriliali-harkiv-z-uraganiv-troye-lyudej-zaginuli-poshkodzheno-mechet_n130999. Дата perehliadu: 20 lyupnia 2022.

Rosiiyani obstriliali khram Ptsu v Kharkovi. *KharkivToday*, 10 veresnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/rosiyany-obstriliali-khram-ptsu-v-kharkovi>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Росіяни обстріляли храм ПЦУ в Харкові. *KharkivToday*, 10 вересня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/rosiyanu-obstrilyaly-khram-ptsu-v-kharkovi>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Rosiiany obstriliuut' khramy Moskovs'koho patriarkhatu. *UAZMI*, 12 bereznia 2022, <https://uazmi.org/news/post/a3dc96cc01d8067d39d8a0e3024f647d>. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Росіяни обстрілюють храми Московського патріархату. *UAZMI*, 12 березня 2022, <https://uazmi.org/news/post/a3dc96cc01d8067d39d8a0e3024f647d>. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Russian military strikes hit at least 3 schools, cathedral and shops in Kharkiv. *CNN*, 2 March 2022, https://edition.cnn.com/europe/live-news/ukraine-russia-putin-news-03-02-22/h_1418c6e0078e2fa51d27412f27294b2a. Accessed: 26 Dec. 2022.

Russian troops shell Orthodox cathedral in Kharkiv; Zelensky vows to restore it. *Catholic Culture*, 04 March 2022, <https://www.catholicculture.org/news/headlines/index.cfm?storyid=54084>. Accessed: 24 Dec. 2022.

«Rus'kuj mir» b'є po svoikh u Kharkovi. *Kharkiv Times*, 03 bereznia 2022., <https://times.kharkiv.ua/2022/03/03/ruskij-mir-b-ye-po-svoyih-u-harkovi-foto/>. Data perehliadu: 03 bereznia 2022. (In Ukrainian)

«Русский мир» б'є по своїх у Харкові. *Харків Times*, 03 березня 2022, <https://times.kharkiv.ua/2022/03/03/ruskij-mir-b-ye-po-svoyih-u-harkovi-foto/>. Дата перегляду: 03 березня 2022.

Sche odyn khram Kharkivs'koi ieparkhii UPTs MP zaznav rujnuvan' vid obstriliv. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 28 bereznia 2022, https://risu.ua/shche-odin-hram-harkivskoyi-jeparhiyi-upc-mp-zaznav-rujnuvan-vid-obstriliv_n127662. Data perehliadu: 28 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Ще один храм Харківської єпархії УПЦ МП зазнав руйнувань від обстрілів. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 28 березня 2022, https://risu.ua/shche-odin-hram-harkivskoyi-jeparhiyi-upc-mp-zaznav-rujnuvan-vid-obstriliv_n127662. Дата перегляду: 28 березня 2022.

Sche odyn khram Kharkivs'koi ieparkhii zaznav rujnuvan'. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kij viddil UPTs*, 27 bereznia 2022, <https://news.church.ua/2022/03/27/shche-odin-xram-harkivskoji-jeparhiji-zaznav-rujnuvan-2022/>. Data perehliadu: 28 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Ще один храм Харківської єпархії зазнав руйнувань. *Українська Православна Церква. Синадальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 27 березня 2022, <https://news.church.ua/2022/03/27/shche-odin-xram-harkivskoji-jeparhiji-zaznav-rujnuvan-2022/>. Дата перегляду: 28 березня 2022.

Sim misiatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii: ahresor zavdav rujnuvan' schonajmenshe 270 sporudam relihijnykh spil'not Ukrainy. *Ofitsijnyj sayt Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti*, <https://dcss.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>. Data perehliadu: 21 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Сім місяців повномасштабного вторгнення Росії: агресор завдав руйнувань щонайменше 270 спорудам релігійних спільнот України. *Офіційний сайт Державної служби України з етнополітики та свободи совісті*, <https://dessa.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>. Дата перегляду: 21 вересня 2022.

Sitnikova, I. U Kharkovi obstrily rosijs'kykh okupantiv poshkodyly khramy UPTs MP. *Hromadske*, 12 bereznia 2022, <https://hromadske.ua/posts/u-harkovi-obstrili-rosijskih-okupantiv-poshkodyli-cerkvi-upc-mp>. Data perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Сітнікова, І. У Харкові обстріли російських окупантів пошкодили храми УПЦ МП. *Hromadske*, 12 березня 2022, <https://hromadske.ua/posts/u-harkovi-obstrili-rosijskih-okupantiv-poshkodyli-cerkvi-upc-mp>. Дата перегляду: 12 березня 2022.

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova. *Telegram*, https://t.me/Pravda_Gerashchenko/1566?single. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (a). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова. *Telegram*, https://t.me/Pravda_Gerashchenko/1566?single. Дата перегляду: 02 березня 2022 (a).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova. *Velykyy Kyiv*, 02 bereznia 2022, <https://bigkyiv.com.ua/snaryad-okupantiv-vluchyv-v-uspenskyj-sobor-harkova>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (b). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова. *Великий Київ*, 02 березня 2022, <https://bigkyiv.com.ua/snaryad-okupantiv-vluchyv-v-uspenskyj-sobor-harkova>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (b).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova, de ukryvalys' liudy. *TSN*, 02 bereznia 2022, <https://tsn.ua/ato/snaryad-okupantiv-vluchiv-v-uspenskiy-sobor-harkova-de-ukrivalis-lyudi-foto-1995055.html>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (c). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова, де укривались люди. *TCH*, 02 березня 2022, <https://tsn.ua/ato/snaryad-okupantiv-vluchiv-v-uspenskiy-sobor-harkova-de-ukrivalis-lyudi-foto-1995055.html>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (c).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova, — Heraschenko. *KyivVlada*, 02 bereznia 2022, <https://kievvlad.com.ua/news/snaryad-okupantiv-vluchiv-v-uspenskiy-sobor-harkovagerashhenko>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (d). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова, — Герашенко. *КиївВлада*, 02 березня 2022, <https://kievvlad.com.ua/news/snaryad-okupantiv-vluchiv-v-uspenskiy-sobor-harkovagerashhenko>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (d).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova. *Mukachevo.net*, 02 bereznia 2022, <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/3341155>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (e). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова. *Mukachevo.net*, 02 березня 2022, <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/3341155>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (e).

Snariad okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor Kharkova, de ukryvalys' liudy. *Vseukrains'kyj Sobor*, 02 bereznia 2022, <https://sobor.com.ua/news/snaryad-sobor>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022 (f). (In Ukrainian)

Снаряд окупантів влучив в Успенський собор Харкова, де укривались люди. *Всеукраїнський Собор*, 02 березня 2022, <https://sobor.com.ua/news/snaryad-sobor>. Дата перегляду: 02 березня 2022 (f).

Svizha sotsiologia: bil'shist' virian Moskovs'koi tserkvy v Ukraini vymahaiut' rozryvu z RPTs. *HLAVKOM*, 10 bereznia 2022, https://glavcom.ua/country/society/svizha-sociologiya-bilshist-viryanyan-moskovskoji-cerkvi-v-ukrajini-vimagayut-rozryvu-z-rpc-828493.html?fbclid=IwAR1LOB-z_pJKgGro01mTN7M3tNfry537kFyNaBuUJUKoSo0Adbu_ojLw9A. Data perehliadu: 10 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Свіжа соціологія: більшість вірян Московської церкви в Україні вимагають розриву з РПЦ. *ГЛАВКОМ*, 10 березня 2022, https://glavcom.ua/country/society/svizha-sociologiya-bilshist-viryanyan-moskovskoji-cerkvi-v-ukrajini-vimagayut-rozryvu-z-rpc-828493.html?fbclid=IwAR1LOB-z_pJKgGro01mTN7M3tNfry537kFyNaBuUJUKoSo0Adbu_ojLw9A. Дата перегляду: 10 березня 2022.

U Kharkivs'kij ieparkhii PTsU zaznaly rujnuvan' vijs'kovi khramy. *Pravoslavna Tserkva Ukrainy. Kharkivs'ka Yeparkhiia*, 09 bereznia 2022, <https://cerkva.kharkov.ua/novini/he/2963.html>. Data perehliadu: 09 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харківській єпархії ПЦУ зазнали руйнувань військові храми. *Православна Церква України. Харківська Єпархія*, 09 березня 2022, <https://cerkva.kharkov.ua/novini/he/2963.html>. Дата перегляду: 09 березня 2022.

U Kharkovi cherez obstril moskovytiv postrazhdalo sche dva khramy UPTs MP. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 03 bereznia 2022, https://risu.ua/u-harkovi-cherez-obstril-moskovitiv-postrazhdalo-shche-dva-hramiupc-mp_n126693. Data perehliadu: 03 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові через обстріл московитів постраждало ще два храми УПЦ МП. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 03 березня 2022, https://risu.ua/u-harkovi-cherez-obstril-moskovitiv-postrazhdalo-shche-dva-hramiupc-mp_n126693. Дата перегляду: 03 березня 2022.

U Kharkovi cherez obstril postrazhdaly sche dva khramy UPTs. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kyj viddil UPTs*, 03 bereznia 2022, <https://news.church.ua/2022/03/03/u-xarkovi-cherez-obstril-postrazhdali-shhe-dva-xrami-upc/>. Data perehliadu: 03 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові через обстріл постраждали ще два храми УПЦ. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 03 березня 2022, <https://news.church.ua/2022/03/03/u-xarkovi-cherez-obstril-postrazhdali-shhe-dva-xrami-upc/>. Дата перегляду: 03 березня 2022.

U Kharkovi na Kholodnij hori obstrilialy sche odyn khram UPTs MP. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 21 bereznia 2022, https://risu.ua/u-harkovi-na-holodnij-gori-obstriliali-shche-odin-hram-upc-mp_n127405. Data perehliadu: 21 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові на Холодній горі обстріляли ще один храм УПЦ МП. *PICV — Релігійно-інформаційна служба України*, 21 березня 2022, https://risu.ua/u-harkovi-na-holodnij-gori-obstriliali-shche-odin-hram-upc-mp_n127405. Дата перегляду: 21 березня 2022.

U Kharkovi naprykintsi Mesy v budivliu kurii vluchyla rosijs'ka raketa. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 01 bereznia 2022, https://risu.ua/u-harkovi-naprikinci-mesi-v-budivlyu-kuriyi-vluchila-rosijska-raketa_n126600. Data perehliadu: 01 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові наприкінці Меси в будівлю курії влучила російська ракета. *PICV — Релігійно-інформаційна служба України*, 01 березня 2022, https://risu.ua/u-harkovi-naprikinci-mesi-v-budivlyu-kuriyi-vluchila-rosijska-raketa_n126600. Дата перегляду: 01 березня 2022.

U Kharkovi pislia obstrilu horily pravoslavnyj khram i pryvatnyj budynok. *KharkivToday*, 23 travnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/u-kharkovi-pislya-obstrilu-horily-pravoslavnyu-khram-i-pryvatnyu-budynok>. Data perehliadu: 23 travnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові після обстрілу горіли православний храм і приватний будинок. *KharkivToday*, 23 травня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/u-kharkovi-pislya-obstrilu-horily-pravoslavnyu-khram-i-pryvatnyu-budynok>. Дата перегляду: 23 травня 2022.

U Kharkovi rozpochynaiut' remont khramu sviatykh Zhon Myronosyts', iakyj postrazhdav vnaslidok obstriliv mista vijs'kamy RF. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kyj viddil UPTs*, 15 kvitnia 2022, <https://news.church.ua/2022/04/15/u-harkovi-rozpochinayut-remont-xramu-svyatix-zhon-mironosic-yakij-postrazhdav-vnaslidok-obstriliv-mista-vijskami-rf/>. Data perehliadu: 15 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові розпочинають ремонт храму святих Жон Мироносиць, який постраждав внаслідок обстрілів міста військами РФ. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 15 квітня 2022, <https://news.church.ua/2022/04/15/u-harkovi-rozpochinayut-remont-xramu-svyatix-zhon-mironosic-yakij-postrazhdav-vnaslidok-obstriliv-mista-vijskami-rf/>. Дата перегляду: 15 квітня 2022.

U Kharkovi snariad rosijs'kykh okupantiv vluchyv v Uspens'kyj sobor. *NV*, 02 bereznia 2022, <https://nv.ua/ukr/regions/u-harkovi-snaryad-rosiyskih-okupantiv-potrapiv-v-uspenskiy-sobor-50221796.html>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові снаряд російських окупантів влучив в Успенський собор. *НВ*, 02 березня 2022, <https://nv.ua/ukr/regions/u-harkovi-snaryad-rosiyskih-okupantiv-potrapiv-v-uspenskiy-sobor-50221796.html>. Дата перегляду: 02 березня 2022.

U Kharkovi vid obstrilu postrazhdav khram — DSNS. *MyKharkov.info*, 23 travnia 2022, <https://mykharkov.info/news/u-harkovi-vid-obstrilu-postrazhdav-hram-dsns-20940.html>. Data perehliadu: 23 travnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові від обстрілу постраждав храм — ДСНС. *MyKharkov.info*, 23 травня 2022, <https://mykharkov.info/news/u-harkovi-vid-obstrilu-postrazhdav-hram-dsns-20940.html>. Дата перегляду: 23 травня 2022.

U Kharkovi vnaslidok obstriliv poshkodzhena tserkva Yuriia. *24 Kanal*, 11 bereznia 2022, https://24tv.ua/harkovi-vnaslidok-obstriliv-poshkodzhena-tserkva-yuriya_n1901901. Дата perehliadu: 11 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові внаслідок обстрілів пошкоджена церква Юрія. *24 Канал*, 11 березня 2022, https://24tv.ua/harkovi-vnaslidok-obstriliv-poshkodzhena-tserkva-yuriya_n1901901. Дата перегляду: 11 березня 2022.

U Kharkovi vnaslidok obstriliv rashystamy poshkodzheno khram Sviatoho Yuriia Peremozhtsia. *RISU — Relihiyno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 12 bereznia 2022, https://risu.ua/u-harkovi-vnaslidok-obstriliv-poshkodzheno-hram-svyatogo-yuriya-peremozhchya_n127057. Дата perehliadu: 12 bereznia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові внаслідок обстрілів рашистами пошкоджено храм Святого Юрія Переможця. *PICV — Релігійно-інформаційна служба України*, 12 березня 2022, https://risu.ua/u-harkovi-vnaslidok-obstriliv-poshkodzheno-hram-svyatogo-yuriya-peremozhchya_n127057. Дата перегляду: 12 березня 2022.

U misti pochynaiut' remont khramu Sviatykh Zhon Myronosyts'. *Facebook*, <https://www.facebook.com/kharkovgovernment/posts/347916120705667>. Дата perehliadu: 13 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

У місті починають ремонт храму Святих Жон Мироносиць. *Facebook*, <https://www.facebook.com/kharkovgovernment/posts/347916120705667>. Дата перегляду: 13 квітня 2022.

U Verbnu nediliu rosiiyani obstriliali khram moskovs'koho patriarkhatu u Kharkovi. *NV. Kharkiv*, 18 kvitnia 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/harkiv-obstrili-rosiyani-obstriliali-hram-upc-mp-na-602-mikrorayoni-na-saltivci-novini-harkova-50234744.html>. Дата perehliadu: 18 kvitnia 2022. (In Ukrainian)

У Вербну неділю росіяни обстріляли храм московського патріархату у Харкові. *НВ. Харків*, 18 квітня 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/harkiv-obstrili-rosiyani-obstriliali-hram-upc-mp-na-602-mikrorayoni-na-saltivci-novini-harkova-50234744.html>. Дата перегляду: 18 квітня 2022.

Ucraina: colpita stamattina la curia. Don Semenkov, “dentro nei sotterranei c’erano 40 persone. Stanno tutti bene ma qui è un inferno”. *Società per l’Informazione Religiosa*, 01 March 2022, <https://www.agensir.it/quotidiano/2022/3/1/ucraina-colpita-stamattina-la-curia-don-semenkov-dentro-nei-sotterranei-cerano-40-persone-stanno-tutti-bene-ma-qui-e-un-inferno/>. Accessed: 26 Dec. 2022.

Ukraine latest. The building of the Curia of the Roman Catholic diocese of Kharkiv-Zaporozhia. *Twitter*, <https://twitter.com/latinmassuk/status/1498652941368147971>. Accessed: 26 Dec. 2022.

Ukrainu stilky raziv khotily znyschchyty, ale ne zmohly — zvernennia Prezydenta Volodymyra Zelenskoho. *Prezydent Ukrainy. Ofitsijne internet-predstavnytstvo*, 03 bereznia 2022, <https://www.president.gov.ua/news/ukrayinu-stilki-raziv-hotili-znishiti-ale-ne-zmogli-zvernenn-73297>. Дата perehliadu: 23 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Україну стільки разів хотіли знищити, але не змогли — звернення Президента Володимира Зеленського. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*, 03 березня 2022, <https://www.president.gov.ua/news/ukrayinu-stilki-raziv-hotili-znishiti-ale-ne-zmogli-zvernenn-73297>. Дата перегляду: 23 грудня 2022.

V den' pamiaty sviatyetelia Meletyia mytropolyt Onufriy sovershyl Lyturhyiu v Blahoveschenskom sobore Khar'kova. *Khar'kovskaia Eparkhiya*, 25 liutoho 2022, <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/2832>. Дата perehliadu: 25 liutoho 2022. (In Russian)

В день памяти святителя Мелетия митрополит Онуфрий совершил Литургию в Благовещенском соборе Харькова. *Харьковская Епархия*, 25 лютого 2022, <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/2832>. Дата перегляду: 25 лютого 2022.

V rezultate obstrelv v 602 mykrorajone horoda Khar'kova postradal khram Preobrazheniya Hospodnia Khar'kovskoj eparkhyi Ukraynskoj Pravoslavnoj Tserkvy. *Facebook*, <https://www.facebook.com/eparchia.kharkov.ua/posts/1160033581433669>. Дата perehliadu: 15 bereznia 2022. (In Russian)

В результате обстрелов в 602 микрорайоне города Харькова пострадал храм Преображения Господня Харьковской епархии Украинской Православной Церкви. *Facebook*, <https://www.facebook.com/eparchia.kharkov.ua/posts/1160033581433669>. Дата перегляду: 15 березня 2022.

Vid obstriliv postrazhdav Ioano-Bohoslovs'kyj khram (foto i video). *Pravoslavna Tserkva Ukrainy. Khram Sviatoho Ioanna Bohoslova mista Kharkova*, 09 veresnia 2022, <https://bogoslav.kharkov.ua/news/6552>. Дата perehliadu: 09 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Від обстрілів постраждав Іоано-Богословський храм (фото і відео). *Православна Церква України. Храм Святого Іоанна Богослова міста Харкова*, 09 вересня 2022, <https://bogoslav.kharkov.ua/news/6552>. Дата перегляду: 09 вересня 2022.

Vid obstrilu postrazhdala karaims'ka kenasa u Kharkovi. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 09 Iupnia 2022, https://risu.ua/vid-obstrilu-postrazhdala-karayimska-kenasa-u-harkovi_n130738. Дата perehliadu: 09 Iupnia 2022. (In Ukrainian)

Від обстрілу постраждала караїмська кенаса у Харкові. *PICU — Релігійно-інформаційна служба України*, 09 липня 2022, https://risu.ua/vid-obstrilu-postrazhdala-karayimska-kenasa-u-harkovi_n130738. Дата перегляду: 09 липня 2022.

Vid rosij's'koi «denatsyfikatsii» vzhe postrazhdaly schonajmenshe 6 ievrejs'kykh ob'ektiv v Ukraini, — Yevrejs'ka obschyna. *Ukrains'ki Novyny*, 16 bereznia 2022, <https://ukranews.com/ua/news/841769-vid-rosijskoji-denatsyfikatsiyi-vzhe-postrazhdaly-shhonajmenshe-6-yevrejskyh-ob-yektiv-v-ukrayini>. Дата perehliadu: 16 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Від російської «денацифікації» вже постраждали щонайменше 6 єврейських об'єктів в Україні, — Єврейська община. *Українські Новини*, 16 березня 2022, <https://ukranews.com/ua/news/841769-vid-rosijskoji-denatsyfikatsiyi-vzhe-postrazhdaly-shhonajmenshe-6-yevrejskyh-ob-yektiv-v-ukrayini>. Дата перегляду: 16 березня 2022.

Vid vorozhoho obstrilu postrazhdala synahoha v tsentri Khar'kova. *RISU — Relihijno-informatsijna sluzhba Ukrainy*, 10 bereznia 2022, https://risu.ua/vid-vorozhogo-obstrilu-postrazhdala-sinagoga-v-centri-harkova_n126971. Дата perehliadu: 10 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Від ворожого обстрілу постраждала синагога в центрі Харкова. *PISU — Релігійно-інформаційна служба України*, 10 березня 2022, https://risu.ua/vid-vorozhogo-obstrilu-postrazhdala-sinagoga-v-centri-harkova_n126971. Дата перегляду: 10 березня 2022.

Vid vorozhykh obstriliv postrazhdaly synahoha ta biblioteka u tsentri Kharkova. *KharkivToday*, 10 bereznia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/vid-vorozhykh-obstriliv-postrazhdaly-synahoha-ta-biblioteka-u-tsentri-kharkova>. Дата перегляду: 10 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Від ворожих обстрілів постраждали синагога та бібліотека у центрі Харкова. *KharkivToday*, 10 березня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/vid-vorozhykh-obstriliv-postrazhdaly-synahoha-ta-biblioteka-u-tsentri-kharkova>. Дата перегляду: 10 березня 2022.

Vijna Rosii z Bohom. UKMTs. *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=4C_sy0vXh5g. Дата перегляду: 28 липня 2022. (In Ukrainian)

Війна Росії з Богом. УКМЦ. *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=4C_sy0vXh5g. Дата перегляду: 28 липня 2022.

Vnaslidok obstrilu bulo poshkodzheno Uspens'kij sobor mista Kharkova. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kij viddil UPTs*, 02 bereznia 2022, <https://news.church.ua/2022/03/02/vnaslidok-obstrilu-bulo-poshkodzheno-uspenskij-sobor-mista-xarkova/>. Дата перегляду: 02 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Внаслідок обстрілу було пошкоджено Успенський собор міста Харкова. *Українська Православна Церква. Синадальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 02 березня 2022, <https://news.church.ua/2022/03/02/vnaslidok-obstrilu-bulo-poshkodzheno-uspenskij-sobor-mista-xarkova/>. Дата перегляду: 02 березня 2022.

Wanner, K. *Everyday Religiosity and the Politics of Belonging in Ukraine*. Cornell University Press, 2022.

Windows in Kharkiv's ancient Great Synagogue shattered during Russian bombings. *The Jerusalem Post*, 10 march 2022, <https://www.jpost.com/diaspora/article-700868>. Accessed: 24 Dec. 2022.

Yelens'kij, V. *Relihiia ta protses natsiietvorennia*. V: L. O. Fylypovych (ed.) *Relihiia j natsiia v suspil'nomu zhytti Ukrainy j svitu*. Kyiv, 2006. s. 187-206. (In Ukrainian)

Сленський, В. Релігія та процес націєтворення. В: Л. О. Филипович (ред.) *Релігія й нація в суспільному житті України й світу*. Київ, 2006, с. 187-206.

Zahyblyj pidlitok i znyschena zupynka. Naslidky ostann'oho obstrilu Kharkova, zhertvamy iakoho staly troie liudej – fotoreportazh. *NV*, 20 lipnia 2022, <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/obstril-harkova-20-lipnya-fotoreportazh-mechet-sunna-harkiv-novini-ukrajini-50257693.html>. Дата перегляду: 20 lipnia 2022. (In Ukrainian)

Загиблий підліток і знищена зупинка. Наслідки останнього обстрілу Харкова, жертвами якого стали троє людей – фоторепортаж. *НВ*, 20 липня 2022, <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/obstril-harkova-20-lipnya-fotoreportazh-mechet-sunna-harkiv-novini-ukrajini-50257693.html>. Дата перегляду: 20 липня 2022.

Zvernennia Blazhennishoho Mytropolyta Kyivs'koho i vsiei Ukrainy Onufriia do virnykhta do hromadian Ukrainy. *Ukrains'ka Pravoslavna Tserkva. Synodal'nyj informatsijno-prosvitnyts'kyj viddil UPTS*, 24 liutoho 2022, <https://news.church.ua/2022/02/24/zvernennya-blazhennishoho-mitropolita-kijivskogo-vsijeji-ukrajini-onufriya-virnix-ta-gromadyan-ukrajini/>. Data perehliadu: 24 liutoho 2022. (In Ukrainian)

Звернення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Онуфрія до вірних та до громадян України. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, 24 лютого 2022, <https://news.church.ua/2022/02/24/zvernennya-blazhennishoho-mitropolita-kijivskogo-vsijeji-ukrajini-onufriya-virnix-ta-gromadyan-ukrajini/>. Дата перегляду: 24 лютого 2022.

Pavlo Yermieiev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: p.v.ermeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

DESTRUCTION OF CULT BUILDINGS IN KHARKIV DURING THE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION: PUBLIC PERCEPTION AND RETHINKING OF CULTURAL HERITAGE

The article considers the ways in which public reaction to the destruction of cult buildings in Kharkiv during the full-scale Russian invasion is reflected in Ukrainian-language online media. The author examines how the religious nature of a cultural heritage object affects the perception of its destruction, how the significance of cult objects is reinterpreted in this situation, and to what extent the destruction of cult objects combines religious, ethno-national, and other connotations. Drawing on the theoretical studies of cultural memory by Aleida Assmann, the author establishes which factors influence the actualization of particular aspects of the history of damaged cult objects in the mass media. It is noted that, despite the fairly high level of secularization in Ukrainian society, the collective imagination continues to perceive churches and other religious buildings as sacred objects, the destruction of which is seen as a blasphemous act. The artistic and historical significance of damaged cult objects is actualized much less often in the texts the author analyzes. This is in line with the tendencies described by José Casanova as part

of the theory of postsecularism. The specific denominational affiliation of damaged religious buildings remains of secondary importance to the mass media, which may be interpreted as a manifestation of "spontaneous religiosity," in which the sacral nature of cult objects is recognized, but without serious reflection, awareness of denominational boundaries, or regular immersion in spiritual practices. Furthermore, in this way, respect for believers of different confessions is demonstrated: the special significance of cult objects is recognized first and foremost because of their significance for others. The article also considers the impact of the religious affiliation of cult objects on the ways in which damage done to them is reported in some Ukrainian media.

Keywords: Russian military aggression, cultural memory, cult buildings, war crimes, postsecularism.

Текст надійшов до редакції 30.10.2022.

The text was received by the editors 30.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-03>
УДК 077:[351.85+316.654]:719:725.94(477)"2014/2023"

Юлія Кісельова

кандидатка історичних наук, доцентка

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>

МОНУМЕНТАЛЬНІ МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРАКТИКИ МЕДІЙНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

Війна спричиняє потужну хвилю переосмислення символічного значення меморіальної спадщини та колективної пам'яті. Важливу роль у реалізації цих процесів сьогодні відіграють саме засоби масової інформації, які формують певні фокуси уваги, вибираючи події та їх акторів, та беруть участь у конструюванні значення подій, пов'язаних з переосмисленням меморіальної спадщини. Стаття присвячена дослідженню репрезентації у ЗМІ практик взаємодії з монументальними місцями пам'яті після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну. На думку авторки, аналіз інформаційного резонансу навколо практик збереження та руйнування монументів, з одного боку, дозволить визначити типові риси нової версії колективної пам'яті, що формується під час війни, а з другого, дасть можливість окреслити засоби та зміст символічного переосмислення меморіальної спадщини. Об'єктом аналізу цього дослідження є новинні повідомлення в українських інтернет-ЗМІ, що висвітлюють події збереження та руйнації монументальної скульптури

Як цитувати: Кісельова, Ю. Монументальні місця пам'яті в умовах війни: практики медійної репрезентації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 86-112. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-03>.

How to cite: Kiselyova, Yu. Monumental Sites of Memory in Wartime: Practices of Media Representation. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 86-112. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-03>. (In Ukrainian)

в найбільших містах України, особливо в Харкові, розташування якого на лінії фронту робить ці практики особливо значущими. Аналіз повідомлень ЗМІ передбачав виявлення тематичного спектру новинних публікацій, розгляд архітекtonіки новинних повідомлень, риторичних прийомів і тих метафор, які використовували автори публікацій та автори прямої мови, а також дослідження візуальних образів на фотографіях, що ілюструють такі публікації. У висновках авторка зазначає, що саме внаслідок медійного висвітлення практик взаємодії з пам'ятниками (як збереження, так і пошкодження) відбувається перекодування семантичного значення монументів та асоціювання меморіальної спадщини саме з національною ідентичністю. При цьому самі практики взаємодії набувають ознак героїчної боротьби громадян за свободу своєї країни.

Ключові слова: колективна пам'ять, меморіальна спадщина, інформаційний резонанс, російсько-українська війна, монументальні місця пам'яті.

Руйнування української культурної спадщини у процесі повномасштабного вторгнення російських військ в Україну породжує нову систему координат для її оцінки та сприйняття. Війна спричинила потужну хвилю переосмислення символічного значення спадщини та формує нову версію колективної пам'яті. На прикладі монументальних місць пам'яті можна побачити, як кристалізуються ці процеси.

Саме монументальні пам'ятки опинилися після 24 лютого 2022 р. в центрі нових соціальних і культурних практик. Проте треба зазначити, що ці новації розвивалися в контексті вже наявних традицій споживання пам'яті, з притаманними їм смислами та емоціями (Yekelchuk 2008, 25). Потужним засобом популяризації нових меморіальних практик стали засоби масової інформації, які забезпечують засвоєння нових значень меморіальної культури «індивідуальною свідомістю». На думку Карла Дойча, це відбувається за допомогою наявної структури соціальної комунікації, що складається з патернів каналів комунікації і патернів потоку інформації (Deutsch 1966, 165).

Особливості медійної репрезентації пам'яті про війну вже стали предметом спеціального аналізу (Копук 2019), як і проблеми висвітлення у ЗМІ меморіальних ініціатив зі встановлення пам'ятників (Kiselyova 2020). Метою цього дослідження є аналіз особливостей репрезентації

в ЗМІ тих практик, які спостерігаються після повномасштабного вторгнення російських військ, а також дослідження тих символічних значень, які цим практикам приписуються. Треба звернути увагу на те, що ЗМІ, з одного боку, фіксують зміни, повідомляючи про події, спричинені зрушеннями в переоцінці меморіальної спадщини. З другого боку, добираючи інформацію, гідну публічної уваги, надаючи слово певним акторам подій та використовуючи риторичні прийоми і візуальні образи, вони беруть участь у визначенні сутнісних складників нової версії колективної пам'яті. При цьому медіа, транслюючи інформацію, все ж таки забезпечують упізнаваність і спадкоємність пам'яті та орієнтуються на інтереси аудиторії.

Об'єктом цього дослідження є новинні публікації в українських інтернет-ЗМІ щодо збереження та руйнування монументальної скульптури в найбільших містах України після 24 лютого 2022 р. Особливу увагу приділено висвітленню подій, пов'язаних з пам'ятниками Харкова, який перебуває під постійними ракетними обстрілами, що надає символічного значення таким подіям.

Методика аналізу повідомлень ЗМІ передбачає кілька процедур. По-перше, виявлення тематичного спектру новинних повідомлень, які відображають у певний спосіб репертуар подій, пов'язаних із пам'ятниками. По-друге, аналіз архітектоніки сюжетів повідомлень, виявлення авторів прямої мови та її змісту, аналіз використаних у текстах риторичних прийомів та метафор. Особливої уваги також заслуговують фотографії, які супроводжують публікації, що є важливим візуальним інструментом для передачі розуміння сутності подій та їх головних діячів. Важливим є також порівняння повідомлень медійних інтернет-видань, які представляють інтереси різних політичних і громадських сил, що дозволяє говорити про наявність інтерпретацій, які конкурують між собою.

Тематичний спектр публікацій, присвячених меморіальним практикам під час війни, не тільки відображає перелік основних подій, але й фіксує певні фокуси уваги, що конструюють значення цих подій. Усвідомлення важливості тих чи тих практик взаємодії з пам'ятниками безпосередньо залежить від кількості й різноманітності публікацій, які їм присвячені.

Закономірно, що війна кардинально змінила характер меморіальних ініціатив. Ідеться про те, що тепер увага переключена зі створення на збереження місць пам'яті. Водночас саме Харків став винятком з цього правила. Інерція «буму пам'яті» в його монументальному форматі, типовому для Харкова протягом останніх п'ятнадцяти років (Kiselyova 2021), спричинила появу в місцевих газетах повідомлень про ініціативи мера Харкова Ігоря Терехова встановити скульптуру авторства Мікеланджело Пістолетто, що символізує мир та відродження (Dukhman 2022), та пам'ятний знак комунальникам (Hololobova 2022). Цікаво, що обидві меморіальні ініціативи функціонували як складники програми соціальної стабілізації під час війни. Перша стала частиною дискурсу про «майбутні блискучі перспективи відбудови» Харкова, а друга акумулювала вдячність міського населення комунальникам, які волею долі опинилися на передовій захисту міста від колапсу та гуманітарної катастрофи. Отже, ці приклади свідчать про орієнтацію меморіального дискурсу в цілому на розв'язання завдань сьогодення та майбутнього.

І все ж слід зауважити, що публікації про ініціативи встановлення нових монументів є винятком. Більшість повідомлень присвячена проблемам збереження пам'ятників та їх руйнації. Ці дві на перший погляд протилежні практики утворюють рамку для переоцінки меморіальної спадщини, а новинні повідомлення, що їм присвячені, фактично артикулюють питання про те, яка пам'ять набуває особливого значення в умовах війни, а якої треба позбутися.

Поряд з публікаціями, присвяченими збереженню пам'ятників в окремих містах, у ЗМІ помітна частка публікацій, у яких порівнюються меморіальні практики такого характеру в найбільших містах України у порівняльній перспективі: як правило, Києві, Харкові, Одесі та Львові (Baturin, Koval'chuk 2022). Отже, цей рух за збереження меморіальної спадщини репрезентується як загальний, який об'єднує громади різних регіонів України перед спільною загрозою.

Низка публікацій присвячена фактам руйнації пам'ятників внаслідок воєнних дій (Barsukova, 2022). У таких публікаціях сам факт знищення спадщини розцінюється як доказ скоєння воєнних

злочинів (Na Kharkivschyni zrujnovani 2022), ведення війни з метою знищення населення та культури України, зокрема, наголошується, що під ворожими атаками опиняються не тільки воєнні об'єкти, але й інфраструктура міст та культурні пам'ятки (Baturin, Koval'chuk 2022).

На цьому тлі особливого значення набувають публікації, які присвячені випадкам, коли пам'ятники дивом уцілили після обстрілів. Наприклад, пам'ятник Сковороді після обстрілу педагогічного університету (Skovoroda vtsiliv 2022). Добре впізнаваною завдяки і ЗМІ, і соціальним медіа стала фотографія вцілілої статуї Григорія Сковороди посеред щент зруйнованого Національного музею в селі Сковородинівка (Mariienko 2022). Ці публікації — приклад повідомлень, що одночасно сповіщають про втрати та свідчать про незламність: «Зруйнувати залізобетонну будівлю ракета може, а ось символ українського духу — аж ніяк» (Skovoroda vtsiliv 2022). Унаслідок встановлення нових відносин між подіями відбувається приписування пам'ятникам додаткових семантичних значень.

Серед тематичного спектру найбільша група публікацій присвячена практикам демонтажу, пошкодження та знесення пам'ятників радянським і російським культурним, політичним і військовим діячам. З одного боку, це відображає масовий характер випадків пошкодження та заходів з демонтажу пам'ятників (особливо в містах Західної України). З другого боку, висвітлення цих практик набуло особливої важливості в ході «війни пам'ятників», яка зумовлена меморіальною політикою окупаційної влади на захоплених українських територіях, спрямованої на повернення радянських монументів. Серед публікацій також наявні загальні огляди практик знищення та пошкодження пам'ятників у різних містах, що зображували ці ініціативи як масові рухи (Kohutysh 2022). Свого часу такі публікації зробили внесок у ствердження та поширення метафори «ленінопад». Сьогодні за цією аналогією за допомогою ЗМІ впроваджується та поширюється метафора «пушкінопад» (Holubieva 2022).

Отже, одночасно з виявленням тематичного спектру публікацій важливо проаналізувати архітектуру повідомлень та риторичні

прийоми, які й визначають зміст символічного переосмислення меморіальної спадщини. Передусім усе чіткішим стає усвідомлення її важливості як основи національної ідентичності. Цікаво, що раніше меморіальні ініціативи, пов'язані з монументальною скульптурою в різних містах України, були орієнтовані більшою мірою на створення регіональних версій пам'яті (Kiselyova *Monumental'na komemoratsiia* 2022, 382) та функціонували як ціннісно-емоційний засіб підтримки «артикульованої регіональної ідентичності» (Andruschenko 2019, 94). В умовах війни меморіальні ініціативи набули яскраво вираженого завдання артикуляції саме національної ідентичності.

На думку Карла Дойча, національна свідомість є поєднанням вторинних символів національності з первинними одиницями інформації, що рухається каналами комунікації та через свідомість людини (Deutsch 1966, 172). При цьому інформація представляє собою відносини між подіями (Deutsch 1966, 93). Наприклад, унаслідок медійного висвітлення практик збереження пам'ятники набували нового символічного значення. Прикладом може служити пам'ятник Незалежності України в Харкові у формі давньогрецької богині Ніки, символізм якого не завжди був зрозумілий, про що свідчить встановлення в 2015 р. в руці Ніки стяга України. Збереження пам'ятника протягом війни артикулює національний характер монумента.

В умовах війни поставити знак рівності між спадщиною та національною ідентичністю дозволила загроза знищення останньої. До сьогоднішнього дня загроза ідентичності розглядалася радше як вплив ворожої пропаганди на свідомість та не мала свого матеріалізованого об'єкта. В умовах військового конфлікту реальне знищення пам'яток дозволило, з одного боку, унаочнити, зматеріалізувати цю загрозу ідентичності, а, з другого боку, надати певним практикам взаємодії з меморіальною спадщиною значення практик її захисту.

При цьому ототожнення спадщини з національною ідентичністю стало важливою змістовною частиною прямої мови спікерів новинних повідомлень. Наприклад, за словами міністра культури О. Ткаченка,

«наша ідентичність, власне і... представлена об'єктами культурної спадщини» (Haievs'ka, Nnatiuk 2022), а за словами А. Салюка, голови Львівської обласної організації УТОПІК, «війна росії проти України — це війна за ідентичність, частиною якої є культурна спадщина» (Pavlyshyn 2022). У цьому контексті окремі пам'ятники набувають значення «символів України» (Musaieva 2022; U Kharkovi vid rosijs'kykh), іноді цей зв'язок підсилювався за допомогою метафоричних засобів, які порівнювали монументи з «частинками культурного ДНК українця» (Strakh ne na chasi), «символами опору» та боротьби за національну ідентичність — «Українському Харкову бути!» (U Kharkovi vyhadaly, iak vriatuvaty 2022).

Цікаво, що збереження меморіальної спадщини розглядається в новинних повідомленнях як діяльність із «захисту країни», а охорона культурної спадщини вважається «питанням національної безпеки держави» (Pavlyshyn 2022). У публікаціях використовуються метафори «оборони» пам'ятників (U Zaporizhzhі vid vorozhykh 2022), «культурного фронту», на якому доводиться «воювати» за своє минуле (Zakhystyту pam'iatky 2022; Krechetova 2022). При цьому підкреслюється, що діяльність зі збереження меморіальної спадщини розпочалася відразу після того як «люди оговталися від стресу», що вона відбувалася під час обстрілів, в умовах загрози життю (Krechetova 2022; Strakh ne na chasi 2022) та супроводжується подоланням великих перешкод, наприклад, необхідності пішки йти до місць розташування пам'ятників (Lipuch 2022). Це своєю чергою дозволяло авторам новинних повідомлень та спікерам прямої мови робити висновки щодо єдності українців у захисті країни (Yak zakhyschaiut' pam'iatnyku vid vijny 2022), підкреслювати культурну перевагу українців над ворогами: «українці — не просто люди, а нація супергероїв» (Strakh ne na chasi 2022), бо вони не тільки думають про свою безпеку та безпеку своєї родини, але і намагаються зберегти історію своєї країни (Baturin, Koval'chuk 2022). Отже, ці сюжети конструювали героїчний вимір збереження спадщини та підкреслювали гуманістичні й культурні мотиви діяльності учасників подій, які протиставлялися в повідомленнях «варварським» діям нападників та окупантів (Koval' 2022). Ці смисли формували як автори новинних повідомлень,

так і спікери прямої мови: «захистити, зберегти в цих жахливих умовах пам'ятники, показати світу, що ми відрізняємося від цих (руських) варварів, ми шануємо історію й дбаємо про своє минуле» (Strakh ne na chasi 2022).

Символічний вимір нових меморіальних практик окреслюється і за допомогою визначення акторів подій. Переважна більшість повідомлень представляє практики збереження пам'ятників як низові ініціативи. Зокрема, ініціатором укриття пам'ятника Т. Шевченку в Харкові став письменник С. Жадан (*U Kharkovi vyhadaly, iak vriatuvaty* 2022), при цьому він діяв на прохання громадсько активних харків'ян, які стали учасниками заходу (*V Khar'kove ukrepliaiu pamiatnyk* 2022). Примітно, що зберігається відмінність між інтерпретаціями меморіальних подій на сторінках харківських опозиційних міській владі ЗМІ та провладних медіа. Зокрема, останні були схильні представляти ініціативу збереження пам'ятників лише як справу комунальних служб під керівництвом мера міста (*Hololobova* 2022, *Dukhman* 2022), при цьому участь «небайдужих харків'ян» представлялася як підтримка ініціатив міської влади, про що свідчать слова харківського мера Ігоря Терехова: «Мене дуже тішить те, що коли я дав клич, окрім наших комунальних служб, підключилися прості люди, харків'яни» (*Musaieva* 2022). На тлі вагомого внеску у збереження меморіальної спадщини органів місцевого самоврядування та мера міста, треба зазначити, що ЗМІ, опозиційним міській владі, вдалося представити ці практики не тільки як спільну роботу різних акторів пам'яті, але й зазначити важливість громадської ініціативи в цьому процесі, надати слово учасникам подій: громадським активістам, волонтерам, представникам комунальних служб та підприємцям, які спонсорували заходи зі збереження монументів (*U Kharkovi ukripliuu' pam'iatnyk Shevchenku*). У такий спосіб повідомлення, що висвітлюють практики збереження пам'ятників у інших містах відрізнялися орієнтацією на експертів, які часто були ініціаторами та реалізаторами заходів зі збереження монументальної спадщини (*Zakhystyту pam'iatky* 2022). Такими експертами виступали архітектори, керівники Департаменту охорони культурної спадщини (*Ro vs'omu*

Києву пам'ятнику 2022; Uberehty unikal'ni vitrazhi 2022), представники культурних та музейних установ (U Dnipro kam'ianykh bab; U Zaporizhzhii vid vorozhykh 2022) та пам'яткоохоронних організацій (Koval' 2022). Про перенесення уваги свідчить і зазначення ролі експертів у назвах новинних повідомлень (Pam'iatnyk Shevchenku v tsentri Kyieva). Впливали на формування агентності різних акторів процесу збереження меморіальної спадщини і публікації в жанрі інтерв'ю, найчастіше це були інтерв'ю з архітекторами (Strakh ne na chasi 2022; Pavlyshyn 2022; Neborak, Pavlov 2022). У самих публікаціях спеціалісти ставали спікерами новинних повідомлень, визначаючи значення діяльності зі збереження пам'ятників, пояснюючи технічні особливості пам'яткоохоронних процесів, а також представляючи ініціативи з укріплення пам'ятників як суспільну ініціативу, підкреслюючи роль волонтерів та представників бізнесу, а також допомогу західних фахівців.

Водночас публікації, які присвячені висвітленню подій демонтажу, пошкодження та зруйнування пам'ятників, також зазнали істотних змістовних та структурних змін. Якщо раніше такі публікації (переважно ті, що повідомляли про неофіційні ініціативи пошкодження пам'ятників) являли собою стислі замітки про такі факти, то сьогодні, наприклад, автори цих публікацій також послуговуються військовою риторикою, наприклад: «Знесення пам'ятника — це символічна перемога» (Holubieva 2022). Тексти таких повідомлень містять історичні довідки, завдання яких пояснити, чому той чи той пам'ятник вартий руйнації чи демонтажу, та згадують попередню історію пошкодження монумента (U Kharkovi znesly pam'iatnyk 2022). Одночасно процес висвітлення цих подій супроводжується намаганням представити їх як низові, надаючи слово ініціаторам акцій (Zaiats' 2022). Автори повідомлень у ЗМІ намагаються представити широкий спектр думок з приводу цих практик, звертаючись до експертів (Symvol «syly rosijs'koi zbroi» 2022; Adamovych 2022; "Pushkinopad" v ukrains'kykh mistakh 2022) і надаючи слово представникам місцевої та центральної влади (Terekhov khoche provesty 2022; Haievs'ka, Hnatiuk 2022). Отже, висвітлення у ЗМІ різних за суттю меморіальних ініціатив набуває схожих характеристик,

розвиваючись у єдиному дискурсивному полі. Це дозволяє за допомогою єдиної мови організовувати комунікацію навколо таких практик. У цьому контексті цікаво, що міністр культури України О. Ткаченко схарактеризував практики самовільного вирішення долі пам'ятників фразою «ми ж не варвари» (Haiev's'ka, Hnatiuk 2022), хоча раніше щодо таких дій частіше використовували поняття «вандалізм». Обране спікером означення в сучасному контексті не так пов'язано з негативною конотацією поняття «варварство», як відсилає до уявлень про культурне та гідне ставлення українців до спадщини, на відміну від ставлення окупантів. Одночасно замість понять «вандалізм», «пошкодження», «руйнування» з'являється поняття «антиколоніальні практики» (U Kharkovi demontuvaly pam'iatnyk 2022), яке, з одного боку, легітимізує ці практики, а, з другого, вимагає певного експертного контролю над ними.

У зв'язку з цим важливим стало питання про механізми оцінки значення пам'ятників. Свідомими значущості цього були й ініціатори таких практик (Vasyl'ev 2022). Низова ініціатива процесів збереження, важливість співпраці різних акторів не надають можливості відповісти на пряму на питання щодо прийняття цих рішень. Новинні повідомлення представляють процеси збереження пам'ятників як ініціативу окремих волонтерів чи результат виконання рішень експертних рад при департаментах культури. При цьому брали до уваги саме значення пам'ятників як символів незалежності та значущість увічнених осіб як важливих діячів у розбудові української культури та державності. Іншим варіантом пояснення відбору пам'ятників у ЗМІ було посилання на діяльність міських комунальних органів, які укривали пам'ятники, що були на балансі структури, як у випадку з Харковом (Tanchuk 2022). При цьому в місті були вкриті саме пам'ятки національного змісту, що ще раз демонструє важливість співпраці у цій справі різних акторів пам'яті та неможливість представити її лише як ініціативу міської влади.

Отже, публікації ЗМІ представляли максимально широке коло учасників процесу збереження меморіальної спадщини, що формувало символічне значення практик збереження пам'ятників

як загальнонаціональної справи боротьби громадян за свободу своєї країни.

Підтримувати ці смисли допомагали візуальні образи, представлені на фотографіях, що ілюстрували новинні публікації. Цікаво, що публікації провладних видань містили фотографії, які зображували найчастіше великі плани обкладених мішками пам'ятників (Kharkiv'ianu zberihaiut' pam'iatnyku 2022) чи техніку на другому плані, за допомогою якої відбувалося укриття монументів, і якщо на фотографіях були присутні люди, то, як правило, їхні обличчя не можна було роздивитися (Dykhman 2022). На протигагу цьому опозиційні міській владі ЗМІ та видання, що публікували статті про практики збереження пам'ятників у найбільших містах України, містили фотографії, які зображували персоніфіковано учасників подій, що досягалося великими планами зйомки волонтерів у процесі роботи (U Zaporizhzhі vid vorozhykh 2022; Krasyns'kyj 2022; Servatyns'ka 2022), постановочними фотографіями ініціаторів збереження на тлі пам'ятників (Lipuch 2022). Навіть більше, з'явилася цікава практика колективної фотографії усміхнених волонтерів на тлі вже укритого пам'ятника (Stasiuk 2022; Balachuk 2022; Vasyl'ev). Таке колективне фото, що корелювало з образами «сімейної фотографії» на тлі «рідної домівки» стало важливим візуальним образом, що втілював ідеї низової ініціативи, дружної самовідданої праці, яка гуртувала людей у колектив однодумців, свідомих значущості своєї справи.

Важливим сюжетом новинних повідомлень про збереження монументальної спадщини під час війни стали відсилки до історичного досвіду. Деякі новинні публікації продовжували практику історичних довідок, уміщених після основного журналістського матеріалу, в яких повідомлялася історія створення та встановлення пам'ятників (Hritstfel'dt 2022). Водночас з'явилися публікації, в яких історичні паралелі мали важливе змістовне значення. З одного боку, історичні сюжети допомагали відповісти на питання, які пам'ятники потребують захисту і чому. Наприклад, у статті «Дюк, Данте та Святий Володимир. Як українці захищають свої пам'ятники від війни» історична сюжетна лінія стала центральною. При цьому автори статті не тільки пояснювали історичне значення увічнених осіб, але і згадували факти з історії

встановлення пам'ятників та ставлення до них радянської влади (Baturin, Koval'chuk 2022).

З другого боку, символічного значення в повідомленнях ЗМІ набули практики порівняння сучасної війни з Другою світовою. Цікаво, що найактивніше вдавалися до цих зіставлень автори публікацій, присвячених висвітленню процесу збереження харківського пам'ятника Т. Шевченку. Окремі публікації в підзаголовках (U Kharkovi vyhadaly, iak vriatuvaty 2022) і навіть заголовках містили згадки про Другу світову, наприклад, «Пережив Другу світову та знову під загрозою: у Харкові пам'ятник Шевченку рятують від окупантів» (Lipuch 2022). У самих новинних повідомленнях історичні паралелі озвучували спікери прямої мови. В одній з публікацій історичні відсилки до досвіду Другої світової війни стали змістом прямої мови кількох спікерів та містилися в історичній довідці наприкінці матеріалу (U Kharkovi ukripliuut' pam'iatnyk 2022). Отже, посилання на історичний досвід використано як аргумент на користь ведення «справжньої» війни (а не «спецоперації») проти народу України. Важливо було також, що цю війну розпочала держава, стрижнем національної пам'яті якої була перемога в Другій світовій війні. У такий спосіб відбувалося перекодування значення подій минулого. Нагадаємо, що спроби назвати АТО «Великою Вітчизняною війною» зробив вперше Петро Порошенко у 2014 р. На його думку, «Вітчизняна вона тому, що на захист Батьківщини піднялися всі, від малого до старого. Боротьба за перемогу стала всенародним рухом, справою всіх і кожного» (Poroshenko: Tsia vijna uvijde 2014). В 2022 р. в межах святкування пам'ятних дат 8 і 9 травня Український інститут національної пам'яті запропонував слоган «Перемогли нацизм — переможемо і рашизм!» (UINP aktsentuiе na kliuchovykh 2022). Отже, вивчення процесів конструювання паралелей та перевизначення розуміння Другої світової війни може стати темою окремого дослідження. Ми би хотіли зауважити, що саме дискурс збереження пам'ятників, що формується та поширюється за допомогою ЗМІ, завдяки його оптимістичній, спрямованій у майбутнє перспективі, низовій ініціативі та об'єднавчому характеру практик збереження стає

сьогодні плідним ґрунтом для перекодування пам'яті й про Другу світову війну.

Апелування до досвіду збереження пам'ятників під час російсько-німецької війни, окрім важливого ідеологічного значення, слугували також для пояснення вибору способів збереження монументів (U Dnipro kam'ianukh bab 2022). Власне, сьогодні висловлюються експертні думки, що укриття пам'ятників мішками з піском радше є неефективним способом збереження монументів (Pavlyshyn 2022, Rachkov 2022). Проте, на думку учасників та ініціаторів збереження пам'ятника Т. Шевченку в Харкові, таке рішення є свідомим наслідуванням історичної практики, яка набуває важливого символічного змісту. Як зазначив В. Чистилін: «З лютого дуже багато було у нас ідей з приводу збереження пам'ятника. У Другу світову війну так само харків'яни його зберігали. Коли німці захотіли його підірвати, то не дали. Це була дійсно народна ініціатива, це символ Харкова» (U Kharkovi ukripliuut' pam'iatnyk 2022). Це висловлювання є прикладом того, як відбувається перекодування колективної пам'яті за допомогою її артикуляції і прив'язки до нових практик збереження меморіальної спадщини.

Водночас це спричинило не тільки питання технічної доцільності певних практик збереження монументальної спадщини, а й естетичні. Зовнішній вигляд укритих пам'ятників став предметом мемів (Strakh ne na chasi 2022). При цьому висвітлення ініціатив з покращення візуального сприйняття захищених пам'яток у міському середовищі стало предметом різноманітних за жанром медійних публікацій (Pam'iatnyk Shevchenku v tsentri Kyieva 2022). Ці укриття стали візуальними образами, які свідчили про рівень культурних та естетичних потреб жителів країни.

При цьому саме образ укритих мішками з піском пам'ятників перетворився на важливий символ свободи, героїзму та нескореності української нації. Закріплення цих значень, з одного боку, досягалося за допомогою комбінування різних інформаційних елементів у новинних повідомленнях. Як приклад, можна навести використання образу укритого пам'ятника Т. Шевченку для повідомлення про концерт

співака С. Вакарчука в Харкові. На фотографії зображено С. Вакарчука та С. Жадана на тлі монумента, що уособлював опір харків'ян (Sviatoslav Vakarchuk pryvez 2022). Культурні діячі в такому випадку легітимізували важливість цього образу та одночасно отримували у відповідь важливий символічний капітал, підкреслюючи свою причетність до цієї ініціативи. З другого боку, набуття пам'ятниками нових символічних значень відбувалося і шляхом розширення каналів комунікації. Власне образ укритих пам'ятників став одним із потужних образів війни для репрезентації подій у закордонних ЗМІ (наприклад, Sidacz 2022). Про впливовість цього образу свідчить мистецька ініціатива з обкладення мішками пам'ятника Т. Шевченку у Празі. У публікації повідомлялося, що «монумент “вкрили” подібно до того, як від обстрілів захищають культурні пам'ятки у Києві, Львові, Одесі та інших містах» (Barsukova 2022). Ця символічна акція була спрямована на привернення уваги до проблеми знищення російською армією української культурної спадщини. Як було зазначено, «Пам'ятник Тарасу Шевченку в Празі отримав ще одну важливу роль — нагадувати перехожим чеської столиці, що триває безжальна війна Росії проти України» (Barsukova 2022). Отже, навіть практика укриття пам'ятників дозволяє перекодувати семантичне значення монументів, що своєю чергою розширює поле прагматичного використання пам'ятників як символів.

Підбиваючи підсумок, важливо зазначити, що аналіз матеріалів ЗМІ, присвячених практикам взаємодії з пам'ятниками під час війни, дозволяє зробити висновки щодо особливостей сучасного переосмислення меморіальної спадщини в Україні. Сьогодні ці процеси мають не тільки ідейний, але й суто практичний виміри. З одного боку, війна загострює питання визначення «свого» і «чужого», але, з другого боку, ситуація дозволяє набутти неабиякої ваги саме практикам взаємодії з пам'ятниками як у форматі їх пошкодження, так і збереження. Саме на практичному рівні відбувається взаємодія різних акторів пам'яті, поєднання їх ресурсів, волі, а також візії значення певних монументів у контексті меморіального ландшафту. При цьому засоби масової інформації

стають важливим інструментом формування символічного значення практик взаємодії з пам'ятниками та перекодування семантичного значення монументів. Медіа, поширюючи інтерпретації учасників меморіальних заходів, пропонуючи фокуси уваги, висвітлюючи різні точки зору та використовуючи стандарти медійної мови воєнного часу, формують дискурсивне поле, насичене символічними значеннями, в якому і відбувається розмова про переосмислення пам'яті. Результатом процесу передавання інформації та встановлення певних відносин між подіями відбувається наділення пам'ятників національними символічними змістами, що приписуються до первинних значень місць пам'яті. По-перше, відбувається асоціювання меморіальної спадщини саме з національною ідентичністю та актуалізація монументів національного характеру. По-друге, висвітлення у ЗМІ практик захисту пам'ятників дають можливість представити ці практики як героїчну боротьбу в тилу за свободу країни, підкреслити єдність учасників меморіальних практик, громадян України, свідомих важливості збереження своєї історії. Водночас інформаційний резонанс навколо руйнування та пошкодження пам'ятників також набуває нових рис. Новинні повідомлення, з одного боку, зображують ці процеси як низові ініціативи, з другого боку, надаючи слово різним агентам пам'яті, медіа не тільки виконують інформаційну функцію, але й беруть участь у репрезентації меморіальних ініціатив як перетину діяльності різних акторів пам'яті, що є важливою умовою для розвитку громадянського суспільства.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Adamovych, N. Proty aktyvistiv, iaki znesly pam'iatnyk Pushkinu, porushyly spravu za «nepovahu do suspil'stva». Vony vvazhaiut' nepovahoiu te, scho vin dosi stoiav. *Zmina*, 21 zhovtnia, 2022, <https://zmina.info/articles/proty-aktyvistiv-yaki-znesly-pamyatnyk-pushkinu-porushyly-spravu-za-nepovagu-do-suspilstva-vony-vvazhayut-nepovagoyu-te-shho-vin-dosi-stoyav/>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Адамович, Н. Проти активістів, які знесли пам'ятник Пушкіну, порушили справу за "неповагу до суспільства". Вони вважають неповагою те, що він досі стояв. *Zmina*, 21 жовтня, 2022, <https://zmina.info/articles/proty-aktyvistiv-yaki-znesly-pamyatnyk-pushkinu-porushyly-spravu-za-nerovagu-do-suspilstva-vony-vvazhayut-nerovagoyu-te-shho-vin-dosi-stoyav/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Andruschenko, T. V. Rehional'na identychnist': zmist, typu ta osoblyvosti formuvannia. *Politykus [Politicus]*, вип. 4, 2019, s. 93-97. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-4-93-97>. (In Ukrainian)

Андрущенко, Т. В. Регіональна ідентичність: зміст, типи та особливості формування. *Політикус*, вип. 4, 2019, с. 93-97. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-4-93-97>.

Balachuk, I. Kyiv riatuie vid okupantiv pam'iatky kul'turnoi spadschyny. *Ukrains'ka Pravda*, 24 bereznia 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/24/7334191/>. Дата переґляду: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Балачук, І. Київ рятує від окупантів пам'ятки культурної спадщини. *Українська Правда*, 24 березня 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/24/7334191/>. Дата переґляду: 10 вересня 2022.

Barsukova, O. U Chekhii pam'iatnyk Shevchenku "zakhystyly" mishkamy z zrazkom ukrains'kykh monumentiv. *Ukrains'ka pravda*, 30 travnia 2022, <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/05/30/248875/>. Дата переґляду: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Барсукова, О. У Чехії пам'ятник Шевченку "захистили" мішками з піском за зразком українських монументів. *Українська правда*, 30 травня 2022, <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/05/30/248875/>. Дата переґляду: 10 вересня 2022.

Barsukova, O. V Ukraini vid vjny najbil'she postrazhdaly khramy ta komunistychni pam'iatnyky — Tkachenko. *Ukrains'ka pravda*, 10 kvitnia, 2022, <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/10/248185/>. Дата переґляду: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Барсукова, О. В Україні від війни найбільше постраждали храми та комуністичні пам'ятники — Ткаченко. *Українська правда*, 10 квітня, 2022, <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/10/248185/>. Дата переґляду: 10 вересня 2022.

Baturin, O. Koval'chuk, H. Diuk, Dante ta Sviatyj Volodymyr. Yak ukraintsi zakhyschajut' svoi pam'iatnyky vid vjny. *Fokus*, 03 kvitnia, 2022, <https://focus.ua/uk/culture/511209-kak-ukraincy-zashchishchajut-svoi-pamyatniki-ot-voynu>. Дата переґляду: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Батурін, О. Ковальчук, Г. Дюк, Данте та Святий Володимир. Як українці захищають свої пам'ятники від війни. *Фокус*, 3 квітня, 2022, <https://focus.ua/uk/culture/511209-kak-ukraincy-zashchishchajut-svoi-pamyatniki-ot-voynu>. Дата переґляду: 10 вересня 2022.

Deutsch, K. W. *Nationalis.Ilt and Social Communication: An Inquiry into the Foundatiols of Nationality*. Cambridge, 1966.

Dykhman, A. Pamiatnyk Khar'ku obkladyvaiut meshkamy s peskom. *Status Quo*, 31 bereznia 2022, <https://www.sq.com.ua/ukr/novosti/31.03.2022/pamyatnik-xarku-obkladyvayut-meskami-s-peskom/> памятник. Дата переґляду: 10 veresnia 2022. (In Russian)

Дихман, А. Памятник Харьку обкладывают мешками с песком. *Status Quo*, 31 березня 2022, <https://www.sq.com.ua/ukr/novosti/31.03.2022/pamyatnik-xarku-obkladyvayut-meskami-s-peskom/> / памятник. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Dykman, A. U Kharkovi vstanovliat' skulpturu Mikelandzhelo. *Status Quo*, 24 serpnia 2022, <https://www.sq.com.ua/ukr/novini/24.08.2022/u-xarkovi-vstanovlyat-skulpturu-mikelandzelo/> / установлен памятник. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Дихман, А. У Харкові встановлять скульптуру Мікеланджело. *Status Quo*, 24 серпня 2022, <https://www.sq.com.ua/ukr/novini/24.08.2022/u-xarkovi-vstanovlyat-skulpturu-mikelandzelo/> / установлен памятник. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Haiev'ska, A. Hnatiuk, I. Kharkivsychyna ie liderom za kil'kistu poshkodzhenykh vid vijny pam'iatok kul'tury — Tkachenko. *Suspil'ne Kharkiv*, 3 serpnia 2022, <https://suspilne.media/267546-harkivsina-e-liderom-za-kilkistu-poskodzenih-vid-vijni-pamatok-kulturi-tkacenko/>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Гаявська, А. Гнатюк, І. Харківщина є лідером за кількістю пошкоджених від війни пам'яток культури – Ткаченко. *Суспільне Харків*, 3 серпня 2022, <https://suspilne.media/267546-harkivsina-e-liderom-za-kilkistu-poskodzenih-vid-vijni-pamatok-kulturi-tkacenko/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Haiev'ska, A., Hnatiuk, I. U Kharkovi proponuiut' demontuvaty pam'iatnyk Pushkinu: scho hovoriat' v obldepartamenti kul'tury. *Suspil'ne novyny*. 19 serpnia 2022, <https://suspilne.media/273039-u-harkovi-proponuut-demontuvati-pamatnik-puskinu-so-govorot-v-obldepartamenti-kulturi/>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Гаявська, А., Гнатюк, І. У Харкові пропонують демонтувати пам'ятник Пушкіну: що говорять в облдепартаменті культури. *Суспільне новини*. 19 серпня 2022, <https://suspilne.media/273039-u-harkovi-proponuut-demontuvati-pamatnik-puskinu-so-govorot-v-obldepartamenti-kulturi/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Hololobova, M. Spasty ot obstrel'ov: v Khar'kove pamiatnyky oblozhyly meshkamy s peskom (foto). *Status quo*, 27 bereznia 2022, <https://www.sq.com.ua/rus/novosti/27.03.2022/spasti-ot-obstrel'ov-v-xarkove-pamyatniki-oblozili-meskami-s-peskom-foto>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Russian)

Гололобова, М. Спасти от обстрелов: в Харькове памятники обложили мешками с песком (фото). *Status quo*, 27 березня 2022, <https://www.sq.com.ua/rus/novosti/27.03.2022/spasti-ot-obstrel'ov-v-xarkove-pamyatniki-oblozili-meskami-s-peskom-foto>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Hololobova, M. V Khar'kove postaviat pamiatnyk kommunal'schyku. *Status Quo*, 6 bereznia 2022, <https://www.sq.com.ua/ukr/novosti/06.03.2022/v-xarkove-postavyat-pamyatnik-kommunalshhiku/> / установлен памятник. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Russian)

Гололобова, М. В Харькове поставят памятник коммунальщику. *Status Quo*, 6 березня 2022, <https://www.sq.com.ua/ukr/novosti/06.03.2022/v-xarkove-postavyat-pamyatnik-kommunalshhiku/> / установлен памятник. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Holubieva, A. Vijna i pam'iatnyky: v Ukraini znosiat' Pushkina, a na okupovanykh terytoriiakh povertaiut' Lenina. *BBC*, 24 chervnia 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61921265>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Голубева, А. Війна і пам'ятники: в Україні зносять Пушкіна, а на окупованих територіях повертають Леніна. *BBC*, 24 червня 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61921265>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Hritsfel'dt, L. Ukraintsi stvorily zakhysnu sporudu navkolo pam'yatnyka Zasnovnykam Kyueva. *Viva*, 15 kvitnia 2022, <https://viva.ua/news/15971-ukraintsi-stvorili-zahisnu-sporudu-navkolo-pamyatnika-zasnovnykam-kiyeva>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Гріцтфельдт, Л. Українці створили захисну споруду навколо пам'ятника Засновникам Києва. *Viva*, 15 квітня 2022, <https://viva.ua/news/15971-ukraintsi-stvorili-zahisnu-sporudu-navkolo-pamyatnika-zasnovnykam-kiyeva>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Kharkiv'iany zberihaiut' pam'iatnyky u misti vid rosijs'kykh obstriliv. *Kharkiv Times*, 24 bereznia 2022, <https://times.kharkiv.ua/2022/03/24/harkiv-yani-zberigayut-pam-yatniki-u-misti-vid-rosijskih-obstriliv/>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Харків'яни зберігають пам'ятники у місті від російських обстрілів. *Харків Times*, 24 березня 2022, <https://times.kharkiv.ua/2022/03/24/harkiv-yani-zberigayut-pam-yatniki-u-misti-vid-rosijskih-obstriliv/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Kiselyova, Yu. Monumental'na komemoratsiia v Kharkovi: symbolichni znachennia. V: V. Kravchenko, S. Posokhov (eds.). *Uposhukakh oblychchia mista: Praktykysamoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*. Kharkiv, 2021, s. 380-398. (In Ukrainian)
Кісельова, Ю. Монументальна комеморація в Харкові: символічні значення. В: В. Кравченко, С. Посохов (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків. 2021. с. 380-398.

Kiselyova, Yu. A. Monumental'ni mistsia pam'iaty Kharkova: suchasni medijni praktyky reprezentatsii. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 57, 2020, s. 247-280. DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-14. (In Ukrainian)

Кісельова, Ю. А. Монументальні місця пам'яті Харкова: сучасні медійні практики репрезентації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 57, 2020, с. 247-280. DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-14.

Kiselyova, Yu. Pam'iatnyky istorychnym diiacham: osnovni tendentsii komemoratsii v Kharkovi. V: V. Kravchenko, S. Posokhov (eds.). *U poshukakh oblychchia mista: Praktykysamoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*. Харків, 2021. s. 253-269 (In Ukraine)

Кісельова Ю. Пам'ятники історичним діячам: основні тенденції комеморації в Харкові. В: В. Кравченко, С. Посохов (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків, 2021, с. 253-269.

Kohutych, T. Tsikavi fakty schodo protsesu skydannya rosijs'kykh pam'iatnykiv v Ukraini. *Ukrinform*. 6 lypnia 2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3500355-osoblivosti-vitciznanoi-derusifikacii.html>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Когутич, Т. Цікаві факти щодо процесу скидання російських пам'ятників в Україні. *Укрінформ*. 6 липня 2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3500355-osoblivosti-vitciznanoi-derusifikacii.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Konyk, A. Rosijs'ko-ukrains'kyj konflikt u dzerkali ZMI: vijna v pam'iaty ta vijny pam'iatej. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Serija Zhurnalistyka [Visnyk of the Lviv University. Series Journalism]*, вип. 45, 2019, s. 44-51. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2019.45.9983>. (In Ukrainian)

Коник, А. Російсько-український конфлікт у дзеркалі ЗМІ: війна в пам'яті та війни пам'ятей. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, вип. 45, 2019. с. 44-51 DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2019.45.9983>.

Koval', Ya. «Lvovu dopomahaiut' khorvaty, iaki iedyni v Yevropi maiut' dosvid zberezhennia pam'iatok u chas vijny», — pam'iatkookhoronets' Andrij Saliuk. *Espreso*, 15 bereznia 2022, <https://zahid.espresso.tv/lvovu-dopomagayut-khorvati-yaki-edini-v-evropi-mayut-dosvid-zberezhennya-pamyatok-u-chas-vijny-pamyatkookhoronets-andriy-salyuk>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Коваль, Я. «Львову допомагають хорвати, які єдині в Європі мають досвід збереження пам'яток у час війни», — пам'яткоохоронець Андрій Салюк. *Еспресо*, 15 березня 2022, <https://zahid.espresso.tv/lvovu-dopomagayut-khorvati-yaki-edini-v-evropi-mayut-dosvid-zberezhennya-pamyatok-u-chas-vijny-pamyatkookhoronets-andriy-salyuk>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Krasyns'kyj, V. Kul'turnyj front. Yak u Kyievi zakhyschaiut' pam'iatnyky ta istoriiu vid Rosii. *RBK Ukraina*, 27 bezernia 2022, <https://www.rbc.ua/ukr/news/kulturnyy-front-kieve-zashchishchayut-pamyatniki-1648406928.html>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Красинський, В. Культурний фронт. Як у Києві захищають пам'ятники та історію від Росії. *РБК Україна*, 27 березня 2022, <https://www.rbc.ua/ukr/news/kulturnyy-front-kieve-zashchishchayut-pamyatniki-1648406928.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Krechetova, D. Na zakhysti vid «russkoho myra»: iak riatuiut' ukrains'ki pam'iatky i chomu Kyiv lyshyv monument Nezalezhnosti vidkrytym. *Ukrains'ka pravda*, 16 kvitnia 2022, <https://life.ppravda.com.ua/culture/2022/04/16/248266/>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Кречетова, Д. На захисті від «русского мира»: як рятують українські пам'ятки і чому Київ лишив монумент Незалежності відкритим. *Українська правда*, 16 квітня 2022, <https://life.ppravda.com.ua/culture/2022/04/16/248266/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Lypych, O. Perezhyv Druhu svitovu ta znovu pid zahrozoiu: u Khar'kovі pam'iatnyk Shevchenku riatuiut' vid okupantiv. *Obozrevatel*, 24 bereznia 2022, <https://war.obozrevatel.com/ukr/perezhyv-drugu-svitovu-ta-znovu-pid-zagrozoju-u-harkovi-pamyatnik-shevchenku-ryatuyut-vid-okupantiv-foto.htm>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Ліпич, О. Пережив Другу світову та знову під загрозою: у Харкові пам'ятник Шевченку рятують від окупантів. *Obozrevatel*, 24 березня 2022, <https://war.obozrevatel.com/ukr/perezhiv-drugu-svitovu-ta-znovu-pid-zagrozoju-u-harkovi-pamyatnik-shevchenku-ryatuyut-vid-okupantiv-foto.htm>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Lipych, O. Perezhyv Druhu svitovu ta znovu pid zahrozoju: u Kharkovi pam'iatnyk Shevchenku riatiuiut' vid okupantiv. Foto. *Obozrevatel*, 24 bereznia 2022, <https://war.obozrevatel.com/ukr/perezhiv-drugu-svitovu-ta-znovu-pid-zagrozoju-u-harkovi-pamyatnik-shevchenku-ryatuyut-vid-okupantiv-foto.htm>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Ліпич, О. Пережив Другу світову та знову під загрозою: у Харкові пам'ятник Шевченку рятують від окупантів. Фото. *Obozrevatel*, 24 березня 2022, <https://war.obozrevatel.com/ukr/perezhiv-drugu-svitovu-ta-znovu-pid-zagrozoju-u-harkovi-pamyatnik-shevchenku-ryatuyut-vid-okupantiv-foto.htm>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Mariienko, A. Vtsilila statuaia filosafo Hryhoriia Skovorody v zrujnovanomu muzei. *UNIAN*, 7 travnia 2022, <https://photo.unian.ua/photo/1137621-ucelevshaya-statuya-filosafo-grigoriya-skovorody-v-razrushennom-muzee>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Марієнко, А. Вціліла статуя філософа Григорія Сковороди в зруйнованому музеї. *УНІАН*, 7 травня 2022, <https://photo.unian.ua/photo/1137621-ucelevshaya-statuya-filosafo-grigoriya-skovorody-v-razrushennom-muzee>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Musaieva, S. Ihor Terekhov: Kharkiv treba buduvaty faktychno nanovo. *Ukrayns'ka pravda*, 27 bereznia 2022, <https://www.ppravda.com.ua/articles/2022/03/27/7334936/>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Мусаєва, С. Ігор Терехов: Харків треба будувати фактично наново. *Українська правда*, 27 березня 2022, <https://www.ppravda.com.ua/articles/2022/03/27/7334936/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Na Kharkivschyni zrujnovani abo poshkodzheni 113 ob'iektiv kul'tury. *MediaPort*, 4 serpnia 2022, <https://www.mediaport.ua/na-harkivshchyni-zrujnovani-abo-poshkodzheni-113-obiektiv-kul'turi>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

На Харківщині зруйновані або пошкоджені 113 об'єктів культури. *MediaPort*, 4 серпня 2022, <https://www.mediaport.ua/na-harkivshchyni-zrujnovani-abo-poshkodzheni-113-obiektiv-kul'turi>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Neborak, B. Pavlov, D. Slava Balbek: «Sche ne nastav moment, koly liudy — v bezpetsi i ia mozhu khvyliuvatsia za zrujnovani mista». *The Ukrainians*, 20 chervnia 2022, <https://theukrainians.org/balbek-volunteer/>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Неборак, Б. Павлов, Д. Слава Балбек: «Ще не настав момент, коли люди — в безпеці і я можу хвилюватися за зруйновані міста». *The Ukrainians*, 20 червня 2022, <https://theukrainians.org/balbek-volunteer/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Pam'iatnyk Shevchenku v tsentri Kyieva zakhystyly za proiekтом arkhitekturnoho biuro Slavy Balbeka. *NI*, 1 chervnia 2022, <https://nv.ua/ukr/kyiv/pam-yatnik-shevchenku-zahistili-za-proyektom-slavi-balbeka-foto-novini-kiyeva-50246768.html>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Пам'ятник Шевченку в центрі Києва захистили за проєктом архітектурного бюро Слави Балбека. *НВ*, 1 червня 2022, <https://nv.ua/ukr/kyiv/pam-yatnik-shevchenku-zahistili-zaprojektom-slavi-balbeka-foto-novini-kiyeva-50246768.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Pavlyshyn, O. «My voiuemo, schob zberehty nashu kul'turu»: okhrona spadshchyny pid chas vijny — interv'iu z Andriiem Saliukom. *Kunsh*, 21 travnia 2022, <https://kunsht.com.ua/mi-vouyemo-shhob-zberegti-nashu-kulturu-okhrona-spadshhini-pid-chas-vijni-%e2%80%92-intervyu-z-andriiem-salyukom>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

Павлишин, О. «Ми воюємо, щоб зберегти нашу культуру»: інтерв'ю з охороною спадщини під час війни — інтерв'ю з Андрієм Салюком. *Куншт*, 21 травня 2022, <https://kunsht.com.ua/mi-vouyemo-shhob-zberegti-nashu-kulturu-okhrona-spadshhini-pid-chas-vijni-%e2%80%92-intervyu-z-andriiem-salyukom>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Po vs'omu Kyievu pam'iatnyku ukripliuut' vid mozhlyvykh vorozhykh obstriliv. *Kontrakty ua*. 28 bereznia 2022, <https://kontrakty.ua/photo/11229/21>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

По всьому Києву пам'ятники укріплюють від можливих ворожих обстрілів. *Контракту ua*. 28 березня 2022, <https://kontrakty.ua/photo/11229/21>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Poroshenko: Tsia vijna uvijde v istoriiu iak vitchyzniana. *Ukrains'ka Pravda*, 24 serpnia 2014, <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/24/7035656/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

Порошенко: Ця війна увійде в історію як вітчизняна. *Українська Правда*, 24 серпня 2014, <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/24/7035656/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

«Pushkinopad» v ukrains'kykh mistakh – komentue istoryk. *Ukrains'ke radio*, 10 kvitnia 2022, <http://ukr.radio/news.html?newsID=98495>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

«Пушкінопад» в українських містах – коментує історик. *Українське радіо*, 10 квітня 2022, <http://ukr.radio/news.html?newsID=98495>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Raketamy po kul'turi: stolychni muzei j instytuty ohovtuiut'sia vid vorozhoi ataky. *Ukrinform*, 12 zhovtnia 2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3591782-raketami-po-kulturi-stolicni-muzei-j-instituti-ogovtuutsa-vid-vorozoi-ataki.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Ракетами по культурі: столичні музеї й інститути оговтуються від ворожої атаки. *Укрінформ*, 12 жовтня 2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3591782-raketami-po-kulturi-stolicni-muzei-j-instituti-ogovtuutsa-vid-vorozoi-ataki.html>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Rachkov, Ye. S. Interv'iu z A. B. Hrechlyo. *Cityface*, 21 chervnia 2022, <https://en.cityface.org.ua/news/201>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

Рачков, Є. С. Інтерв'ю з А. Б. Гречило. *Cityface*, 21 червня 2022, <https://en.cityface.org.ua/news/201>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Servatyns'ka, Ye. Yak u Kyievi zakhyschaiut' pam'iatnyky vid rosijs'kykh obstriliv. Fotoreportazh. *Suspil'ne novyny*, 26 bereznia 2022, <https://suspilne.media/221956-u-kyievi-zahisaut-pamatniki-vid-rosijskich-obstriliv/>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Серватинська, Є. Як у Києві захищають пам'ятники від російських обстрілів. Фоторепортаж. *Суспільне новини*, 26 березня 2022, <https://suspilne.media/221956-u-kyievi-zahisaut-pamatniki-vid-rosijskich-obstriliv/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Sidacz, J. Zabytki w czasach wojny. Jak Lwów chroni swoje dziedzictwo kulturowe WYWIAD. *БЕЛСАТ*, 13 march 2022, <https://belsat.eu/pl/news/13-03-2022-zabytki-w-czasach-wojny-jak-lwow-chroni-swoje-dziedzictwo-kulturowe-wywiad/>. Accessed: 10 Sept. 2022.

Skovoroda vtsiliv. Joho znajshly pid zavalamy znyschenoho universytetu. *Kharkiv Today*, 6 lypnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/skovoroda-vtsiliv-yoho-znayshly-pid-zavalamy-znyschenoho-universytetu>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Сковорода вцілів. Його знайшли під завалами знищеного університету. *Kharkiv Today*, 6 липня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/skovoroda-vtsiliv-yoho-znayshly-pid-zavalamy-znyschenoho-universytetu>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Stasiuk, I. Statui sered mishkiv: iaki pam'iatnyky Kyieva ukripyly na vypadok obstriliv? (foto). *Khmarochos*, 02 kvitnia 2022, <https://hmarochos.kiev.ua/2022/04/02/statuyi-sered-mishkiv-yaki-pamyatnyky-kyeueva-ukripyly-na-vypadok-obstriliv-foto/>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Стасюк, І. Статуї серед мішків: які пам'ятники Києва укріпили на випадок обстрілів? (фото). *Хмарочос*, 02 квітня 2022, <https://hmarochos.kiev.ua/2022/04/02/statuyi-sered-mishkiv-yaki-pamyatnyky-kyeueva-ukripyly-na-vypadok-obstriliv-foto/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Strakh ne na chasi, koly kultura «pid prytsilom» — arkhitektor Mykola Vikhariiev pro ukryttia pam'iatnykiv Kyieva. *Fokus*, 4 zhovtnia 2022, <https://focus.ua/uk/ukraine/531591-strah-ne-na-chasi-koli-kultura-pid-pricilom-arhitekter-mikola-viharyev-pro-ukryttia-pam-yatnykiv-kyeueva>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Страх не на часі, коли культура «під прицілом» – архітектор Микола Віхарєв про укриття пам'ятників Києва. *Фокус*, 04 жовтня 2022, <https://focus.ua/uk/ukraine/531591-strah-ne-na-chasi-koli-kultura-pid-pricilom-arhitekter-mikola-viharyev-pro-ukryttia-pam-yatnykiv-kyeueva>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Sviatoslav Vakarchuk pryvez v Khar'kov Starlink y spel v sadu Shevchenko. *Kharkiv Today*, 27 bereznia 2022, <https://2day.kh.ua/ru/kharkow/svyatoslav-vakarchuk-privez-v-kharkov-starlink-i-spel-v-sadu-shevchenko>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Russian)

Святослав Вакарчук привез в Харьков Starlink и спел в саду Шевченко. *Kharkiv Today*, 27 bereznia 2022, <https://2day.kh.ua/ru/kharkow/svyatoslav-vakarchuk-privez-v-kharkov-starlink-i-spel-v-sadu-shevchenko>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Symvol «syly rosijs'koi zbroi»: v UINP prokomentuvaly znesennia pam'iatnyka Oleksandru Nevs'komu u Kharkovi. *NV Kharkiv*, 19 travnia 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/chomu-znesli-pam-yatnik-oleksandru-nevskomu-novini-harkova-50243476.html>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Символ «сили російської зброї»: в УНП прокоментували знесення пам'ятника Олександрові Невському у Харкові. *НВ Харків*, 19 травня 2022, <https://nv.ua/ukr/kharkiv/chomu-znesli-pam-yatnik-oleksandru-nevskomu-novini-harkova-50243476.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Tanchuk, T. Yak kharkivski komunal'nyky riatuiut' mis'ki pam'iatnyky vid obstriliv. *Gromada group*, 24 bereznia 2022, <https://gromada.group/news/news/14219-yak-harkivski-komunalniki-ryatuyut-miski-pam-yatniki-vid-obstriliv>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

Танчук, Т. Як харківські комунальники рятують міські пам'ятники від обстрілів. *Gromada group*, 24 березня 2022, <https://gromada.group/news/news/14219-yak-harkivski-komunalniki-ryatuyut-miski-pam-yatniki-vid-obstriliv>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Terekhov khoche provesty sotsopytvannia pro doliu pam'iatnyka Zhukovu pislia viiny. *Kharkiv Today*, 29 kvitnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/terekhov-khoche-provesty-sotsopytvannya-pro-dolyu-pamyatnyka-zhukovu-pislya-viyny>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

Терехов хоче провести соціопитування про долю пам'ятника Жукову після війни. *Kharkiv Today*, 29 квітня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/terekhov-khoche-provesty-sotsopytvannya-pro-dolyu-pamyatnyka-zhukovu-pislya-viyny>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

U Dnipri kam'ianykh bab i pam'iatnyk Yavornyts'komu odiahly v «bronezhylety» z mishkiv. *Radio Svoboda*, 30 bereznia 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dnipro-kamyani-baby-javornyckyj-bezpeka/31777686.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

У Дніпрі кам'яних баб і пам'ятник Яворницькому одягли в «бронжилети» з мішків. *Радіо Свобода*, 30 березня 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dnipro-kamyani-baby-javornyckyj-bezpeka/31777686.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

U Dnipri kam'ianykh bab i pam'iatnyk Yavornyts'komu odiahly v «bronezhylety» z mishkiv. *Radio Svoboda*, 30 bereznia 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dnipro-kamyani-baby-javornyckyj-bezpeka/31777686.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

У Дніпрі кам'яних баб і пам'ятник Яворницькому одягли в «бронжилети» з мішків. *Радіо Свобода*, 30 березня 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dnipro-kamyani-baby-javornyckyj-bezpeka/31777686.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

U Kharkovi demontuvaly pam'iatnyk kniaziu Oleksandru Nevskomu. *Ukrinform*, 19 travnia 2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3486874-u-harkovi-demontuvali-pamatnik-knazu-oleksandru-nevskomu.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

У Харкові демонтували пам'ятник князю Олександрові Невському. *Українформ*, 19 травня 2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3486874-u-harkovi-demontuvali-pamatnik-knazu-oleksandru-nevskomu.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

U Kharkovi ukripluiut' pam'iatnyk Shevchenku na zakhyst vid obstriliv. *Suspil'ne*, 23 bereznia 2022, <https://suspilne.media/220688-u-harkovi-ukripluut-pamatnik-sevcenku-na-zahist-vid-obstriliv/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

У Харкові укріплюють пам'ятник Шевченку на захист від обстрілів. *Суспільне*, 23 березня 2022, <https://suspihne.media/220688-u-harkovi-ukripluut-pamatnik-sevcenku-na-zahist-vid-obstriliv/>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

U Kharkovi vid rosijs'kykh bomb ukryvaiut' odyn iz symboliv Ukrainy. *057 Сайт міста Харкова*, 28 bereznia 2022, <https://www.057.ua/news/3360138/u-harkovi-vid-rosijskih-bomb-ukrivaut-odin-iz-simvoliv-ukraini-video>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові від російських бомб укривають один із символів України. *057 Site міста Kharkova*, 28 березня 2022, <https://www.057.ua/news/3360138/u-harkovi-vid-rosijskih-bomb-ukrivaut-odin-iz-simvoliv-ukraini-video>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022.

U Kharkovi vyhadaly, iak vriatuvaty pam'iatnyk Shevchenku vid obstriliv ZS RF. *Fokus*, 23 bereznia 2022, <https://focus.ua/uk/ukraine/510243-v-harkove-pridumali-kak-spasti-pamyatnik-shevchenko-ot-obstrelov-vs-rf-video>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові вигадали, як врятувати пам'ятник Шевченку від обстрілів ЗС РФ. *Фокус*, 23 березня 2022, <https://focus.ua/uk/ukraine/510243-v-harkove-pridumali-kak-spasti-pamyatnik-shevchenko-ot-obstrelov-vs-rf-video>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022.

U Kharkovi znesly pam'iatnyk Oleksandru Nevs'komu. *Novynarnia*, 19 travnia 2022, <https://novynarnia.com/2022/05/19/u-harkovi-znesly-pamyatnyk/>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові знесли пам'ятник Олександрі Невському. *Новинарня*, 19 травня 2022, <https://novynarnia.com/2022/05/19/u-harkovi-znesly-pamyatnyk/>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022.

U Zaporizhzi vid vorozhykh obstriliv ukryvaiut' mishkamy z piskom pam'iatnyky. *Ukrinform*, 22 bereznia 2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3436861-u-zaporizzi-vid-vorozih-obstriliv-ukrivaut-miskami-z-piskom-pamatniki.html>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

У Запоріжжі від ворожих обстрілів укривають мішками з піском пам'ятники. *Укрінформ*, 22 березня 2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3436861-u-zaporizzi-vid-vorozih-obstriliv-ukrivaut-miskami-z-piskom-pamatniki.html>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022.

Uberehty unikal'ni vitrazhi ta statui — pam'iatnyky L'vova zakhyschaiut' vid vijny. *Redtram*, 15 kvitnia 2022, <https://ua.redtram.com/news/politics/611253120/>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Уберегти унікальні вітражі та статуї — пам'ятники Львова захищають від війни. *Redtram*, 15 квітня 2022, <https://ua.redtram.com/news/politics/611253120/>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022.

UINP aktsentuie na kliuchovykh sensakh, vazhlyvykh dlia rozuminnia i pam'iatannia Druhoi svitovoi vijny. *Ukrains'kyj instytut natsional'noi pam'iaty*. 04 travnia 2022, <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/uinp-akcentuye-na-klyuchovyh-sensah-vazhlyvyh-dlya-rozuminnya-i-pamyatannya-drugoyi-svitovoyi-viyny>. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

УІНП акцентує на ключових сенсах, важливих для розуміння і пам'ятання Другої світової війни. *Український інститут національної пам'яті*. 04 травня 2022, <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/uinp-akcentuye-na-klyuchovyh-sensah-vazhlyvyh-dlya-rozumynnya-i-pamyatannya-drugoyi-svitovoyi-viyny>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

V Khar'kove ukrepliaut pamiatnyk Shevchenko dlia zaschity ot obstrelov. *Kharkiv Today*, 23 bereznia 2022, <https://2day.kh.ua/ru/kharkow/v-kharkove-ukreplyayut-pamyatnik-shevchenko-dlya-zaschity-ot-obstrelov>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Russian)

В Харькове укрепляют памятник Шевченко для защиты от обстрелов. *Kharkiv Today*, 23 березня 2022, <https://2day.kh.ua/ru/kharkow/v-kharkove-ukreplyayut-pamyatnik-shevchenko-dlya-zaschity-ot-obstrelov>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Vasyl'ev, D. Shevchenko pid zakhystom — u Zaporizhzhii prodovzhuiut' ukripliyaty pam'iatnyky. *Industrial'ne Zaporizhzhia*, 07 kvitnia 2022, <http://iz.com.ua/zaporoje/shevchenko-pid-zahistom-u-zaporizhzhii-prodovzhuyut-ukriplyuvati-pam-yatniki>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Васильев, Д. Шевченко під захистом — у Запоріжжі продовжують укріплювати пам'ятники. *Індустріальне Запоріжжя*, 07 квітня 2022, <http://iz.com.ua/zaporoje/shevchenko-pid-zahistom-u-zaporizhzhii-prodovzhuyut-ukriplyuvati-pam-yatniki>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Yak zakhyschaliut' pam'iatnyky vid vijny: fotoreportazh z Kyieva. *I News*, 7 kvitnia 2022, <https://inews.com.ua/svit/yevroparlament-maye-vymogu-vvesty-embargo-na-energonosiyi-z-rf.html>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Як захищають пам'ятники від війни: фоторепортаж з Києва. *I News*, 7 квітня 2022, <https://inews.com.ua/svit/yevroparlament-maye-vymogu-vvesty-embargo-na-energonosiyi-z-rf.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Yekelchyk, S. *Imperiia pam'iaty. Rosijs'ko-ukrains'ki stosunky v radians'kij istorychnij uiavi*. Kyiv, 2008. (In Ukrainian)

Єкельчик, С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ, 2008.

Zaiats', P. V Khar'kovi znesly i vykynuly na smittiezvalyshe pam'iatnyk Zhukovu. *S'ohodni*, 17 kvitnia 2022, <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/v-harkove-snesli-i-vyvbrosili-na-svalku-pamyatnik-zhukovu-video-1615524.html>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Заяць, П. В Харкові знесли і викинули на сміттєзвалище пам'ятник Жукову. *Сьогодні*, 17 квітня 2022, <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/v-harkove-snesli-i-vyvbrosili-na-svalku-pamyatnik-zhukovu-video-1615524.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Zakhystyty pam'iatky: iak ukrainsi trymaut' oboronu na kul'turnomu fronti. *Podrobyci*, 4 chervnia 2022, <https://podrobnosti.ua/2449073-zahistiti-pamjatki-jak-ukrants-trimajut-oboronu-na-kulturnomu-front.html>. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Захистити пам'ятки: як українці тримають оборону на культурному фронті. *Подробиці*, 4 червня 2022, <https://podrobnosti.ua/2449073-zahistiti-pamjatki-jak-ukrants-trimajut-oboronu-na-kulturnomu-front.html>. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Yuliya Kiselyova

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>

MONUMENTAL SITES OF MEMORY IN WARTIME: PRACTICES OF MEDIA REPRESENTATION

The war has spurred a wide-ranging and intense rethinking of the symbolic meaning of memorial heritage and collective memory. An important role in this process belongs to the mass media, which define focuses of attention by selecting events and actors and take part in constructing the meaning of events related to the reinterpretation of memorial heritage. The article considers the media representation of practices of interaction with monumental sites of memory since the start of the full-scale Russian invasion of Ukraine. In the author's view, analysis of the informational resonance surrounding the practices of preservation and destruction of monuments will help us, on the one hand, to pin down the characteristic features of the new version of collective memory being formed during the war, and, on the other, to identify the means and substance of the symbolic rethinking of memorial heritage. The study's object of analysis is online media coverage of events related to the preservation and destruction of monumental sculpture in the largest cities of Ukraine, with a particular focus on the city of Kharkiv, whose frontline situation gives special symbolic significance to any practices of interaction with urban monumental sculpture. Analysis of news reports involves outlining their thematic spectrum and architectonics and considering rhetorical techniques and metaphors used by the authors of publications and authors of direct speech. The article also gives special attention to visual imagery in photographs illustrating online publications. In her conclusions, the author argues that it is as a result of the media coverage of practices of interaction with monuments (both preservation and damage) that the semantic meaning of monuments is recoded and memorial

heritage is associated specifically with national identity. At the same time, these practices themselves acquire features of citizens' heroic struggle for the freedom of their country.

Keywords: collective memory, memorial heritage, informational resonance, Russo-Ukrainian War, monumental sites of memory.

Текст надійшов до редакції 31.10.2022.

The text was received by the editors 31.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-04>
УДК 930.25(477)ЦДНТА(091)“2022.02.24/2022.10”

Ганна Голубкіна

Начальниця відділу використання інформації документів
Центральний державний науково-технічний архів України
Вул. Москалівська, 139, 61157, Харків, Україна
Email: an.golubkina@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1083-3228>

ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ: ДІЯЛЬНІСТЬ ЦДНТА УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У статті досліджено діяльність Центрального державного науково-технічного архіву України (ЦДНТА України) від початку російської військової агресії проти України 24 лютого 2022 р. до жовтня 2022 р. Охарактеризовано види науково-технічної документації, склад та зміст документів архіву. Розглянуто основні напрями діяльності ЦДНТА України, спрямовані на поповнення Національного архівного фонду цінними для суспільства документами, забезпечення збереженості документів, популяризацію та використання архівних ресурсів. Акцентовано увагу на проведенні важливої роботи з юридичними особами — джерелами формування Національного архівного фонду, наданні практичної та методичної допомоги співробітникам державних архівних установ. Реалізуючи Стратегію розвитку

Як цитувати: Голубкіна, Г. Виклики воєнного часу: діяльність ЦДНТА України в період російської військової агресії проти України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 113-127. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-04>.

How to cite: Holubkina, H. Challenges of Wartime: The Work of the Central State Archive of Science and Technology (TsDNTA) of Ukraine during the Russian Invasion. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 113-127. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-04>. (In Ukrainian)

© Голубкіна Г., 2022

архівної справи до 2025 р. та зберігаючи пріоритет у наданні безперешкодного доступу до інформації та задоволенні інформаційних потреб людей наданням рівного доступу до архівних ресурсів, ЦДНТА України підтримує зворотний зв'язок з користувачами, дає відповіді на запити й звернення, видає електронні копії документів, проводить консультації електронними засобами зв'язку тощо. Попри складні умови та дистанційну роботу, архівісти ЦДНТА України продовжують роботу над уже наявними великими проєктами: створення пошукової системи електронної ідентифікації об'єктів зберігання «ТОПАЗ», розроблення комплексної 3D-екскурсії всіма приміщеннями архіву, що значно не лише розширили номенклатуру дистанційних послуг архіву, але й ініціювали нові проєкти із залученням інноваційних технологій в архівну галузь, зокрема розроблення об'єктно-географічного каталогу, інтегрованого в інтерактивну карту. Зазначені заходи спрямовані на адаптацію роботи ЦДНТА України в умовах воєнного часу та збереження наукової, культурної спадщини країни. Оскільки російська зброяна агресія ще триває, архівні установи функціонують під постійною загрозою знищення та захоплення окупантами, то ця стаття не вичерпує висвітлення проблеми збереження архівістами ЦДНТА України національних культурних цінностей. Вочевидь, досліджувана тема має перспективи для подальших досліджень.

Ключові слова: ЦДНТА України, архів, науково-технічна документація, Національний архівний фонд, війна в Україні.

Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України спричинило небачені в історії незалежної України руйнації. Окремі об'єкти й цілі міста зазнають нищівних ударів ворога. В умовах масштабного знищення інфраструктури України документи, що зберігаються в Центральному державному науково-технічному архіві України (ЦДНТА України) набувають особливої важливості, оскільки, крім історичного, культурного значення, мають ще й практичне: вони не втрачають своєї актуальності, залишаються корисними під час реконструкції, ремонту, удосконалення об'єктів, стають унікальним джерелом стратегічно необхідної інформації для післявоєнної відбудови нашої країни. Тож ЦДНТА України має надважливу місію збереження документального надбання українського народу. Статтю присвячено проблемам функціонування архівної установи від початку російської військової агресії проти України 24 лютого 2022 р. до жовтня 2022 р.

Зауважимо, що ЦДНТА України — це єдина в нашій країні спеціалізована державна архівна установа, що централізовано зберігає історично значущу науково-технічну документацію (НТД). НТД постійного строку зберігання є складником Національного архівного фонду та являє собою сукупність наукових, технічних, науково-технічних документів, у яких зафіксовано процеси й результати досліджень, розробок, а також методи їх впровадження у виробництво. До НТД відносять: проектну документацію для будівництва; документацію промислового та сільськогосподарського виробництва; науково-дослідну; конструкторську на вироби й обладнання індивідуального та серійного виробництва; технологічну; документи на об'єкти права інтелектуальної власності; з охорони навколишнього природного середовища тощо (Pravyla roboty 2014, 9).

Станом на жовтень 2022 р. ЦДНТА України зберігає 257 фондів, це понад 625 тис. одиниць зберігання. Архівні документи включають усі основні галузі економіки: будівництво, енергетика, металургія, вугільна, газова, нафтова, хімічна промисловості, автомобільне, тракторне, сільськогосподарське, важке і середнє машинобудування тощо. Значна кількість проєктів і розробок, що зберігаються в архіві, відзначені державними, міжнародними преміями, дипломами, медалями. Документи архіву різною мірою характеризують основні етапи розвитку науки, техніки й технології виробництва в Україні, впровадження нових прогресивних наукових і технічних ідей. Серед загального масиву комплексів вирізняються документи 26 фондів особового походження, які характеризують стан тієї галузі науки й техніки, в яку зробив внесок фондоутворювач, та збагачують Національний архівний фонд біографічними документальними пам'ятками (Tsentral'nyj 2019, 7). Фонди особового походження привертають значну увагу користувачів, зокрема, це фонди академіка архітектури Олексія Бекетова (Balyshev, Holubkina 2017, 130), члена-кореспондента Академії мистецтв СРСР, народного архітектора Олексія Заварова, професора фізико-математичних наук, астрономіриста-картографа Бориса Остащенка-Кудрявцева (Holubkina 2018), професорки архітектури, заслуженої архітекторки УРСР Валентини Маєвської,

вченого-ботаніка, доктора біологічних наук, професора Харківського державного університету імені О. М. Горького Юрія Прокудіна та його дружини ботаніка-альголога, докторки біологічних наук, професорки Харківського державного університету імені О. М. Горького Олександри Матвієнко (Horod u vojna 2012) тощо.

У перший же день російської військової агресії проти України 24 лютого 2022 р. Харків опинився в зоні активних бойових дій, але, попри це, більшість працівників ЦДНТА України вийшла на роботу, щоб вжити термінових організаційних, господарських заходів для забезпечення збереження документів Національного архівного фонду та захисту архівної будівлі.

Необхідно відзначити вагому підтримку міжнародної спільноти архівістів від самого початку воєнних дій в Україні. Вже 10 березня 2022 р. Виконавчий комітет Міжнародної ради архівів припинив всі відносини та офіційні контакти з архівними установами Росії та Білорусі, різко засуджуючи збройну агресію, яка ставить під загрозу втрати документальної та культурної спадщини України (Resolution in Support of Ukraine 2022). Крім того, іноземні архівні та наукові установи підкреслили важливість збереження документів Національного архівного фонду та запропонували свою допомогу в оцифруванні та зберіганні електронних ресурсів, надали матеріальну підтримку багатьом українським організаціям. Наприклад, ЦДНТА України отримав необхідні для забезпечення збереженості документів матеріали від Rządowa Agencja Rezerw Strategicznych (Державне агентство стратегічних резервів, Польща) та від Проекту «Музей відкрито на ремонт», які за фінансової підтримки фундації The International alliance for the protection of heritage (ALIPH Foundation) (Міжнародний альянс охорони спадщини, Швейцарія) і Heritage Emergency Response Initiative (Штаб порятунку спадщини, Україна).

Основні зусилля архівістів ЦДНТА України в перші місяці війни були спрямовані на адаптацію діяльності установи до умов воєнного стану в режимі онлайн і продовження повноцінної роботи. Основними напрямками діяльності архіву є організація формування Національного архівного фонду (НАФ), забезпечення збереженості документів НАФ,

популяризація та використання документів. Відповідно до наказу директора ЦДНТА України Марата Балишева з початком війни співробітники архіву виконували основні функційні посадові обов'язки дистанційно, але вже невдовзі більшість архівістів повернулася до штатної роботи для забезпечення безперебійної роботи установи.

Через оголошення воєнного стану в Україні відвідування читальної зали було призупинено до окремого розпорядження, проте архів продовжує надавати відповіді на запити та звернення громадян і юридичних осіб, здійснювати консультації, підтримувати зворотний зв'язок з користувачами через електронну пошту та месенджери в соціальних мережах. ЦДНТА України також здійснює постійну комунікацію з Державною архівною службою України та іншими архівними установами для організації й координації оптимальної роботи галузі.

Не припинилася діяльність архіву й щодо комплектування Національного архівного фонду, відбувається науково-технічне опрацювання документів, архівісти здійснюють контроль за станом роботи архівних підрозділів та експертних комісій юридичних осіб — джерел формування НАФ незалежно від форми власності. ЦДНТА України є науково-методичним центром, що надає практичну допомогу, організовує та проводить семінари, забезпечує підвищення кваліфікації з питань роботи з науково-технічною документацією. Зокрема протягом весни 2022 р., директор ЦДНТА України Марат Балишев та заступниця директора, головна зберігачка фондів Юлія Коваль провели низку публічних заходів:

- 27 квітня на базі Центрального державного історичного архіву в м. Львів та під головуванням його директорки Олеси Стефаник відбувся семінар-нарада на тему: «Актуальні питання забезпечення збереженості документів НАФ». Під час робочої зустрічі обговорено важливі питання щодо особливостей та перспектив роботи архівних установ щодо заходів із забезпечення збереженості, державного обліку, ремонту й реставрації документів НАФ, їх захисту під час особливого періоду, дотримання пожежної безпеки. Особливу

увагу керівництво центральних архівів приділило питанням цифровізації архівної справи (Holubkina 2020);

- 5 травня у змішаному режимі (на базі однієї з установ та за допомогою засобів zoom-конференції) було проведено практичний семінар з роботи з науково-технічною документацією для юридичних осіб джерел формування НАФ у місті Кривий Ріг, а саме: ДП «ДПІ «КРИВБАСПРОЕКТ» та АТ «КРИВОРІЖНДПРУДМАШ». Під час заходу учасники обговорили актуальні питання щодо нормативного забезпечення роботи з науково-технічною документацією, особливостей науково-технічного опрацювання документів та організації збереженості документів НАФ у сучасних реаліях;
- 6 травня 2022 р. на базі Державного архіву Львівської області проведено семінар-нараду з представниками установ, підприємств та організацій Львівської області на тему: «Забезпечення збереженості науково-технічної документації: нормативно-правове регулювання, принципи та критерії експертизи цінності». Фахівці обговорювали питання законодавчої та науково-методичної бази щодо роботи з науково-технічною документацією; принципи та критерії експертизи цінності науково-технічної документації; науково-технічне опрацювання документів: систематизація, формування та оформлення одиниць зберігання та складання описів;
- 26 травня 2022 р. у приміщенні Державного архіву Тернопільської області проведено семінар-нараду з представниками установ, підприємств та організацій Тернопільської області на тему: «Роль науково-технічної документації на сучасному етапі: комплектування, науково-технічне опрацювання, забезпечення збереженості». У семінарі взяли участь представники юридичних осіб-джерел формування НАФ, архівних підрозділів районних адміністрацій Тернопільської області, фахівці Державного архіву Донецької області. Було порушено питання законодавчої та науково-методичної бази щодо роботи з науково-технічною

документацією; принципи та критерії експертизи цінності науково-технічної документації; науково-технічне опрацювання документів: систематизація, формування та оформлення одиниць зберігання та складання описів.

Одним із магістральних напрямів роботи архіву є науково-інформаційна діяльність — виявлення, аналіз інформації, її узагальнення та введення в науковий обіг. Для удосконалення й унормування підготовлених архівістами методичних посібників, нормативних документів, науково-видавничих робіт, експозиційних планів виставок, наукових та науково-публіцистичних публікацій, довідково-інформаційних видань тощо у ЦДНТА України функціонує Науково-методична рада (Balyshev 2013, 46). До її складу входять провідні спеціалісти архіву, наукових установ, представники громадських організацій. З оголошенням воєнного стану в Україні засідання дорадчого органу відбуваються щомісяця дистанційно із застосуванням засобів електронного зв'язку.

Нові виклики, пов'язані зі встановленням карантину під час загострення респіраторної хвороби COVID-19 та російською військовою агресією 2022 р. показали необхідність розширення дистанційних послуг архіву, надання віддаленого доступу до архівних ресурсів. У ЦДНТА України було запроваджено низку нових видів робіт для задоволення потреб громадян. Ще у 2019 р. на офіційному вебсайті ЦДНТА України було оприлюднено 100 % описів документів у форматі PDF для того, щоб користувачі могли ознайомитися з документами онлайн (Opysy proiektnoi dokumentatsii). Під час дистанційної роботи в лютому-квітні 2022 р. архівісти провели роботу з переведення описів у машиночитаний формат DOCX, що значно спрощує виявлення необхідної документації за допомогою застосування ключових слів та розпізнавання різними пошуковими системами мережі Інтернет.

Крім того, було продовжено реалізацію масштабного проекту «ТОПАЗ» («ТОПологія Архівного Зберігання»), започаткованого 2019 р. для створення пошукової системи електронної ідентифікації об'єктів зберігання, що дозволяє відстежити стан та рух архівних документів (Aliksieienko та ін. 2020, 18). Система працює в такий спосіб:

за допомогою двовимірних QR-кодів зашифровується інформація про кожну окрему одиницю зберігання — пошукові дані, назва комплексу, заголовок одиниці зберігання та документа, виробничий індекс, дата створення, організація-розробник, носій інформації, мова, розмір, місце зберігання, наявність цифрової копії документа тощо. Навесні поточного року фахівці архіву зосередилися на створенні карток пошукової системи електронної ідентифікації об'єктів зберігання ТОПАЗ за допомогою інструментів Microsoft Office.

Дослідники відзначають, що суспільство відчуває постійну потребу в отриманні, використанні та передаванні інформації (Ivanova 2017, 75). Задовольняючи потреби громадян у доступі до архівних ресурсів, працівники ЦДНТА України протягом всіх воєнних місяців продовжують регулярно оновлювати й розширяти інформаційний контент у соціальних мережах, на офіційному вебсайті, проводять онлайнві заходи за допомогою впровадження новітніх технологій: сервісів для створення інтерактивних мап, розроблення 3D-екскурсій, презентацій, візуалізації інформації. Наприклад, за цей час було підготовлено та оприлюднено на офіційному вебсайті 8 онлайнвих виставок документів для ознайомлення громадян з надбанням вітчизняних архітекторів, вчених, наукових установ, підприємств, масивом архівних документів, популяризації історичного минулого України (Vystavky onlajn 2022).

Залучення архівних інформаційних ресурсів, інформування про вітчизняні досягнення та культурну спадщину має певний вплив на формування, трансформацію національної свідомості, консолідацію українського суспільства. Архівісти підготували й надіслали до редакцій українських ЗМІ п'ять науково-публіцистичних статей різної тематики¹.

---

¹ Катерина Котенко «Недоторканні пам'ятки України — погляд крізь документи ЦДНТА України»; Тимур Андреев «Рекомендації зі створення та вдосконалення підземної та надземної інфраструктури центру міста Харкова у наукових розробках КиївНДПмістобудування (за документами ЦДНТА України)»; Дмитро Ожиганов «Сторічні традиції паперового виробництва»; Катерина Котенко «Як будували легендарний кінотеатр “Україна” у Києві: унікальні матеріали з архіву»; Ганна Голубкіна «Про актуальне в усі часи: пошуки розв'язання транспортної проблеми українських міст (за документами ЦДНТА України)».

Географія архівних документів з фондів ЦДНТА України на сьогодні не обмежується лише територією України, у них відображена історія науки і техніки на прикладі документів об'єктів з 26 країн світу, НТД також відрізняється широкою тематичною, хронологічною, мовною різноманітністю — архівісти виявили документацію, виконану 11 мовами (Balyshev, Holubkina 2020, 97).

Для ознайомлення з інформаційними ресурсами зарубіжжя в соціальних мережах Facebook та Instagram регулярно з'являються дописи в рубриці «Мандруємо світом з ЦДНТА України», що містять архівні документи й цікаві факти про різні країни світу. Зокрема, 2022 р. було оприлюднено відомості про США, Грузію, Німеччину, Туреччину, Вірменію, Угорщину, Молдову, Болгарію, Індію, Китай, Єгипет тощо. Ця рубрика традиційно викликає значний інтерес користувачів.

Попри негарзди воєнного часу, ЦДНТА України підтримав ініціативу Міжнародної ради архівів (International Council on Archives (ICA) й долучився до заходів з відзначення Міжнародного тижня архівів, який 2022 р. відбувався під гаслом #ArchivesAreYou (#АрхівЦеТи). Такі заходи було створено для того, щоб привернути увагу до світової архівної спадщини, донести до широкого загалу важливість і значення архівних установ у сучасному світі та розповісти про те, що означає бути архівістом. Протягом тижня, з 6 до 10 червня, на офіційному вебсайті ЦДНТА України і в соціальних мережах Facebook та Instagram організатори оприлюднювали онлайн-заходи, присвячені відзначенню Міжнародного тижня архівів (Zakhody 2022). Серед них відеоролик з субтитрами англійською мовою #CSSTAareWe (#ЦДНТАцеМи), у якому висвітлено проблему багатогранності поняття «архівіст», особливості внутрішньокolleктивного комунікаційного простору, специфіку особливого зв'язку співробітників із професійною спільнотою ЦДНТА України; відеоролик з субтитрами англійською мовою про стереотипи щодо архівної справи та спроби їх розвінчання, оснований на досвіді ЦДНТА України; презентація на тему: «Архів — це...» українською та англійською мовами; низка дописів на офіційному вебсайті та в соціальних мережах Facebook та Instagram.

У жовтні 2022 р. завершується підготовка комплексної 3D-екскурсії основними приміщеннями ЦДНТА України, спрямованої на реалізацію одного з пріоритетів Державної архівної служби України «відкриті архіви» (Stratehiia 2020). 3D-екскурсія — це реалістичне тривимірне відображення простору у вигляді панорамних зображень 3600 (Balyshev, Andreiev, Holubkina 2022, 180). 3D-візуалізація дає можливість ознайомитися з детальним, реалістичним віртуальним відображенням об'єкта, відчуті ілюзії «присутності» й «занурення». Відвідувачі віртуального туру можуть оглянути основні архівосховища, читальну залу, приймальню, робочі кабінети директора та структурних підрозділів архіву, холи з експозиційними стендами тощо. Крім того, у 3D-екскурсії впроваджено інтерактивні зони, додано відеофайли, фото архівних документів, посилання на виставки та архівні видання, бланки замовлення документів, форми зворотного зв'язку тощо. Онлайн-подорож доступна для перегляду на офіційному вебсайті ЦДНТА України у розділі «3D-екскурсії» (3D-ekskursii 2022).

У серпні 2022 р. було проведено апробацію впровадження 3D-екскурсії в навчальний процес. За допомогою сервісу Zoom для студентів Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» проведено дистанційну екскурсію архівом з демонстрацією 3D-екскурсії поверхами архіву та коментарями фахівця. Екскурсанти мали можливість віртуально відвідати приміщення, ознайомитися з історією архіву, складом і змістом науково-технічної документації, документальним багатством фондів та специфікою роботи основних структурних підрозділів ЦДНТА України, поставити питання щодо специфіки зберігання НТД.

Ще одним проєктом, ініційованим у ЦДНТА України у 2022 р., стало створення та наповнення об'єктно-географічного каталогу з подальшою розробкою на його базі інтерактивної карти на картографічній платформі Google Maps Me. Співробітники вносять до каталогу об'єкти, відомості про які є в документах архівних фондів, з точною географічною координатною прив'язкою, що позначається на інтерактивній мапі. Цей контент представлений також у вигляді

активних посилань на офіційний вебсайт і сторінки архіву в соціальних мережах Facebook та Instagram.

Станом на жовтень 2022 р. цей проєкт перебуває на стадії підготовки, його мета — надати можливість користувачам дистанційно самостійно здійснити пошук документів архіву безпосередньо за допомогою інтерактивної мапи. Створення й подальше картографування об'єктно-географічного каталогу є великим, складним та практично цінним проєктом, що започаткує електронний реєстр інформаційних ресурсів ЦДНТА України та забезпечить онлайнвий доступ до нього в режимі 24/7.

Зараз на офіційному сайті ЦДНТА України в розділі «Інтерактивні карти» доступні для перегляду онлайн бета-версії тематичної картографії України та світу (Interaktyvni karty 2022).

Ще одним з найважливіших напрямів забезпечення збереженості Національного архівного фонду, зважаючи на постійну загрозу пошкодження чи втрати оригіналів документів під час бойових дій, що може спричинити незворотну втрату не лише архівних першоджерел, а й зафіксованої в них інформації, є сканування науково-технічної документації, що здійснюється в архіві відповідно до плану оцифрування на 2022 р.

Отже, від початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. ЦДНТА України постійно стикається з новими викликами, діяльність архівістів зазнала значних змін, проте вже точно можна сказати, що архів витримав випробування на стійкість, не припинив роботу. Основний внесок архівістів у Перемогу — це збереження унікального документального масиву, що є чи не єдиним джерелом інформації для післявоєнного відновлення знищених і пошкоджених об'єктів.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Alieksienko, A. O., Balyshv, M. A., Naumenko, T. S., Cherniakhovs'ka, Yu. V. Protsesy tsyfrovizatsii ta zabezpechennia zberezenosti dokumentiv NAF (zaprovadzhennia iniitsiatyvnoho proiektu «ТОPAZ» u TsDNТА Ukraine). *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, no. 2 (323), 2020, s. 17-27. (In Ukrainian)

Алексєєнко, А. О., Балишев, М. А., Науменко, Т. С., Черняхівська, Ю. В. Процеси цифровізації та забезпечення збереженості документів НАФ (запровадження ініціативного проєкту «ТОПАЗ» у ЦДНТА України). *Архіви України*, № 2 (323), 2020, с. 17-27.

Balyshev, M. A., Holubkina, H. S. Fond osobovoho pokhodzhennia O. M. Beketova u Tsentral'nomu derzhavnomu naukovo-tekhnichnomu arkhivi Ukrainy (do 155-richchia vid dnia narodzhennia zodchoho). *Arkhyvy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, no. 3-4 (308-309), 2017, s. 130-139. (In Ukrainian)

Балишев, М. А., Голубкіна, Г. С. Фонд особового походження О. М. Бекетова у Центральному державному науково-технічному архіві України (до 155-річчя від дня народження зодчого). *Архіви України*, № 3-4 (308-309), 2017, с. 130-139.

Balyshev, M. A., Holubkina, H. S. Vvedennia u naukovyj obih inshomovnykh dokumentiv iz fondiv TsDNTA Ukrainy: problemy i poshuky. *Arkhyvy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2020, no. 4 (325), s. 84-98. (In Ukrainian)

Балишев, М. А., Голубкіна, Г. С. Введення у науковий обіг іншомовних документів із фондів ЦДНТА України: проблеми і пошуки. *Архіви України*, 2020, № 4 (325), с. 84-98.

Balyshev, M. A. Pro deiakі pytannia orhanizatsii roboty naukovo-metodychnoi rady derzhavnoho arkhivu (z dosvidu roboty Tsentral'noho derzhavnoho naukovo-tekhnichnoho arkhivu Ukrainy). *Arkhyvy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, no. 6 (288), 2013, s. 46-52. (In Ukrainian)

Балишев, М. А. Про деякі питання організації роботи науково-методичної ради державного архіву (з досвіду роботи Центрального державного науково-технічного архіву України). *Архіви України*, № 6 (288), 2013, с. 46-52.

Balyshev, M., Andreiev, T., Holubkina, H. Dosvid zi stvorennia 3D-ekskursii prymischenniamy Tsentral'noho derzhavnoho naukovo-tekhnichnoho arkhivu Ukrainy. *Arkhyvy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, no. 2 (331), 2020, s. 178-186. (In Ukrainian)

Балишев, М., Андрєєв, Т., Голубкіна, Г. Досвід зі створення 3D-екскурсії приміщеннями Центрального державного науково-технічного архіву України. *Архіви України*, 2022, № 2 (331), с. 178-186.

Holubkina, A. S. Nebesnyj kartohraf. *Yuzhnaia pravda [Southern Truth]*, № 15 (23789), 2018. (In Russian)

Голубкіна, А. С. Небесный картограф. *Южная правда*, № 15 (23789), 2018.

Holubkina, H. S. Tsyfrovizatsiia usikh protsesiv arkhivnoi spravy ta dilovodstva (na prykladi Tsentral'noho derzhavnoho naukovo-tekhnichnoho arkhivu Ukrainy). V: *Korolenkiv's'ki chytannia 2019. Biblioteki, arkhivy, muzei: konverhenta tsyfrova komunikatsiia, kros-medijnist', kliientoorientovanist'. Materialy ta tezy dopovidej i povidomlen' KhKhII Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii KhDnB imeni V. H. Korolenka 24–25 zhovtnia 2019 r.*, Kharkiv, 2020, s. 55-59. (In Ukrainian)

Голубкіна, Г. С. Цифровізація усіх процесів архівної справи та діловодства (на прикладі Центрального державного науково-технічного архіву України). В: *Королєнківські читання 2019. Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість. Матеріали та тези доповідей і повідомлень XXII Всеукраїнської науково-практичної конференції ХДНБ імені В. Г. Королєнка 24–25 жовтня 2019 р.*, Харків, 2020, с. 55-59. (In Ukrainian)

Horod u vojna: Khar'kov v hody Velykoj Otechestvennoj vojny. No. 52 Yz vospomynanyj Yu. N. Prokudyna u A. M. Matvyenko, 2012, s. 427-441. (In Russian)

Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. № 52 Из воспоминаний Ю. Н. Прокудина и А. М. Матвиенко, 2012, с. 427-441.

Interaktyvni karty na ofitsijnomu vebсайti TsDNTA Ukrainy. *TsDNTA Ukrainy*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/interaktyvni-karty>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Інтерактивні карти на офіційному вебсайті ЦДНТА України. *ЦДНТА України*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/interaktyvni-karty>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Ivanova, A. V. Informatsijnyj vplyv na formuvannia tolerantnoi svidomosti v konteksti politychnoho samovyznachennia. *Politykus [Politicus]*, вур. 2, 2017, s. 75-78. (In Ukrainian)

Іванова, А. В. Інформаційний вплив на формування толерантної свідомості в контексті політичного самовизначення. *Політикус*, вип. 2, 2017, с. 75-78.

Opysy proiektnoi dokumentatsii na ofitsijnomu vebсайti TsDNTA Ukrainy. *TsDNTA Ukrainy*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/opisi/opisi-1>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Описи проєктної документації на офіційному вебсайті ЦДНТА України. *ЦДНТА України*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/opisi/opisi-1>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Pravyly roboty z naukovo-tekhnichnoiu dokumentatsiieiu v arkhivnykh ustanovakh. *Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy, Ukrain's'kyj naukovo-doslidnyj instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 2014. (In Ukrainian)

Правила роботи з науково-технічною документацією в архівних установах. *Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства*, 2014.

Resolution in Support of Ukraine. *International Council on Archives*, 10 Mar. 2022, https://www.ica.org/sites/default/files/eng_resolution_in_support_of_ukraine_0.pdf. Accessed 10 Oct. 2022.

Stratehiia rozvytku arkhivnoi spravy do 2025 roku. *Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy*, 2020. <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/Стратегія-розвитку-архівної-справи.pdf>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Стратегія розвитку архівної справи до 2025 року, *Державна архівна служба України*, 2020. <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/Стратегія-розвитку-архівної-справи.pdf>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Tsentral'nyj derzhavnyj naukovo-tekhnichnyj arkhiv Ukrainy: Anotovanyj reiestr opysiv. Kharkiv, 2019. (In Ukrainian)

Центральний державний науково-технічний архів України: Анотований реєстр описів. Харків, 2019.

Vystavky onlajn na ofitsijnomu veb sajti TsDNTA Ukrainy. *TsDNTA Ukrainy*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/exhibitions-uk>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022. (In Ukrainian)
Виставки онлайн на офіційному вебсайті ЦДНТА України. *ЦДНТА України*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/exhibitions-uk>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Zakhody do Mizhnarodnoho tyzhnia arkhiviv na ofitsijnomu veb sajti TsDNTA Ukrainy. *TsDNTA Ukrainy*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/uarazom/mizhnarodnyi-tyzhden-arkhiviv-2022>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Заходи до Міжнародного тижня архівів на офіційному вебсайті ЦДНТА України. *ЦДНТА України*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/uarazom/mizhnarodnyi-tyzhden-arkhiviv-2022>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

3D-ekskursii na ofitsijnomu veb sajti TsDNTA Ukrainy. *TsDNTA Ukrainy*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/3d-ekskursiji>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022. (In Ukrainian)
3D-екскурсії на офіційному вебсайті ЦДНТА України. *ЦДНТА України*, 2022, <https://cdnta.archives.gov.ua/index.php/uk/3d-ekskursiji>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Hanna Holubkina

Head of Documents Information Using Department

Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine

Moskalivska st., 139, 61157, Kharkiv, Ukraine

Email: an.golubkina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1083-3228>

CHALLENGES OF WARTIME: THE WORK OF THE CENTRAL STATE ARCHIVE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY (TsDNTA) OF UKRAINE DURING THE RUSSIAN INVASION

The article focuses on the activities of the Central State Archive of Science and Technology (TsDNTA) of Ukraine from the start of the full-scale Russian invasion on February 24, 2022

and until October 2022. The author gives an overview of the types of scientific and technical documentation and composition and contents of the archive's holdings and considers the principal areas of the archive's work, aimed at enriching the National Archive Fund with socially valuable materials, ensuring the preservation of documents, popularizing archival resources, and promoting their wider use. Particular attention is paid to important cooperation with legal entities that serve as key sources of documentation for the National Archive Fund, as well as to the provision of practical and methodological assistance to employees of state archival institutions. Implementing the Strategy for the Development of Archives until 2025 and maintaining the priority of ensuring unhindered access to information and satisfying people's information needs by providing equal access to archival resources, the TsDNTA of Ukraine elicits feedback from users, services requests, issues electronic copies of documents, offers online consultations, etc. Despite the difficult wartime conditions and remote work, the archivists of the TsDNTA of Ukraine continue to pursue large-scale undertakings launched earlier, particularly the creation of a search system for the electronic identification of objects of preservation (TOPAZ) and development of a comprehensive 3D tour of all the premises of the archive. These endeavors not only significantly expand the nomenclature of remote services the archive provides, but also have given rise to new projects introducing innovative technologies into archival work, in particular the development of an object-geographical catalog integrated into an interactive map. These measures are aimed at adapting the TsDNTA of Ukraine to wartime conditions and preserving the country's scientific and cultural heritage. Since the Russian armed aggression is still ongoing and archival institutions are functioning under the constant threat of destruction and seizure by the invaders, the article is far from the last word in the study of the efforts by the archivists of the TsDNTA of Ukraine to safeguard the nation's cultural treasures. The subject has a lot of potential for further research.

Keywords: TsDNTA of Ukraine, archive, scientific and technical documentation, National Archive Fund, war in Ukraine.

Текст надійшов до редакції 30.10.2022.

The text was received by the editors 30.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-05>
УДК 02(477.74-25):355.4-042.3(470-651.1:477-651.2)“2022”

Ігор Стамбол

кандидат історичних наук, доцент

Київський університет імені Бориса Грінченка

Вул. Тимошенка, 136, 04212, Київ, Україна

Email: i.stambol@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3099-3862>

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕК ОДЕСИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ 2022 РОКУ

Мета дослідження — з'ясувати особливості діяльності бібліотек Одеси під час воєнного стану 2022 р. Завдання полягають у збиранні інформації про реакції бібліотекарів на початок війни, становище бібліотек, ступінь втрат бібліотечних фондів та в оцінці змін у діяльності за пів року воєнного стану. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні усноїсторичного та історико-порівняльного методів. Уперше на сьогодні здійснено аналіз ситуації в бібліотечних закладах Одеси. Автор провів опитування (у форматі анкетування) співробітників 21 бібліотеки Одеси. У межах анкетування бібліотекарям було запропоновано дати відповіді на низку питань, що стосуються їхнього становища, функцій та першочергових дій на початку російської збройної агресії проти України. На основі одержаних відповідей визначено основні напрями діяльності бібліотек та інновації під час національно-оборонної війни 2022 р. Особливості роботи одеських бібліотек

Як цитувати: Стамбол, І. Особливості діяльності бібліотек міста Одеси під час воєнного стану 2022 року. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 128-141. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-05>.

How to cite: Stambol, I. Odesa's Libraries during the Martial Law of 2022. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 128-141. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-05>. (In Ukrainian)

стосувалися п'яти аспектів: реагування на початок війни; безпековий стан; питання, що пов'язані з фондами; інноваційна діяльність; питання, пов'язані зі становищем співробітників. Установлено, що бібліотеки Одеси не зазнали такої шкоди, як інші заклади в багатьох прифронтових містах України. Воєнний стан спричинив як низку проблем, зокрема пов'язаних з безпекою, фінансуванням і поповненням фондів, так і появу певних перспектив для інновацій. Бібліотеки пришвидшили сканування цінних фондів, стали опікуватися безпековими питаннями, почали звертати більше уваги на власну роль у психологічному здоров'ї громади. Успішними виявилися різноманітні волонтерські активності. Бібліотеки дуже активно долучилися до інформаційного опору російській агресії та професійно зберігають фонди, реагуючи на різноманітні виклики.

Ключові слова: **бібліотеки, Одеса, війна Росії проти України.**

Унаслідок неспровокованої російської збройної агресії проти України постраждали сотні закладів освіти й культури. Особливих руйнувань зазнали прифронтові міста, до яких опосередковано через приморське розташування можна віднести й Одесу. Реальна загроза морського десанту російської армії зберігалася впродовж кількох місяців повномасштабної війни, а саме місто зазнало незначних руйнувань. Воєнний стан значно вплинув на соціокультурне життя Одеси, зокрема через появу великої кількості внутрішньо переміщених осіб, інформаційну складову війни, діяльність волонтерських рухів, мобілізацію та збільшення кількості учасників бойових дій тощо. Це позначилося на діяльності всіх закладів, зокрема й на функціонуванні бібліотек.

Бібліотечна справа має свою специфіку та відіграє важливу соціальну роль у поширенні інформації та забезпеченні певного психологічного клімату в місцевій громаді. Від часу запровадження воєнного стану бібліотеки Одеси зіткнулися з новими викликами, тому вивчення їхнього кризового менеджменту та пошуків рішень у нових реаліях сприятиме розвитку не лише бібліотечної справи, але й буде корисним для багатьох інших культурних і освітніх закладів. Метою статті є з'ясувати особливості діяльності бібліотек Одеси під час воєнного стану 2022 р. Завдання дослідження полягають у збиранні інформації

про реакції бібліотекарів на початок війни, становище бібліотек, ступінь втрат та зміни в діяльності за пів року воєнного стану.

Оскільки вказана проблема є сучасною, то лишається ще не дослідженою. Натомість її висвітлюють українські ЗМІ. Зокрема, одеські журналісти намагалися з'ясувати ситуацію щодо функціонування бібліотек уже в перші дні конфлікту, який запропоновано називати національно-оборонною війною (Stambol 2022, 298). Наприклад, кореспонденти одеського телеканалу «Град», відвідавши кілька бібліотек, відзначили в сюжеті, що «сьогодні книги виконують не лише освітню функцію, а й допомагають відволіктися від життєвих труднощів... попри труднощі воєнного часу, борці культурного фронту — бібліотекарі продовжують ділитися знаннями з молодими жителями Одеси» (пер. з рос.)¹ (Odesskie biblioteki rabotayut). Також у ЗМІ опубліковано інтерв'ю з директоркою Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського (ООУНБ імені М. С. Грушевського) Юліаною Омельченко щодо ревізії фондів та вилучення російськомовної пропагандистської літератури (Sorokina 2022).

Журналістські матеріали висвітлюють і деякі нові ініціативи бібліотек під час воєнного стану, зокрема протидію російській пропаганді й створення циклів лекцій на суспільну та історичну тематику (Strumok 2022). Також у ЗМІ з'явилася згадка про Всеукраїнський круглий стіл, присвячений актуальній біографічній тематиці (Holovchenko 2022), та про обласний онлайн-семінар «Бібліотеки Одещини у мирний час (2021 р.) і особливості діяльності у реаліях воєнного стану (2022 р.)». Обидва заходи проведено на базі ООУНБ імені М. С. Грушевського. Серед доповідей, виголошених на семінарі: «Публічні бібліотеки — інформаційні центри з питань законодавства України в період воєнного стану»; «Робота медіа-хабу в умовах воєнного стану: досвід ООУНБ ім. М. Грушевського»; «Усе для Перемоги! Волонтери у бібліотеках області» — тематика, яка свідчить і про роботу бібліотек, і про їхній актуальний досвід (Prohrama oblasnoho onlajn-seminaru 2022).

---

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторіві статті.

Ще одним джерелом для розуміння особливостей діяльності одеських бібліотек під час війни є спеціальна аналітична записка щодо роботи в умовах воєнного стану, видана влітку 2022 р. Серед іншого в ній відзначено, що майже всі районні бібліотеки Одещини працюють, попри воєнний стан: «Бібліотеки Одещини працюють і роблять все можливе, аби підтримати кожного читача своєї бібліотеки, організовують дозвілля як для дітей, так і для дорослих. Великий внесок і самих читачів, які беруть участь у патріотичних флешмобах, поетичних марафонах та інших заходах. Така підтримка наших захисників сприяє піднесенню їх бойового духу та наближає нас до Перемоги» (Publichni biblioteku 2022, 20).

Цінну інформацію про виклики, з якими зіткнулися бібліотеки у воєнний час, містить розмова історикіні Ольги Вовк зі співробітницями ООУНБ імені М. С. Грушевського Ольгою Булгаковою, заступницею директора бібліотеки з наукової роботи, та Ольгою Нагорнюк, завідувачкою відділу соціокультурної діяльності. Інтерв'ю записано 14 червня 2022 р. в рамках реалізації наукового проєкту «Місто і війна: руйнування, збереження і переосмислення міської культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» (Interv'iu 2022).

Крім того, у межах підготовки цього дослідження було проведено анкетування бібліотекарів Одеси. Анкета містила такі запитання: Чи була бібліотека готова до початку військової агресії? Який був порядок дій бібліотекарів у перші дні агресії? Чи зазнали бібліотечні установи Одеси пошкоджень? Чи відбувалися хакерські атаки на портали бібліотек? Чи поповнювалися фонди бібліотеки за пів року воєнного стану? Чи зазнали бібліотекарі шкоди, як змінилося їхнє матеріальне становище? Чи опинилися співробітники бібліотек у вимушеній еміграції? Чи з'явилися нові функції в бібліотеки під час воєнного стану? Чи розпочалася в бібліотеці ревизія фондів або програмного забезпечення у зв'язку з воєнним станом? Чи долучалася бібліотека до волонтерської роботи (якщо так, якої саме)? Чи активізувала бібліотека роботу із військовими, учасниками ТрО? Чи активізувала бібліотека роботу із внутрішньо переміщеними особами? (Osoblyvosti roboty ... anketa 2022).

Анкету було перетворено на «Google-форму» та розіслано до бібліотек одеської Центральної бібліотечної системи (ЦБС), обласних та університетських бібліотек (Osoblyvosti roboty ... відповidi bibliotek 2022). Анкетування тривало з 2 до 9 вересня 2022 р. Загалом було одержано відповіді від представників 21 бібліотеки. Спираючись на ці дані, можна визначити п'ять аспектів роботи одеських бібліотек у визначений період: реагування на початок війни; безпековий стан; питання, що пов'язані з фондами; інноваційна діяльність; питання, пов'язані зі становищем співробітників. З-поміж цих аспектів не згадано матеріальні збитки, адже бібліотеки Одеси не зазнавали руйнувань через обстріли, за винятком 3-ї філії ЦБС, співробітники якої, щоправда, не вказали масштаби збитків. Також інформаційні системи і сайти бібліотек міста не зазнали кібератак.

Дії бібліотекарів Одеси, пов'язані з реагуванням на початок війни, детально описують співробітники ООУНБ імені М. С. Грушевського у згаданому інтерв'ю. Зокрема відзначено, що всі заходи, заплановані на 24 лютого в ООУНБ імені М. С. Грушевського, було скасовано. Розпорядження від місцевої влади про порядок дій з'явилося тільки наприкінці дня: співробітники мали залишити приміщення бібліотеки у зв'язку з небезпекою (Interv'iu 2022).

Після відновлення роботи 1 березня було закуплено передусім велику кількість скотчу, щоб заклеїти вікна приміщень. Це мало убезпечити фонди і працівників бібліотеки від скла, що може становити небезпеку під час вибухів. Крім того, бібліотекарі ООУНБ імені М. С. Грушевського розпочали консервацію частини фонду, яка становить значну цінність. Було вирішено скласти перелік найцінніших видань бібліотеки. Коли ще лишалася загроза десанту окупантів, змінили підхід до сканування наявних книг. До війни сканували переважно краєзнавчі видання за програмою співпраці з Національною публічною бібліотекою імені Ярослава Мудрого (м. Київ), а під час російського нападу стали сканувати найцінніші та рідкісні видання. Для цього було налагоджено співпрацю з низкою міжнародних і спонсорських установ, що посприяли реалізації вказаних завдань (зокрема, на момент запису інтерв'ю бібліотека планувала отримати два спеціальні книжкові сканери) (Interv'iu 2022).

Спонсори допомогли з купівлею ролетів для вікон та камер зовнішнього спостереження на два боки будівлі. Бібліотека отримала також сім професійних вогнегасників. Було проведено навчання для співробітників з протипожежної безпеки й правил користування первинними засобами пожежогасіння. Адміністрація ООУНБ імені М. С. Грушевського, враховуючи досвід Миколаєва, на випадок блокування Одеси забезпечила бібліотеку за підтримки ГО «Музей змін» стратегічним запасом води (двісті п'ятилітрових каністр). Крім реалізації заходів зі збереження будівлі бібліотеки та її фонду, співробітники долучилися до організації укріплень та створення захисних споруд з мішків із піском у місті (Interv'iu 2022).

Воєнний стан призвів до змін і в діловодстві ООУНБ імені М. С. Грушевського: адміністрація бібліотеки створила спеціальну папку з документами, де зібрано розпорядження адміністрації міста та внутрішні інструкції, що регламентують роботу установи. Ольга Нагорнюк також відзначила посилення інтересу журналістів до роботи бібліотеки. Зокрема іноземних представників ЗМІ зацікавило питання, як фахівці зберігають цінні книги та установу загалом (Interv'iu 2022).

За даними проведеного анкетування, від початку російської військової агресії більшість бібліотек Одеси призупинила свою діяльність. Однак роботу було відновлено досить швидко: деякі зробили це через два тижні, інші — через три. 85 % опитаних співробітників бібліотек вказали, що координували свої дії відповідно до розпоряджень місцевої адміністрації. Проте одна з відповідей звучить так: «Моя позиція одна — чітко проукраїнська. Наша місцева влада мовчала перші два тижні... На вказівки [я] не чекала» (Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022). Бібліотеки закладів вищої освіти діяли також згідно з розпорядженнями Міністерства освіти і науки України.

Серед першочергових напрямів роботи в перші дні війни бібліотекарі, окрім відзначених вище, вказали такі: моральна підтримка читачів, організація плетіння маскувальних сіток і низка заходів для згуртування одеситів і гостей міста; участь в інформаційному опорі; забезпечення стабільної роботи онлайн-сервісів; урегулювання кадрових питань; інформування читачів про правила поведінки

під час повітряних тривог; допомога переселенцям (збирання речей і продуктів, пошук житла серед друзів і знайомих); проведення курсів школи виживання; онлайн-обслуговування читачів; підготовка відеороликів, організація літературних виставок «на славу України та ЗСУ» (Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022).

Результати анкетування дають змогу уявити ступінь підготовленості бібліотеки до воєнних дій. На це питання більше половини опитаних співробітників бібліотек відповіли «ні» і понад чверть визначили становище як часткову готовність. Серед ознак неготовності бібліотечні співробітники відзначили: непристосованість приміщень для надійного збереження книжкового фонду під час воєнного стану; відсутність підвалів і бомбосховищ, а також велику віддаленість бібліотек від бомбосховищ. Водночас бібліотекарі вказали на наявність вогнегасників, протигазів, аптечок, медичних препаратів першої необхідності, антисептиків тощо. Основними причинами неготовності названо такі: військова агресія була несподівана для більшості бібліотекарів; повністю не усвідомлювався ступінь російської загрози. На момент опитування лише трохи більше половини представників бібліотек вказали, що мають надійні бомбосховища. Тому під час повітряної тривоги бібліотеку зачиняють, а читачам пропонують пройти в найближче бомбосховище (Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022).

Враховуючи вищезазначене, показово, що найбільша бібліотека міста — Одеська національна наукова бібліотека (ОННБ) — «у зв'язку з ранковими терактами [24 лютого], вчиненими російською федерацією проти цивільного населення України», тимчасово зачинила для читачів приміщення головного корпусу (вул. Пастера, 13), але продовжила обслуговувати користувачів в іншому корпусі бібліотеки (вул. Академіка Філатова, 1) (Hrafik roboty).

Слід відзначити, що питання, пов'язані з фондами, окрім згаданих вище потреб захисту під час обстрілів, стосуються також їх поповнення та ревізії. За майже пів року воєнного стану бібліотеки отримали в різний спосіб лише по кілька сотень видань. Здебільшого це були подарунки читачів, місцевої влади та науковців, а також передплата

періодики за власні кошти бібліотекарів. Співробітники деяких бібліотек відзначають, що більшість книг, що надійшли до фондів цьогоріч, українською мовою (*Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022*).

Три чверті опитаних бібліотекарів відзначили, що розпочали ревізію фондів від початку російської агресії. Наприклад, ООУНБ імені М. С. Грушевського активно долучилася до дерусифікації (деколонізації), що на громадському та частково на муніципальному рівні проводиться в Одесі. Бібліотека переглядає фонди на наявність видань та авторів, які відповідно до рекомендацій Міністерства культури та інформаційної політики України та ГО «Жива бібліотека» мають загрозу для державної безпеки України. Наприклад, книги, видані в Росії після 1991 р., підлягають аналізу та вилученню в разі антиукраїнського спрямування. Водночас, за словами Ольги Нагорнюк, таких книг у бібліотеці дуже мало, адже після початку російської агресії в 2014 р. такі книги до фонду бібліотеки не потрапляли (*Interv'iu 2022*).

Директорка ООУНБ імені М. С. Грушевського Юліана Омельченко відзначає: «Насамперед списанню підлягають книги, в яких схвалюється російська агресія, висловлюються сумніви, що Україна може бути суверенною державою, де герої не наші Збройні сили, а російська поліція чи армія. У фондах краєзнавчого характеру залишаються лише ті книги та видання, в яких розповідається про історію Одеської області та всього нашого краю. Однак ... ми маємо виважено ставитись до списання літератури. Однозначно видаляються з фондів лише ті твори та автори, які перебувають у санкційних списках» (пер. з рос.) (*Sorokina 2022*).

Серед інновацій та нових форм роботи фахівці ООУНБ імені М. С. Грушевського сконцентрувалися, зокрема, на просвітницькій роботі. Наприклад, було реалізовано цикл заходів історичної тематики, але в контексті національно-оборонної війни. Заходи з яскравим публіцистичним спрямуванням, наприклад «Як зрозуміти росію», або «Катерина II, як путін 18 століття», відбуваються у змішаному режимі, а їхні відеозаписи розміщуються на ютуб-каналі бібліотеки. За три місяці війни було проведено 31 лекцію і вирішено зробити

спеціальний оригінальний бібліографічний покажчик таких лекцій з QR-кодами (Interv'iu 2022).

У контексті сучасної війни ООУНБ імені М. С. Грушевського відстежує краєзнавчі та регіональні ресурси та веде власну базу важливих подій, що сприятимуть збереженню пам'яті громади. Цю базу активно наповнюють співробітники краєзнавчого відділу та демонструють на сайті бібліотеки. У поточному краєзнавчому бібліографічному покажчику, який публікують при бібліотеці з 1950-х рр., створено спеціальну рубрику «Воєнний стан», присвячену війні Росії проти України (публікації, які висвітлюють перебіг війни, злочинні дії російських військ на території України, подвиги українських військових тощо) (Interv'iu 2022).

Своєю чергою Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова також долучається до створення бази даних «Незламна Україна». Вона містить такі розділи: нормативно-законодавчі документи періоду воєнного стану, хроніка подій війни у вітчизняній пресі, соціальні мережі про воєнні події та висвітлення подій у зарубіжній пресі. Кожен розділ наповнюється поступово з поділом інформації за місяцями (Nezlamna Ukraina).

ОННБ у співпраці з Регіональним центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги в Одеській області в рамках програми «Інформаційно-контактного центру правової допомоги» проводить лекції і консультації. Наприклад, у вересні 2022 р. відбувся семінар на тему «Мобілізація жінок під час воєнного стану» (Mobilizatsiia zhinok 2022). Таких заходів доволі багато.

Дані проведеного анкетування свідчать: три чверті одеських бібліотекарів відзначили, що їхні функції неформально змінилися з початку війни. Зокрема, це проведення патріотичних заходів (ширше коло подій і активніша залученість) та виставок, а також виконання бібліотекарями ролі імпровізованих психологів, особливо у спілкуванні з читачами старших вікових категорій (Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022).

Значних масштабів набула волонтерська діяльність. Окрім уже звичного плетіння захисних сіток та організації психологічних

і просвітницьких заходів, бібліотекарі долучилися до акцій на потреби ЗСУ, пакування піску в мішки, які використовують для захисту будівель та пам'яток, збирання речей, продуктів і лікарських засобів для вимушених переселенців. Співробітники бібліотек вказують, що вони: «стали більше пропагувати книжки українських письменників, а також книги письменників добровольців-військових, які брали участь в подіях 2014 р. Пропагуємо книги зарубіжних письменників, які підтримують Україну... Зробили оформлення зовнішнього фасаду бібліотеки у патріотичному стилі...» (Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022).

Бібліотекарі надавали адресну допомогу пенсіонерам, людям з інвалідністю, консультували переселенців і незахищені категорії населення щодо отримання соціальної допомоги в різних організаціях Одеси. Також у деяких бібліотеках стали надавати правову допомогу внутрішньо переміщеним особам. Окремо в анкетах згадано про матеріальну допомогу бібліотекаркам з Херсонщини. Бібліотека імені Едуарда Багрицького започаткувала нову форму роботи: сімейні заходи для родин з дітьми («Модульне орігамі», «Казкотерапія»): «всі разом створюють маленькі шедеври, спілкуються, забувають про час [війни]» (Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022).

У відповідях на питання анкети щодо становища бібліотечних співробітників, на щастя, не було зафіксовано жодного випадку, коли би працівники бібліотек постраждали внаслідок обстрілів. Проте одна з відповідей свідчить, що моральний стан бібліотекарів погіршився, зокрема через родичів, які «постраждали в іншому регіоні України та були змушені покинути свої домівки». Промовистим є той факт, що 60 % опитаних бібліотекарів відзначили: вони зазнали матеріальної шкоди у зв'язку зі скороченням фінансування галузі. У тій же ООУНБ імені М. С. Грушевського, попри активну роботу, частину співробітників відправлено у вимушену відпустку без збереження заробітної плати (Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022).

За результатами анкетування в більше ніж половині досліджених бібліотек 1-2 співробітники опинилися за кордоном, у двох бібліотеках — понад 5 співробітників стали вимушеними емігрантами. Одержані

дані, звичайно, не мають статистичної ваги, водночас дозволяють припустити, що незабаром бібліотеки Одеси відчуватимуть певний дефіцит кваліфікованих кадрів та будуть змушені залучати до роботи менш досвідчених співробітників.

Від 24 лютого 2022 р. помітно змінилася відвідуваність бібліотек. Наприклад, в обласних бібліотеках, зокрема завдяки проведенню просвітницьких заходів, кількість читачів поступово збільшувалася. Натомість у районних і дитячих бібліотеках, навпаки, відвідувачів стало помітно менше. Показово, що співробітники однієї з бібліотек зазначили під час анкетування вірогідну причину — «еміграція жінок з дітьми» (*Osoblyvosti roboty ... vidpovidi bibliotek 2022*).

Підбиваючи підсумки дослідження, варто відзначити, що бібліотеки Одеси не зазнали великих руйнувань. Воєнний стан зумовив проблеми, пов'язані з безпекою, фінансуванням і поповненням фондів, а також спричинив появу певних перспектив для трансформацій. Бібліотеки пришвидшили сканування книжок, що мають культурну цінність, почали звертати більше уваги на питання забезпечення співробітників і читачів, а також власну роль у сприянні нормалізації колективного психологічного здоров'я громади. Також бібліотекарі активно долучилися до різноманітних волонтерських заходів. Бібліотеки беруть активну участь в інформаційному опорі російській агресії та професійно зберігають фонди, реагуючи на різноманітні виклики, спровоковані війною.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Holovchenko, V. Biografii rozbratu: chomu ukraintsi dosi ne znaiut' spravzhnikh heroiv svoho narodu. *Parlament.UA*, 19 travnia 2022, <https://parlament.ua/opinion/biografii-rozbratu-chomu-ukrainczi-dosi-ne-znaiut-spravzhnih-geroiv-svogo-narodu/>. Дата перегляду: 19 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Головченко, В. Біографії розбрату: чому українці досі не знають справжніх героїв свого народу. *Парламент.UA*, 19 травня 2022, <https://parlament.ua/opinion/biografii-rozbratu-chomu-ukrainczi-dosi-ne-znaiut-spravzhnih-geroiv-svogo-narodu/>. Дата перегляду: 19 жовтня 2022.

Hrafiк roboty biblioteki. *Odes'ka natsional'na naukova biblioteka: ofitsijnyj veb-sajt*, http://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=1478. Data perehliadu: 19 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Графік роботи бібліотеки. *Одеська національна наукова бібліотека: офіційний веб-сайт*, http://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=1478. Дата перегляду: 19 жовтня 2022.

Interv'iu 1: Misto i rukhoma kul'turna spadschyna (muzei, arkhivy ta biblioteki). *CityFace Project & City and War Project*, https://www.youtube.com/watch?v=o2lCPRogS_8. Data perehliadu: 16 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Інтерв'ю 1: Місто і рухома культурна спадщина (музеї, архіви та бібліотеки). *CityFace Project & City and War Project*, https://www.youtube.com/watch?v=o2lCPRogS_8. Дата перегляду: 16 жовтня 2022.

«Mobilizatsiia zhinok pid chas voiennoho stanu». *Odes'ka natsional'na naukova biblioteka: ofitsijnyj veb-sajt*, http://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=3812. Data perehliadu: 19 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

«Мобілізація жінок під час воєнного стану». *Одеська національна наукова бібліотека: офіційний веб-сайт*, http://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=3812. Дата перегляду: 19 жовтня 2022.

Nezlamna Ukraina. *Naukova biblioteka Odes'koho Natsional'noho universytetu imeni I. I. Mechnykova*, <http://lib.onu.edu.ua/bd-nezlamna-ukrayina/>. Data perehliadu: 19 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Незламна Україна. *Наукова бібліотека Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова*, <http://lib.onu.edu.ua/bd-nezlamna-ukrayina/>. Дата перегляду: 19 жовтня 2022.

Odesskie biblioteki rabotayut i primimayut chitatelej. *Grad.ua*, <https://grad.ua/news/92686-odesskie-biblioteki-rabotajut-i-prinimajut-chitatelej.html>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Russian)

Одесские библиотеки работают и принимают читателей. *Grad.ua*, <https://grad.ua/news/92686-odesskie-biblioteki-rabotajut-i-prinimajut-chitatelej.html>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Osoblyvosti roboty odes'kykh bibliotek pid chas voiennoho stanu. Anketa, https://docs.google.com/forms/d/1_WmWE96mef9EIKr8tP9VERxV8n7kfYBKSKhH0K1Fx0k/prefill. Data perehliadu: 16 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Особливості роботи одеських бібліотек під час воєнного стану. Анкета, https://docs.google.com/forms/d/1_WmWE96mef9EIKr8tP9VERxV8n7kfYBKSKhH0K1Fx0k/prefill. Дата перегляду: 16 жовтня 2022.

Osoblyvosti roboty odes'kykh bibliotek pid chas voiennoho stanu. Vidpovidi bibliotek, https://docs.google.com/spreadsheets/d/1itT5bxIBzEdln_86ti_DT19imnO31G7ALDFtrqrxwow/edit?usp=sharing. Data perehliadu: 16 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Особливості роботи одеських бібліотек під час воєнного стану. Відповіді бібліотек, https://docs.google.com/spreadsheets/d/1itT5bxIBzEdln_86ti_DT19imnO31G7ALDFtrqrxwow/edit?usp=sharing. Дата перегляду: 16 жовтня 2022.

Prohrama oblasnoho onlajn-seminaru «Biblioteki Odeschyny u myrnyj chas (2021 r.) i osoblyvosti diial'nosti u realiiakh voiennoho stanu (2022 r.)» (12 kvitnia 2022 roku). *OOUNB imeni M. S. Hrushevs'koho*, <https://app.box.com/s/35umirr7cudc9lfdwkpgy3ren5tgm26x>. Дата perehliadu: 16 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Програма обласного онлайн-семинару «Бібліотеки Одещини у мирний час (2021 р.) і особливості діяльності у реаліях воєнного стану (2022 р.)» (12 квітня 2022 року). *ООУНБ імені М. С. Грушевського*, <https://app.box.com/s/35umirr7cudc9lfdwkpgy3ren5tgm26x>. Дата перегляду: 16 жовтня 2022.

Publichni biblioteki v umovakh voiennoho chasu: z dosvidu roboty bibliotek Odes'koi oblasti: analit. dovidka z dosvidu roboty. Uporiad. H. P. Didenko, vidp. za vyp. O. A. Bulhakova. Odesa, 2022.

Публічні бібліотеки в умовах воєнного часу: з досвіду роботи бібліотек Одеської області: аналіт. довідка з досвіду роботи. Упоряд. Г. П. Діденко, відп. за вип. О. А. Булгакова. Одеса, 2022.

Sorokina, I. Odes'ki biblioteki pozbudut'sia rosijs'kykh knyh? *Odes'ke zhyttia*, 30 veresnia 2022, <https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/odeski-biblioteki-pozbudutsia-rosiiskyykh-knyh>. Дата perehliadu: 19 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Сорокіна, І. Одеські бібліотеки позбудуться російських книг? *Одеське життя*, 30 вересня 2022, <https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/odeski-biblioteki-pozbudutsia-rosiiskyykh-knyh>. Дата перегляду: 19 жовтня 2022.

Stambol, I. Vijna Ukrainy z Rosiieiu v intelektual'nij spadshchyni lideriv ukrainstva XX stolittia. *Naukovi pratsi Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho*, vyp. 63, 2022, s. 290-304. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.63.290>. (In Ukrainian)

Стамбол, І. Війна України з Росією в інтелектуальній спадщині лідерів українства XX століття. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, вип. 63, 2022, с. 290-304. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.63.290>.

Strumok, A. V oblasnij bibliotetsi Odeschyny protydiit' dezinformatsii v realiiakh vijny. *Tezys*, 30 bereznia 2022, <https://www.thesis.od.ua/2022/03/30/v-oblasnij-biblioteczi-odeshhini-protidiyut-dezinformaczi%D1%97-v-realiyah-vijni/>. Дата perehliadu: 19 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Струмок, А. В обласній бібліотеці Одещини протидіють дезінформації в реаліях війни. *Тезис*, 30 березня 2022, <https://www.thesis.od.ua/2022/03/30/v-oblasnij-biblioteczi-odeshhini-protidiyut-dezinformaczi%D1%97-v-realiyah-vijni/>. Дата перегляду: 19 жовтня 2022.

Ihor Stambol

Candidate of History, Associate Professor

Borys Grinchenko Kyiv University

Tymoshenko st., 13b, 04212, Kyiv, Ukraine

Email: i.stambol@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3099-3862>

**ODESA'S LIBRARIES
DURING THE MARTIAL LAW OF 2022**

The article analyses the work of Odesa's libraries during the martial law of 2022. The author aimed to collect information about librarians' reactions to the beginning of the war, the overall state of the city's libraries, and the extent of collection losses, and to assess changes and trends in library work over half a year of martial law. The study is based on the oral-historical and historical-comparative methods and represents the first attempt to analyze the ongoing state of the library industry in Odesa. The author conducted a survey (in the form of a questionnaire) of employees of 21 libraries in the city. As part of the survey, librarians were asked to answer a number of questions regarding their situation, functions, and actions at the beginning of the full-scale Russian aggression against Ukraine. On the basis of the received answers, the principal directions of library activities and innovation during the war of national defense of 2022 are outlined. The distinguishing features of the work of libraries in Odesa concern five aspects: reaction to the beginning of the war; security conditions; collection-related issues; innovation; and situation of employees. The author notes that the libraries of Odesa have suffered less damage than library institutions in many frontline cities of Ukraine. Martial law has created both a number of challenges, particularly in the areas of security, funding, and collection expansion, and some opportunities for innovation. Libraries fast-tracked the scanning of valuable collections and began to pay more attention to issues of security and to their role in the psychological health of the community. Success has been had with a number of volunteer initiatives. Libraries have been taking very active part in informational resistance against the Russian invasion and are demonstrating professionalism in preserving their collections and responding to various challenges.

Keywords: libraries, Odesa, Russia's war against Ukraine.

Текст надійшов до редакції 28.10.2022.

The text was received by the editors 28.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-06>
УДК 02(477.74-25):355.4-042.3(470-651.1:477-651.2)“2022”

Hanna Bondarenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: abondarenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9991-7561>

**UKRAINIAN EDUCATION IN WARTIME:
CHALLENGES AND PROBLEMS**

The article surveys the most acute problems and challenges that the Ukrainian educational system has faced since February 24, 2022 as a result of Russian aggression. For a certain time, the education of children and youth generally took a back seat to the basic task of survival. A significant proportion of Ukrainian children, especially displaced persons and refugees, had to miss school in the spring semester. However, despite the ongoing hostilities, educators are heroically continuing their work, even from bomb shelters. The most important problem facing school education is its transition from the domain of the state to the civil or personal sector. A child's education and its quality now primarily depend on the parents, their efforts and conviction in the need for education. The insufficient level of state funding negatively affects the entire education system, leading to a decrease in the number of teachers, lack of new curricula, lack of printed textbooks and educational materials, etc. Educational standards also suffer from the online format, which mostly

Як цитувати: Bondarenko, H. Ukrainian Education in Wartime: Challenges and Problems. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 142-159, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-06>.

How to cite: Bondarenko, H. Ukrainian Education in Wartime: Challenges and Problems. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 142-159, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-06>.

© Bondarenko H., 2022

presupposes self-teaching and requires self-discipline from students. Students lose motivation, and sometimes (especially at the elementary-school level) do not understand and are not able to absorb learning at all. The war is not over yet, and Ukrainian children and young people continue to live in constant psychological tension, with deep psychological trauma and fears caused by the war. A serious challenge for all educators and students is the impossibility of consistently teaching and attending online classes due to planned and emergency power outages that can last for many hours at a time. However, the search for a new format in which the Ukrainian educational system can be rebuilt and restructured is already underway. There is an active discussion of possible solutions to the problems of the Ukrainian educational system both at the international level (see for instance the International Conference on the Restoration of Ukraine, Switzerland – URC 2022) and within the country.

Keywords: war in Ukraine, Ukrainian educational system, online classes, New Ukrainian School, prospects of education.

The future of any nation directly depends on the state of the educational system. In order to find out the damage caused by Russian aggression to the education system of Ukraine, a variety of sources were analyzed and used: legal and normative documentation, informational materials, organizational, administrative and reporting documentation of the Ministry of Education and Science of Ukraine, journalistic and analytical articles expressing opinions about those processes that have taken place in this area since February 24, 2022, as well as the author's own observations.

When analyzing the state of education in Ukraine during the war, a few words should be said about the spring semester of 2022, as it turned out to be the most difficult for Ukrainian education at all levels. When Russia's full-scale invasion of Ukraine began on February 24, all life came to a standstill; classes were suspended in kindergartens, schools and all higher educational institutions.

More than 10 million people were forced to leave their homes: 6.5 million relocated within the country, 3.9 million went abroad, and millions more were forced to hide in basements and bomb shelters. Most of these people were women and children (Nazarenko, Kohut, Zher'obkina 2022b). One month of war in Ukraine resulted in the displacement of 4.3 million children, which

is more than half of the country's child population (7.5 million). This figure includes more than 1.8 million children who moved to neighboring countries as refugees and 2.5 million who are now internally displaced within Ukraine (Ponad polovyna ditej 2022).

In the first months of the war, there was often no Internet, and also no electricity, water, gas and food, so the education of children receded into the background. Survival was the issue of the day. But from March 14 on, the study process gradually began to recover. It should be noted that all educational activities moved online. Due to the constant threat of air strikes and the shelling of cities, there was no permission for children to return to classes.

Children who relocated abroad also began to connect to these online classes. International organizations estimate that more than 1.1 million children left Ukraine for Poland, and hundreds of thousands also moved to Romania, Moldova, Hungary, Slovakia and the Czech Republic (Two million refugee children 2022).

Many teachers went abroad and also could not start work for a long time, because they were preoccupied with problems of everyday life. It is estimated that around 25,000 teachers have gone abroad (Shveda 2022). Undoubtedly, refugee children faced and still face many difficulties in continuing their education, especially those who ended up abroad. This includes the language barrier (which takes a lot of time to overcome), the difficulties of adapting to a new society, problems with gadgets and the Internet for regular online education, and traumatized mental health.

Children who left their homes but remained within Ukraine or their home region and acquired the status of “VPO” (internally displaced persons) faced similar problems. Against the backdrop of domestic problems (many people left with a minimum of things), in February-March shops, banks and pharmacies were closed in the regions that were under attack. In these conditions, it was also necessary to independently find a school and a teacher who taught online classes. It was difficult for children to concentrate on classes when the bombings and the howl of sirens were heard. In addition, children had to continue their studies with new teachers whom they had never seen before. Furthermore, the students did not know each other, since many were

newcomers from frontline cities; almost all classes were mixed. Not only new teachers, but also unusual assignments, not the same as those given by the old teachers, and new textbooks (after all, within the same school program in the same subject there can be 5 textbooks by different authors) created additional difficulties.

Therefore, the process of resuming the education of children in March-April 2022 fell entirely on the shoulders of parents, who had to look for a school, teachers, textbooks, and materials for the normal continuation of their children's studies and at the same time tackle everyday problems such as finding housing, food, and sometimes work. Olena Bondarenko, co-chair of the educational organization Parents of SOS, notes that, in general, public education in Ukraine ended on February 24 (Bilas 2022).

It should be emphasized that regions with active hostilities or those near the frontlines faced the problem of a shortage of teachers who left home or the country (Matiash 2022). We would like to note the heroism of many teachers who continue to teach children even from bomb shelters (Kuklin 2022).

Many parents were unable to combine everyday life with school, which is why the Department of Education estimates that about 100,000 children (Overview of the current state 2022) never started school in the spring semester and missed the entire semester. For displaced children, the Ministry of Education and Science allowed the issuance of a certificate of completion of the school year, preserving student's grades regardless of where they graduated (Serhij Shkarlet 2022).

Many mothers who relocated abroad also failed to return their children into the Ukrainian educational system, due to unresolved problems with living conditions, jobs, and the like. However, since April-May Ukrainian children living as refugees in European countries were required to attend local schools. So many teachers and children ended up abroad that it was often possible to set up special Ukrainian classes. As early as April 2022, the educational ombudsman of Ukraine summarized the problems that children from Ukraine had to deal with while living abroad (9 najholovnishykh problem v osviti 2022). The first place was given to the problem of independently finding online Ukrainian schools ready to accept students from other schools and even cities

abroad. Of course, the language barrier turned out to be the most difficult for children, who often had to resume studies in a foreign language and based on a different curriculum. In a number of European countries, Ukrainian classes were established that taught Ukrainian as a second language; in other cases, students were taught half in the local language and half in Ukrainian (as a national minority language) (Nazarenko 2022).

None of this concerns the occupied territories of Ukraine: Ukrainian school education there has completely ceased (Nazarenko, Kohut, Zher'obkina 2022a; Osvita 2022).

The new academic year of 2022–2023 began on schedule, on September 1. In the western regions of Ukraine, it followed the offline format — that is, schools that could provide the premises necessary from the point of view of security began their work as usual, and the children returned to their desks. The eastern regions, due to the incessant shelling, began classes online only.

According to official data provided by the Ministry of Education and Science of Ukraine, as of November 14, 2022, 12,924 schools are open in Ukraine: 7,764 schools operate in a traditional and mixed format, and 5160 online. According to the Minister of Education and Science of Ukraine Serhiy Shkarlett, 4,031,537 students are currently attending school, including 1,013,951 full time and 1,124,695 mixed. Most of them (1,892,891) study remotely (Bil'shist' ukrains'kykh uchniv 2022). You can read about the state of Ukrainian school education, as well as the number of schools and students in the pre-war year 2021, in the analytical collection “Education in independent Ukraine: development and competitiveness. 1991–2021” (Osvita v nezalezhnij Ukraini 2021).

But already on October 10, 2022, after massive missile attacks on all cities of Ukraine, schools in the western part of the country temporarily moved their classes online due to high risk for children. Now in each region the local authorities independently decide if and when students should return to classrooms.

Today, the main problem for all levels of education is power outages, which take place for 3-6 hours a day every day. Shutdown schedules exist, but they change every week. The teacher may teach a class, but some

of the children cannot connect because they do not have power at home. Next week, the teacher has a scheduled outage during class, and now he/she can no longer teach. Unfortunately, the shelling of the infrastructure continues, which means that, in addition to the planned ones, emergency power outages occur for 8-12 hours, or sometimes 24 hours a day.

Another huge problem is the very limited budget for the next school year, 2023. The government has adopted a budget for 2023, and only 6 % of it is allocated to education. It was, for instance, officially announced that the state does not have the money to create and print textbooks for the next academic year for grades 5-12 under the New Ukrainian School program. The New Ukrainian School program has worked successfully for four years, but it appears that now it will have to be put on hold because of the war. UNICEF has promised to help finance the publication of a mathematics textbook for the 5th grade, and the Commission of the Council of Europe can help print Ukrainian language textbooks for the 5th grade (Koly nadrukuiut' pidruchnyky 2022). But this is not enough to continue the normal functioning of the school system.

Salaries of teachers in both secondary and higher schools are also dwindling, which leads to teachers being forced to leave their jobs. Thus a new problem appears — the lack of teaching staff (Matiash 2022).

The numbers of destroyed buildings of schools, institutes and universities are also frightening, with Donetsk and Kharkiv regions leading this statistic. A difficult question arises: where will the Ukrainian children study when the war is over (Ohliad potochnoho stanu 2022)?

Finally, we must still grapple with the problem that first emerged during the COVID-19 epidemic with its quarantines: the difficulty of adapting to online learning. In August 2022, an article was published on the official resource of the “Ombudsman of Ukraine”, based on a survey of parents of children who remained in Ukraine (25,230 parents took part in the survey) (Problemy schodo navchannia 2022). The share of parents who state that their child is not receptive to online learning is indicative: for students in grades 1 through 4 it is 1835 respondents (43 %), for grades 5 through 9-1678 respondents (39.3%), for grades 10 through 11-187 (4.4 %), and for institutions of higher education — 16 (0.37 %). Online learning is known to require a high level

of self-discipline and self-organization from students, since it can often be compared with “self-education”, which primary school students are not capable of.

As already mentioned, a significant proportion of Ukrainian children are now refugees and live abroad. Since September 2022, throughout Europe they must attend local schools with teaching in the local languages (Polish, Czech, German, etc.). Of course, it is extremely difficult for children to learn subjects not in their native language, which they have not studied before. But it should also be noted that many parents, realizing that they would have to return to Ukraine, agreed to simultaneously enroll their children in Ukrainian schools online. In the first months of the new academic year (September-October), many tried to combine an offline school in Europe with an online Ukrainian school, and failed to do this, primarily because it proved very difficult for most children to complete all assignments and have time to learn a new language. In addition, following European law, if a child is absent from school for more than 10 days without a valid reason (even when studying online), the school administration passes this information on to the police and the Children's Service (Onyschenko 2022b). Parents in this case can expect a significant fine and other troubles. Most often parents make a choice not in favor of the Ukrainian school. As a result, some children are withdrawing from online education in Ukrainian schools.

Analyzing the current state of primary and secondary education, it can be stated that its level is rapidly falling. Students skip classes against their will, parents are preoccupied with issues of survival and cannot pay attention to their children's education, schools work only online, and if the child did not have time or did not understand the material, he or she has little chance of catching up.

Education, in many ways, has become the concern of parents. If parents hire tutors and find time to do homework with their child, then they give at least some level of education to their child. Among other things, parents must provide their child with the necessary devices and Internet connection and set aside a separate room where the whole family will not make noise. But many refugees and internally displaced persons live with two or three families in one room, including children of different ages, and all of them have

online classes at the same time. Of course, even in these conditions, you can find positive moments. For example, the Ministry of Education and Science of Ukraine, volunteers and teachers are developing many online platforms and channels that are aimed at helping teachers, children and parents in mastering the school curriculum and raising the level of education. It should be said that the civil sector has become involved in the problem of Ukrainian education as never before. Some educators see this as a key to success, and some remain convinced that the educational system should be under the control of the public sector. In particular, through various media resources, the idea is increasingly heard that the problems of education and its reform should be attended to by the state and not by the “civil sector” (Vakulenko 2022). But even numerous online programs, platforms and YouTube channels are ineffective when the population does not have electricity and the Internet for days.

It is also worth noting that, despite all the problems, the Internet coverage in Ukraine is reliable, almost ubiquitous and relatively inexpensive. Parents in almost all segments of Ukraine’s population have many opportunities to connect to online classes. Even when there is no electricity, if it is for no more than 4 hours, mobile Internet performs at a decent level.

Higher education and its state during the war is a subject in its own right. According to the official data of the Ministry of Education and Science, as of October 21, 2022 more than 141,000 persons were enrolled in institutions of higher education for bachelor programs based on complete general secondary education (63,663 students receiving budget funding and 77,791 students on a fee-for-service basis) (Ohliad potochnoho stanu 2022).

Since the beginning of the war, many higher education institutions of Eastern Ukraine have been evacuated (Dva 2022; Skrypnyk 2022), but there are those that decided to stay even in front-line cities. For example, Karazin Kharkiv National University is a stronghold of education and culture in difficult times of war. Of course, the number of students has decreased, but despite this, universities of not only Kyiv and Lviv, but also Kharkiv, Dnipro and Odesa continue to rank high in popularity among applicants (Onyschenko 2022a).

Today, all universities and institutes in Ukraine work exclusively online. Their problems are similar to those plaguing secondary schools. First, power outages create difficulties for both teachers and students. Second, many Ukrainian students are now abroad. Having fled from Russian aggression in winter and spring, they stayed to study at European universities, which generously provided enrollment opportunities and scholarships for Ukrainian students. These students left Ukrainian universities, many of them forever. Of course, there are some students who are trying to combine their education in Europe with online studies at Ukrainian universities.

As for international students, their number has fallen dramatically. We can only hope that this year the Medical School of Karazin Kharkiv National University will have at least 50 first-year students. As for second, third and other years, most of the foreign students withdrew their documents and left. This happened despite the fact that the university has signed a number of agreements with European and Turkish universities, including medical ones, on the basis of which our international students can continue to fully study offline, and, importantly for medical students, continue to practice in the classroom.

There is already a debate and active discussion around the question, “What should education be like after the war?” For example, at the international level, on July 4-5, 2022 Switzerland and Ukraine co-hosted the International Conference on the Reconstruction of Ukraine (URC 2022) (Proiekt Planu vidnovlennia Ukrainy 2022). At this conference, a global plan for the restoration of Ukrainian education was presented, extending until 2032. The main principles of this project are: “1. Total digitalization — Unified database of educational data. 2. EDID — Electronic educational passport (all information about a person's education in a smartphone). 3. SUN — “SCHOOL FOR THE UKRAINIAN NATION”. State distance school in Uber format (Proiekt Planu vidnovlennia Ukrainy, 9). An interesting explanation about the new school format is given: “This school does not have full-time teachers. In this school, the teacher works with the student when the student needs it” (Proiekt Planu vidnovlennia Ukrainy, 10). Of course, such a thesis is difficult for the Ukrainian public to understand and accept. The full introduction of the “New Ukrainian School” and updating of the state

standards of general secondary education are planned to be completed by 2032.

Discussion of the restructuring of education is also taking place at the national level. For example, Mykola Skyba, an expert at the Ukrainian Institute for the Future, is convinced that Ukrainian society will suffer from problems in the education system for a long time to come due to the different experiences of students and teachers (Miroshnikova 2022). The expert is convinced that Ukrainian education should be based on “difference of experience”, accepting the fact that it is impossible to homogenize knowledge and skills. The author proposes to use students’ skills and experiences in the classroom, when one student who has lived in a shelter will teach everyone how to filter water, another one who was a refugee in Poland will talk about how similar Ukrainian and Polish words are, and together the students will discuss geography, how some of them “traveled the world” as refugees, etc. As the author points out, this is the principle of education: “As for the benefits for students, then, firstly, relying on experience is therapeutic, and secondly, soft skills are developed during work. And there will also be an unexpected increase in non-standard skills among schoolchildren” (Miroshnikova 2022).

But it is worth questioning such an “exchange of experience”, since in most cases the experience of “filtering water in the basement” or “traveling as refugees in Europe” is difficult and sad for the child and carries negative associations. Classes will turn into a re-experiencing of traumas and fears. And the question remains, what is the place of the teacher in this model? Or should the teacher become a psychologist?

The ex-head of the Secretariat of the National Agency for Quality Assurance in Higher Education and Associate Professor at NaUKMA Mykhailo Vinnitsky believes that discussion of the school curriculum is not a matter of writing a program for the New Ukrainian School, but a matter of completely changing the infrastructure of schools.

The author proposes to separate the secondary school, grades 8-12, into an entity of its own (Vynnyts'kyj 2022). Moreover, “such schools should become centers of social (artistic, scientific, sports) life not only for students, but also for parents and other adults, because they accumulate various infrastructural needs of society” (Vynnyts'kyj 2022).

Former Minister of Education of Ukraine Liliya Hrynevych, speaking in an interview about the future of Ukrainian school education, emphasized the need for continuing reform in secondary schools, in particular for the development of the New Ukrainian School program for grades 5-12. Also, the former Minister of Education believes that for elementary schools conditions should be created for resuming offline learning in the classroom, and for this it is necessary to re-equip Ukrainian schools and create an appropriate level of shelters (Shveda 2022). But there exists a view that distance education is the education of the future, and therefore Ukrainian education should tackle digitalization issues and develop the distance component in order to be “more interactive, exciting and encouraging to deepen knowledge in order to provide Ukrainian applicants with competitive advantages in the global educational arena” (Bilas 2022).

Serhiy Horbachev, Education Ombudsman of Ukraine, notes that the main problem now is calculating and making up for educational losses, since the problem is clear: it is necessary to determine “how a person can get a quality education, in poor quality/difficult conditions” (Onyschenko 2022 b). Serhiy Horbachev also considers the creation of an educational system similar to that in Europe as a top priority in the process of transforming school education in Ukraine after the war, since many Ukrainians were able to see and compare Ukrainian and European school education (Horbachev 2022).

It is true that future Ukrainian education will not be the same as before the war, but discussion of the transformation and reform of the education system cannot be postponed until “after the war”; it should take place now, given more than nine months of war experience.

Summing up, it should be said that both secondary and higher education in Ukraine suffer today from common problems that put all participants in the educational process in difficult conditions.

First, a serious test for the system is power outages and the absence of the Internet, which threatens all online education (the only form currently available in most parts of the country).

Second, a child’s education depends entirely on the parents, on their efforts and conviction in the need for education. If the parents are willing to spend their time and resources on overcoming the difficulties of wartime online

education, then the child has some chance to acquire the basic knowledge necessary for his or her age. Education largely ceases to be a public domain and moves into the “civilian” or private sector.

Third, the educational sector suffers from the problem of insufficient funding. The budget is limited and the salaries of teachers and educators are low; the development and publication of textbooks for the New Ukrainian School program is underfunded.

Fourth, there is a catastrophic decline in motivation among students, who do not see the practical benefits of education and often do not take online education seriously.

Fifth, students who have experienced and, unfortunately, continue to experience psychological upheavals are mentally vulnerable. Teachers cannot act as psychologists and cannot pay individual attention to every student. Schools need to think about separate sessions in which specialists could deal with the psychological health of children.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Bilas, L. Navchatys' zavzhdy: iak zminyt'sia ukrains'ka osvita pislia vinyi. *Mind*, 17 chervnia 2022, <https://mind.ua/openmind/20242872-navchatis-zavzhdi-yak-zminitsya-ukrayinska-osvita-pislya-vijni/>. Data perehliadu: 19 lystopada 2022. (In Ukrainian)

Білас, Л. Навчатись завжди: як зміниться українська освіта після війни. *Mind*, 17 червня 2022, <https://mind.ua/openmind/20242872-navchatis-zavzhdi-yak-zminitsya-ukrayinska-osvita-pislya-vijni/>. Дата перегляду: 19 листопада 2022.

Bil'shist' ukrains'kykh uchniv navchait'sia v ochnomu abo zmishanomu rezhymi. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy*, 14 lystopada 2022, <https://mon.gov.ua/ua/news/bilshist-ukrayinskih-uchniv-navchayutsya-v-ochnomu-abo-zmishanomu-rezhimi/>. Data perehliadu: 05 lystopada 2022. (In Ukrainian)

Більшість українських учнів навчаються в очному або змішаному режимі. *Міністерство освіти і науки України*, 14 листопада 2022, <https://mon.gov.ua/ua/news/bilshist-ukrayinskih-uchniv-navchayutsya-v-ochnomu-abo-zmishanomu-rezhimi/>. Дата перегляду: 05 листопада 2022.

Dva universytety z Kharkova ta Luhans'ka peremistylsia do Poltavu. *Poltavschnyna*, 03 kvitnia 2022, <https://poltava.to/news/65543/>. Data perehliadu: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Два університети з Харкова та Луганська перемістилися до Полтави. *Полтавщина*, 03 квітня 2022, <https://poltava.to/news/65543/>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Horbachev, S. Vplyv vjny na seredniu osvitu v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy. Onlajn konferentsiia. *YouTube*, zavantazhenno: Cedos, 24 travnia 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=lrgTc1I1jFI&t=2357s>. Data perehliadu: 24 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Горбачев, С. Вплив війни на середню освіту в Україні: виклики та перспективи. Онлайн конференція. *YouTube*, завантажено: Cedos, 24 травня 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=lrgTc1I1jFI&t=2357s>. Дата перегляду: 24 жовтня 2022.

Koly nadrukuyut' pidruchnyky dlia 5 klasiv? *NUSh*, 30 lystopada 2022, <https://nus.org.ua/news/koly-nadrुकuyut-pidruchnyky-dlya-5-klasiv-chynovnyky-prognozuyut-do-kintsya-roku/>. Data perehliadu: 10 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Коли надрукують підручники для 5 класів? *НУШ*, 30 листопада 2022, <https://nus.org.ua/news/koly-nadrुकuyut-pidruchnyky-dlya-5-klasiv-chynovnyky-prognozuyut-do-kintsya-roku/>. Дата перегляду: 10 грудня 2022.

Kuklin, D. Vazhki, ale vazhlyvi chasy. Yak ukrains'ke vchytel'stvo perezhivaie vjnu. *Ukrains'ka pravda*, 31 serpnia 2022, <https://life.prawda.com.ua/society/2022/08/31/250239/>. Data perehliadu: 20 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Куклін, Д. Важкі, але важливі часи. Як українське вчителство переживає війну. *Українська правда*, 31 серпня 2022, <https://life.prawda.com.ua/society/2022/08/31/250239/>. Дата перегляду: 20 жовтня 2022.

Matiash, O. Vplyv vjny na seredniu osvitu v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy. Onlajn konferentsiia. *YouTube*, zavantazhenno: Cedos, 24 travnia 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=lrgTc1I1jFI&t=2357s>. Data perehliadu: 24 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Матіяш, О. Вплив війни на середню освіту в Україні: виклики та перспективи. Онлайн конференція. *YouTube*, завантажено: Cedos, 24 травня 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=lrgTc1I1jFI&t=2357s>. Дата перегляду: 24 жовтня 2022.

Miroshnikova, A. «Osvita nikoly ne bude takoiu, iak do vjny»: Mykola Skyba pro ostanni osvitni tendentsii. *Osvitoria*, 21 serpnia 2022, <https://osvitoria.media/experience/osvita-nikoly-ne-bude-takoju-yak-do-vjny-mykola-skyba-pro-ostanni-osvitni-tendentsiyi/>. Data perehliadu: 24 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Мірошнікова, А. «Освіта ніколи не буде такою, як до війни»: Микола Скиба про останні освітні тенденції. *Освіторія*, 21 серпня 2022, <https://osvitoria.media/experience/osvita-nikoly-ne-bude-takoju-yak-do-vjny-mykola-skyba-pro-ostanni-osvitni-tendentsiyi/>. Дата перегляду: 24 жовтня 2022.

Nazarenko, Yu., Kohut, I, Zher'obkina, T. (a). Osvita i vjina v Ukraini (24 liutoho – 1 kvitnia 2022). *Cedos*, 06 kvitnia 2022, <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vjina-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/>. Data perehliadu: 25 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Назаренко, Ю., Когут, І, Жер'обкіна, Т. (а). Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022). *Cedos*, 06 квітня 2022, <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vjina-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022.

Nazarenko, Yu., Kohut, I., Zher'obkina, T. (b). Osvita na okupovanykh terytoriiakh Ukrainy (24 liutoho – 30 kvitnia 2022). *Cedos*, 02 travnia 2022, <https://cedos.org.ua/researches/osvita-na-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-24-lyutogo-30-kvitnya-2022/>. Data perehliadu: 25 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Назаренко, Ю., Когут, І., Жер'обкіна, Т. (б). Освіта на окупованих територіях України (24 лютого – 30 квітня 2022). *Cedos*, 02 травня 2022, <https://cedos.org.ua/researches/osvita-na-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-24-lyutogo-30-kvitnya-2022/>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022.

Nazarenko, Yu. Osvita ukrains'kykh bizhen_ok za kordonom (24 liutoho – 20 chervnia 2022). *Cedos*, 29 chervnia 2022, https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskykh-bizhen_ok-za-kordonom-24-lyutogo-20-chervnya/. Data perehliadu: 25 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Назаренко, Ю. Освіта українських біжен_ок за кордоном (24 лютого – 20 червня 2022). *Cedos*, 29 червня 2022, https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskykh-bizhen_ok-za-kordonom-24-lyutogo-20-chervnya/. Дата перегляду: 25 жовтня 2022.

Ohliad potocznego stanu sfery osvity i nauky Ukrainy v umovakh rosijs'koi ahresii (za 26 veresnia – 25 zhovtnia 2022). *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy*, <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/pidtrimka-osviti-i-nauki-ukrayini-pid-chas-vijni>. Data perehliadu: 02 lystopada 2022. (In Ukrainian)

Огляд поточного стану сфери освіти і науки України в умовах російської агресії (за 26 вересня – 25 жовтня 2022). *Міністерство освіти і науки України*, <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/pidtrimka-osviti-i-nauki-ukrayini-pid-chas-vijni>. Дата перегляду: 02 листопада 2022.

Onyschenko, O. (a). Kudy pishly najkraschi abituriienty: vazhlyvi pidsumky vstupnoi kampanii. *ZN.UA*, 07 zhovtnia 2022, <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/kudi-pishli-najkrashchi-abiturijenti-vazhlyvi-pidsumki-vstupnoi-kampaniji.html>. Data perehliadu: 19 lystopada 2022. (In Ukrainian)

Онищенко, О. (а). Куди пішли найкращі абітурієнти: важливі підсумки вступної кампанії. *ZN.UA*, 07 жовтня 2022, <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/kudi-pishli-najkrashchi-abiturijenti-vazhlyvi-pidsumki-vstupnoi-kampaniji.html>. Дата перегляду: 19 листопада 2022.

Onyschenko, O. (b). Osvitnij ombudsmen: «My ryzykuemo vtratytu tsile osvitnie pokolinnia». *ZN.UA*, 16 zhovtnia 2022, <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/osvitnij-ombudsmen-mi-rizikujemo-vtratiti-tsile-osvitnje-pokolinnja.html>. Data perehliadu: 19 lystopada 2022. (In Ukrainian)

Онищенко, О. (б). Освітній омбудсмен: «Ми ризикуємо втратити ціле освітнє покоління». *ZN.UA*, 16 жовтня 2022, <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/osvitnij-ombudsmen-mi-rizikujemo-vtratiti-tsile-osvitnje-pokolinnja.html>. Дата перегляду: 19 листопада 2022.

Osvita v nezalezhnij Ukraini: rozvytok ta konkurentospromozhnist'. 1991–2021. Informatsijno-analitychnyj zbirnyk. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy*, 2021, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2021/19.08/Inform.zbirnyk-Osv.v.nezalezhnij.Ukrayini/Inform.zbirnyk-Osv.v.nezalezhnij.Ukrayini.17.08-1.pdf>. Data perehliadu: 17 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Освіта в незалежній Україні: розвиток та конкурентоспроможність. 1991–2021. Інформаційно-аналітичний збірник. *Міністерство освіти і науки України*, 2021, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2021/19.08/Inform.zbirnyk-Osv.v.nezalezhnyy.Ukrayini/Inform.zbirnyk-Osv.v.nezalezhnyy.Ukrayini.17.08-1.pdf>. Дата перегляду: 17 грудня 2022.

Osvita pid chas vijny: iak pidtrymuiut' vchyteliv iz TOT ta iaki problemy maiut' ukrains'ki uchni za kordonom. *NUSh*, 31 zhovtnia 2022, <https://nus.org.ua/articles/osvita-pid-chas-vijny-yak-pidtrymuuyut-vchyteliv-iz-tot-ta-yaki-problemy-mayut-ukrayinski-uchni-za-kordonom/>. Дата перегляду: 02 листопада 2022. (In Ukrainian)

Освіта під час війни: як підтримують вчителів із ТОТ та які проблеми мають українські учні за кордоном. *НУШ*, 31 жовтня 2022. Available at: <https://nus.org.ua/articles/osvita-pid-chas-vijny-yak-pidtrymuuyut-vchyteliv-iz-tot-ta-yaki-problemy-mayut-ukrayinski-uchni-za-kordonom/>. Дата перегляду: 02 листопада 2022.

Overview of the current state of education and science in Ukraine in terms of russian aggression (as of June 27 – July 09, 2022). *Ministry of Education and Science of Ukraine*, 09 Jul. 2022, <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/pidtrimka-osviti-i-nauki-ukrayini-pid-chas-vijni>. Accessed: 2 Nov. 2022.

Ponad polovyna ditej Ukrainy vymusheno pokynula svoi domivky pislia misiatsia vijny. *UNICEF*, 24 bereznia 2022, <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Понад половина дітей України вимушено покинула свої домівки після місяця війни. *UNICEF*, 24 березня 2022, <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war>. Дата перегляду: 25 жовтня 2022.

Problemy schodo navchannia ditej, iaki perebuvaiut' v Ukraini. *Osvitnij Ombudsmen Ukrainy*, 16 serpnia 2022, <https://eo.gov.ua/problems-shchodo-navchannia-ditej-iaki-perebuvaiut-v-ukraini/2022/08/16/>. Дата перегляду: 02 листопада 2022. (In Ukrainian)

Проблеми щодо навчання дітей, які перебувають в Україні. *Освітній Омбудсмен України*, 16 серпня 2022, <https://eo.gov.ua/problems-shchodo-navchannia-ditej-iaki-perebuvaiut-v-ukraini/2022/08/16/>. Дата перегляду: 02 листопада 2022.

Proiekt Planu vidnovlennia Ukrainy. Materialy «Osvita i nauka». Predstavlenyj na Mizhnarodnij konferentsii z pytan' vidnovlennia Ukrainy (URC 2022), https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea3670848586d8b6e9f04_Osvita_i_nauka.pdf. Дата перегляду: 07 листопада 2022. (In Ukrainian)

Проект Плану відновлення України. Матеріали «Освіта і наука». Представлений на Міжнародній конференції з питань відновлення України (URC 2022), https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea3670848586d8b6e9f04_Osvita_i_nauka.pdf. Дата перегляду: 07 листопада 2022.

Serhij Shkarlet nadav roz'iasnennia shodo deiakych pytan' navchannia ta otrymannia dokumenta pro osvitu dlia tykh ditej, iaki zaraz navchajut'sia ne za mistsem postijnogo prozhyvannia. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy*, 25 bereznia 2022, <https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-nadav-rozjasnennya-shodo-deyakh-pitan-navchannya-ta-otrimannya-dokumenta-pro-osvitu-dlya-tih-ditej-yaki-zaraz-navchajutsya-ne-za-miscem-postijnogo-prozhivannya>. Data perehliadu: 07 lystopada 2022. (In Ukrainian)

Сергій Шкарлет надав роз'яснення щодо деяких питань навчання та отримання документа про освіту для тих дітей, які зараз навчаються не за місцем постійного проживання. *Міністерство освіти і науки України*, 25 березня 2022, <https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-nadav-rozjasnennya-shodo-deyakh-pitan-navchannya-ta-otrimannya-dokumenta-pro-osvitu-dlya-tih-ditej-yaki-zaraz-navchajutsya-ne-za-miscem-postijnogo-prozhivannya>. Дата перегляду: 07 листопада 2022.

Shveda, O. Vazhlyvo povernuty ditej za party. Liliia Hrynevych pro osvitu ta bezpeku uchniv pid chas viny. *Tvoie misto*, 2022, https://tvoemisto.tv/exclusive/vazhlyvo_povernuty_ditej_za_party_liliya_grynevych_pro_osvitu_ta_bezpeku_uchniv_pid_chas_viny_133113.html. Data perehliadu: 02 lystopada 2022. (In Ukrainian)

Шведа, О. Важливо повернути дітей за парті. Лілія Гриневиц про освіту та безпеку учнів під час війни. *Твоє місто*, 2022, https://tvoemisto.tv/exclusive/vazhlyvo_povernuty_ditej_za_party_liliya_grynevych_pro_osvitu_ta_bezpeku_uchniv_pid_chas_viny_133113.html. Дата перегляду: 02 листопада 2022.

Skrypnyk, A. Yak pratsiuiut' universytety na linii vohniu. *ZN.UA*, 19 veresnia 2022, <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-pratsijujut-universiteti-na-liniji-vohnju.html>. Data perehliadu: 30 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Скрипник, А. Як працюють університети на лінії вогню. *ZN.UA*, 19 вересня 2022, <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-pratsijujut-universiteti-na-liniji-vohnju.html>. Дата перегляду: 30 жовтня 2022.

Two million refugee children flee war in Ukraine in search of safety across borders. *UNICEF*, 30 Mar. 2022, www.unicef.org/press-releases/two-million-refugee-children-flee-war-ukraine-search-safety-across-borders. Accessed: 30 Oct. 2022.

Vakulenko, T. Vplyv viny na seredniu osvitu v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy. Onlajn konferentsiia. *YouTube*, zavantazhenno: Cedoss, 24 travnia 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=lrgTc1IjFI&t=2357s>. Data perehliadu: 24 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Вакуленко, Т. Вплив війни на середню освіту в Україні: виклики та перспективи. Онлайн конференція. *YouTube*, завантажено: Cedoss, 24 травня 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=lrgTc1IjFI&t=2357s>. Дата перегляду: 24 жовтня 2022.

Vynnyts'kyj, M. Yak rozvyvaty osvitu pislia viny. *ZN.UA*, 07 serpnia 2022, <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-rozvivaty-osvitu-pislja-vijni.html>. Data perehliadu: 02 lystopada 2022. (In Ukrainian)

Винницький, М. Як розвивати освіту після війни. *ZN.UA*, 07 серпня 2022, <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-rozvivati-osvitu-pislja-vijni.html>. Дата перегляду: 02 листопада 2022.

9 najholovnishykh problem v osviti, z iakymy stykaiut'sia ukrain'ski dity za kordonom. *Portal Osvita Nova*, 07 kvitnia 2022, <https://osvitanova.com.ua/posts/5388-9-naiholovnishykh-problem-v-osviti-z-iakymy-stykaiutsia-ukrainski-dity-za-kordonom>. Дата perehliadu: 02 lystopada 2022. (In Ukrainian)

9 найголовніших проблем в освіті, з якими стикаються українські діти за кордоном. *Портал Освіта Нова*, 07 квітня 2022, <https://osvitanova.com.ua/posts/5388-9-naiholovnishykh-problem-v-osviti-z-iakymy-stykaiutsia-ukrainski-dity-za-kordonom>. Дата перегляду: 02 листопада 2022.

Ганна Бондаренко

кандидатка історичних наук, доцентка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: abondarenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9991-7561>

УКРАЇНЬСЬКА ОСВІТА У ВОЄННИЙ ЧАС: ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ

У статті представлено огляд найгостріших проблем та викликів, які постали перед системою української освіти з 24 лютого 2022 р. внаслідок російської агресії. На певний час навчання дітей та молоді взагалі відійшло на другий план, оскільки пріоритетним стало питання виживання. Значна частина українських дітей, особливо переселенців та біженців, змушені були пропустити навчання у весняному семестрі. Однак, попри продовження бойових дій, освітяни героїчно забезпечують освіту дітям навіть з укриття. Найголовніша проблема, що постала перед шкільною освітою, — це її перехід від сфери впливу держави до громадянського чи особистого сектору. Освіта дитини та її якість тепер передусім залежать від батьків, їхніх зусиль та переконаності в необхідності навчання. Недостатній рівень державного фінансування негативно впливає на всю систему освіти, що призводить до зменшення кількості вчителів, відсутності нових навчальних програм, нестачі надрукованих підручників та навчальних матеріалів тощо. Погіршення рівня освіти відбувається і через онлайн-формат, який здебільшого передбачає самоосвіту та самоорганізацію

учнів. Учні втрачають мотивацію, а інколи (особливо учні початкових класів) взагалі не розуміють і не здатні сприймати навчання. Війна ще не завершена, і українські діти та молодь продовжують жити в постійній психологічній напрузі, з глибокими психічними травмами і страхами, спричиненими війною. Серйозним викликом для всіх освітян та учнів стала неможливість проводити повноцінні онлайн-заняття через планові та аварійні вимкнення світла, що можуть тривати багато годин поспіль. Водночас відбувається пошук формату відбудови та напрямів реформування української системи освіти. Ведеться активне обговорення шляхів розв'язання проблем української системи освіти як на міжнародному (Міжнародна конференція з відновлення України, Швейцарія – URC 2022), так і на загальнонаціональному рівні.

Ключові слова: війна в Україні, українська система освіти, онлайн-заняття, Нова українська школа, перспективи освіти.

Текст надійшов до редакції 31.10.2022.

The text was received by the editors 31.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-07>

УДК 7.03'06+069](477.54-25):355.4-042.3(470-651.1:477-651.2)"2022/2023"

Ольга Вовк

кандидатка історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

**«МИ БУДЕМО ОБГОВОРЮВАТИ МАЙБУТНЄ
ТА МРІЯТИ РАЗОМ»:
КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ
МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ХАРКОВА В УМОВАХ ВІЙНИ**

У статті описано досвід харківських митців (як професіоналів, так і аматорів), які продовжували і продовжують жити і творити у прифронтовому Харкові після 24 лютого 2022 р. Також було звернено увагу на кілька заходів, які фізично відбулися повністю або частково за межами Харкова, але за поставленими цілями та завданнями були спрямовані на презентацію цього мегаполісу, а їхні організатори та цільова аудиторія мали до міста безпосередній стосунок. Показано, що в місті у цей час продовжувалося створення зразків образотворчого мистецтва, виконувалися музичні твори, відбувалися прем'єри театральних постановок. З творчими ініціативами виступали як окремі митці, так і колективи, а також

Як цитувати: Вовк, О. «Ми будемо обговорювати майбутнє та мріяти разом»: культурно-мистецьке життя та музеєфікація міського простору Харкова в умовах війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 160-180. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-07>.

How to cite: Vovk, O. "We Will Discuss the Future and Dream Together": Cultural and Artistic Life and the Museumification of Urban Space in Wartime Kharkiv. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 160-180. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-07>. (In Ukrainian)

© Вовк О., 2022

проводилися мистецькі фестивалі. Продемонстровано, що мистецькі практики впливали на життя мегаполісу і ставали однією з форм фіксації пам'яті про воєнні події. Також вказано на те, що заняття творчістю в умовах повсякчасної воєнної небезпеки мало для учасників психотерапевтичний ефект, давало їм можливість пережити травмуючу ситуацію і підтримати моральний дух. Митці відображали у своїх творах воєнні події, безпосередніми свідками яких були, а також подекуди використовували породжені війною матеріальні об'єкти (як-от уламки снарядів) для створення нових художніх артефактів — зразків «траншейного мистецтва». Важливим стало те, що акти творчості відбувалися в знакових та впізнаваних міських локаціях: на станціях метрополітену, біля понівечених пам'яток історії та архітектури. Досліджено, яку роль культурно-мистецькі практики відіграли у процесі музеєфікації міського простору Харкова в умовах повномасштабної війни. Показано, що вже в перші місяці війни митці почали замислюватися про те, що їхні творчі практики увійдуть до майбутніх музейних експозицій, а також сприятимуть появі нових «місць пам'яті» в міському просторі Харкова.

Ключові слова: **Харків, культура, мистецтво, музеєфікація, воєнні дії.**

Ранок 24 лютого 2022 р. став поворотною віхою в новітній історії України. З початком повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України Харків одним з перших потрапив під приціл і наступні більш ніж пів року зазнавав руйнівних ударів майже щодня. В цих тривожних умовах люди знаходили час та можливість для занять мистецтвом, і, як би це не дивно звучало, таке явище стало до певної міри закономірним для мирних мешканців, які зненацька опинилися в екстремальних умовах. Адже в умовах катастроф консолідуюча та компенсаторна функції культурних і ритуальних практик стають особливо затребуваними (Rachkov 2021). За свідченням мистецтвознавця Ірфана Хошича, який ще підлітком став свідком боснійської війни 1992–1995 рр. і пережив облогу Сараєва, «у період складних життєвих обставин культурні події сприймалися як засіб підвищення морального духу і каталізатор опору» (пер. з англ.)¹ (Ношіс 2019).

---

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

Психологи уже давно встановили, що мистецтво й арт-терапія відіграють значну роль у наданні підтримки окремим особам, сім'ям і співтовариствам у процесі подолання переживань, пов'язаних з військовими конфліктами і політичним насильством (Kalmanowitz, Lloyd 2005). Водночас мистецькі твори, що з'являються в умовах збройного конфлікту, стають документальними свідченнями подій, явищ та процесів, які розгортаються на очах в автора. Український ілюстратор Данило Галико описав це так: «Ілюстрація — свого роду спосіб зануритись у реальність, щоби потім із неї вийти, а сам процес малювання відволікає від переживань, але водночас відображає те, через що ці переживання виникають» (Vilousenko 2022). Лівійська художниця Тева Барноса висловила ще більш категорично: «Я вважаю, що війна, яка не задокументована ні художньо, ні культурно, буде ніби відторгнута або забута світом. (...) Це воля до виживання і творчості, і це (...) спосіб залишатися при здоровому глузді» (пер. з англ.) (Barnosa 2020). Отже, заняття мистецтвом у часи війни водночас є і способом проживання травматичного сьогодення, і способом фіксації пам'яті про нього на фізичному та емоційному рівнях.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб описати досвід харківських митців (як професіоналів, так і аматорів), які творили в Харкові після 24 лютого 2022 р., простежити, у який спосіб ці практики впливали на буття мегаполісу та його мешканців, показати, яку роль вони відіграють у процесі музеєфікації міського простору Харкова в умовах повномасштабної війни. У статті проаналізовано події, що відбувалися в Харкові до початку жовтня 2022 р.

Мистецькі виступи у воєнному Харкові спостерігалися уже в перші дні війни. Зокрема 5 березня (на десятий день російського вторгнення) в місцевих новинах з'явився сюжет про те, що скрипалька Віра Литовченко в бомбосховищі грала для харків'ян, які разом з нею ховалися там від бомбардувань. Причому вона виконувала не лише класичні твори, але і власну композицію — пісню, яку присвятила своїй сім'ї, що перебувала в той час під Києвом (Barkov 2022).

Від кінця березня віолончеліст Денис Карачевцев розпочав серію виступів біля будівель Харкова, які зазнали руйнації внаслідок воєнних

дій. 21 березня він виконав Гімн України на тлі корпусу Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського, а пізніше виступав з класичними творами біля школи № 134, будівлі обласного управління МВС, корпусів економічного факультету та навчально-наукового інституту державного управління Каразінського університету тощо. Своїм перформансом музикант прагнув привернути увагу до потреб і проблем прифронтового міста: «Я віолончеліст і я харків'янин. Я щиро люблю та шаную своє місто, що зараз героїчно переживає війну. Вірю, що ми можемо допомогти, і коли настане мир, ми відбудуємо наше місто і нашу країну. Я запускаю свій проєкт на вулицях Харкова для збору коштів на гуманітарну допомогу постраждалим та відновлення архітектури міста. Відбудуємо місто разом!» (U Kharkovi violonchelista).

Виступи Дениса Карачевцева багато в чому повторили досвід віолончеліста Сараєвського оперного оркестру Ведрана Смаїловича, який у 1992 р. протягом 22 днів виконував музичні твори на вулицях столиці Боснії і Герцеговини під прицілом снайперів. Його фотографія на руїнах Вечниці (ратуші) облетіла весь світ і дала змогу привернути більшу увагу світової спільноти до подій боснійської війни (Vedran Smailovic).

У березні–квітні в Харкові відбулися кілька масштабних музичних проєктів. Колектив Харківського національного академічного театру опери та балету імені М. В. Лисенка провів у Харківському метрополітені серію концертів «Схід Опера — місту-герою Харкову». Ансамбль з числа музикантів, які залишилися в місті, а також соліст опери, заслужений артист України Володимир Козлов виконували для харків'ян інструментальні твори українських і зарубіжних композиторів, арії з усесвітньо відомих опер, українські романси, урочисту пісню «Молитва за Україну», яку ще називають «духовним гімном України». Організатори концертів відзначали, що такі заходи приносять задоволення не лише слухачам, а й артистам, і наголошували на тому, що вони вселяють людям віру в краще майбутнє: «Ворог не припиняє обстрілювати місто ні вдень ні вночі. Люди скучили за своїм звичайним життям. Мирна музика, яка звучить сьогодні тут,

приносить втіху харків'янам та зміцнює надію на майбутнє. Ми разом! Україна переможе!» (KhNATOB / SKhID OPERA).

Навесні 2022 р. мав відбутися міжнародний музичний фестиваль KharkivMusicFest, куди були запрошені відомі музиканти з Франції, Італії, Німеччини. Через початок повномасштабної війни їх візит до Харкова було скасовано, однак фестиваль все ж відбувся під гаслом «Концерт поміж вибухів». Анонсуючи відкриття фестивалю, його організатори зазначали: «Не дивлячись на важкі для нашого міста часи, під вибухами та гулом канонад, KharkivMusicFest залишається з харків'янами. У зруйнованому бомбами та снарядами, але незламному Харкові класична музика все ж звучатиме» (Kharkiv Music Fest 2022a). Відкриття фестивалю відбулося на одній зі станцій Харківського метрополітену, причому його слухачами стали не лише люди, які на той час постійно мешкали в підземці, але й харків'яни, що спеціально прийшли на відкриття фестивалю (Velickij 2022). В рамках фестивалю були також організовані концерти для пацієнтів та персоналу низки медичних закладів Харкова. Відвідувачі концертів зауважували, що подібні заходи — «це одне з того нечисленного, що зараз тішить у сумні часи», «ковток миру» (Kharkiv Music Fest 2022b; Velickij 2022).

Водночас у Харкові приділяли увагу не лише класичній, але й сучасній музиці. Наприклад, 14 травня в ЄрміловЦентрі ХНУ імені В. Н. Каразіна відбувся рок-фестиваль «Музика опору», учасниками якого стали музиканти, що на той час служили в територіальній обороні або були волонтерами. Виступили гурти «Танок на майдані Конго», «Жадан і Собаки», «Нумер 482», «Калекція», «Лютий квітень», «Село і люди», «Транс-формер», а також Святослав Вакарчук, Сергій Василюк («Тінь Сонця»), «Папа Карло» та Яна Заварзіна, Іван Сенін, Олег Каданов і Стас Кононов. Святослав Вакарчук виконав нову пісню «Місто Марії», присвячену Маріуполю та його захисникам. Організатор фестивалю, відомий літератор і громадський діяч Сергій Жадан, зазначив: «Після нашої перемоги обов'язково повторимо на стадіоні “Металіст”. Харків звучить і бореться. Наш опір і наша сила прискорюють перемогу України» (Rok-festyval' «Muzyka oporu»).

Після початку повномасштабної війни частина мешканців Харкова перебралася до метро: хтось жив тут постійно, хтось приходив тільки ночувати. Наприкінці березня 2022 р. в підземці мешкало близько 15 тисяч осіб (Anastasyia 2022). Гостро поставала необхідність не лише їх забезпечення питною водою, продуктами харчування, засобами гігієни, але й збереження їхнього психологічного благополуччя. Особливо це стосувалося дітей. Педагогиня Олена Долгопол, учасниця проекту «Спільно. Точки зустрічі» за підтримки UNICEF в Україні, яка на волонтерських засадах проводила заняття з дітьми, згадує: «Ніколи не забуду, як уперше побачила тих діточок на станції метро “23 Серпня”! Вони були перелякані, похмурі, перебування в незвичних і тривожних умовах давалося взнаки» (Miroshnikova 2022). Тож педагогам і психологам необхідно було не лише проводити заняття з розвитку, а насамперед «відвертати дітей від того мороку, який їх оточував» (Miroshnikova 2022). Багато уваги приділялося арт-методам: малюванню, ліпленню з пластиліну, виготовленню поробок, співам, пальчиковому театру тощо. Актори Харківського театру ляльок давали для дітей вистави (Aktory teatru lial'ok). З дитячих малюнків і аплікацій влаштовували імпровізовані виставки, які розміщували там же, на станціях метро.

Особливу увагу привертає ініціатива, яку реалізували педагоги дитячої художньої студії «Aza Nizi Maza», які з 29 березня організували на станції метро «Історичний музей» систематичні заняття з малювання. Станція перетворилась на велику мистецьку майстерню і водночас — на виставкову залу. На колонах протягом весни розмістили дитячі малюнки, створені в рамках кількох проектів. Спершу діти зобразили чотири фігури «героїв нашого часу»: Воїна, Медикині, Волонтера, а також Матері з Дітьми як уособлення символічного погляду в майбутнє України, яка народжується, росте, є і буде. Також було заплановано зобразити фігуру Комунальника, який прибирає місто від бруду та уламків ворожих снарядів, але з якихось причин ця ідея не знайшла свого втілення (Merenkova 2022). Пізніше додалися інші твори: співоча пташка на дереві з плодами; жінка, що чепурить і облаштовує свій пошкоджений будинок; підліток,

який малює портрет матері; дерево, що розквітло на тлі зруйнованих багатоповерхівок і над яким парить янгол; дівчинка з повітряними кульками, що стоїть біля палаючої купи кубиків, що скидаються одночасно і на іграшки, і на будинки; янгол, що обіймає й оберігає небо і землю тощо. Вагоме місце в колористиці цих малюнків займають жовтий і блакитний кольори. Також кілька колон відвели під колажі з дитячих малюнків, виконаних у рамках плакатного щоденника «Що я бачу», який був започаткований у 2014–2015 рр. (після початку бойових дій на Донбасі) і ведеться донині. Варто зауважити, що збереження таких артефактів важливе не лише з естетичного, але і з історичного та навіть юридичного погляду. Відомі прецеденти, коли дитячі малюнки ставали доказами в судових справах, а сучасні фахівці обґрунтовують їхню важливість як цінних історичних джерел (Hodgson 2021).

Уже восени, в рамках літературного фестивалю «П'ятий Харків»² (тривав 23-25 вересня), було організовано виставку дитячих робіт у студії «Aza Nizi Maza» (Babina 2022). Тоді ж стіни станції метро «Історичний музей» прикрасили малюнки дітей-відвідувачів цієї студії, присвячені темі «Моє місто». На цих малюнках зображені Держпром і Дзеркальний струмінь, Південний вокзал, пам'ятники Незалежності України, Засновникам Харкова («Козаку Харку») й кошовому отаманові Іванові Сірку, Покровський, Благовіщенський і Успенський собори, сад Шевченка і парк Горького, Саржин яр і сквер «Стрілка». Відображена також тема історії Харкова (портрет Григорія Сковороди на тлі будівлі Харківського колегіуму), а також науково-промисловий потенціал мегаполісу (телескоп, космічна станція та емблема холдингу «Хартрон», що розробляє системи управління для ракетно-космічної галузі). Харків зображений мирним, квітучим, процвітаючим українським містом. Символічно, що організатори фестивалю «П'ятий Харків» так описали його місію під час війни: «Це розмова про майбутнє міста, про мрію,

---

² Крім виставки малюнків, в рамках фестивалю «П'ятий Харків» також відбулися дискусії сучасних українських публічних інтелектуалів, читання поезій, виступи музичних гуртів «ТЕЛЬНЮК: сестри», «Kozak System», «Ukie'z», «Жадан і Собаки» та показ вистави «Я норм» (Riazantseva 2022).

про бажання та бачення. Нам здається, що варто говорити про майбутнє саме в ситуації кардинальних культурних та ментальних зрушень, які переживає Україна сьогодні» (P'iatyj Kharkiv).

Варто зауважити, що на момент написання цієї статті виставка дитячих малюнків на станції метро «Історичний музей» залишалася чи не єдиною в Харкові діючою публічною художньою виставкою. І вже зараз лунають думки про те, що в майбутньому, можливо, ця експозиція стане місцем туристичного показу, а сама підземка може перетворитися на новий культурний простір й одночасно стане «місцем пам'яті». Хай там як, а війна та пов'язані з нею події залишають у просторі свої мітки, які набувають меморіального значення. Як розповідає засновник і керівник студії «Aza Nizi Maza» Микола Коломієць: «Тут, на станціях, буває так, що ми випадково розливаємо фарбу. Вона затікає у пази на стиках мармурової плитки. Ці плями від фарби — позначки, до яких ми потім, після перемоги, будемо підходити. Дивитимемося на них, щоб переконатися: війна була не сном, а реальністю. Усе це відбувалося з нами» (Merenkova 2022).

Мистецькі об'єкти почали з'являтися і на вулицях Харкова. Це, зокрема, графіті одного з найбільш відомих у Харкові та в Україні майстрів стрит-арту Гамлета Зінківського. Починаючи з травня 2022 р. він створив понад 30 нових арт-об'єктів, які тематично відображають реалії сьогодення: «Українська вишиванка зараз — це маскувальна сітка», «Ключі сумують за своїми дверима», «Життя. Реальність нагадає мені фільм, який я не бачив», «Нестача спогадів нам не загрожує» тощо. В деяких випадках митець творчо осмислив сліди на асфальті від влучання касетних снарядів, заливши їх білою фарбою і доповнивши написами: «Ці квіти не забудеш», «Наша така квітка?» тощо (Ропомаренко 2022). Ці арт-об'єкти до певної міри є ремінісценцією меморіальних «троянд Сараєва» — слідів, які залишилися на асфальті внаслідок влучання мін під час боснійської війни 1992–1995 рр. і після її завершення були залиті червоним полімером (Војење Сарајевоке руђе).

Одним з найбільш відомих графіті став напис «Час чує нас», створений у травні 2022 р. на внутрішній стіні житлового будинку по вул. Свободи, що був зруйнований ударом ракети 14 березня. Влучність вислову,

його розташування в центрі Харкова, місце, що яскраво уособило трагізм та жорстокість війни, зробили це графіті популярною локацією для фотографування. Вже до осені напис разом з пошкодженим фасадом будівлі був закритий затінювальною сіткою. Передусім дався взнаки аварійний стан будівлі, яка потребує реконструкції і перебування поряд з якою стало надто небезпечним. Фактичне закриття доступу до графіті, вочевидь, мало ще одну причину — етичну, адже на фотозону перетворилося місце загибелі людей. Сам Гамлет Зінківський так сказав про це: «...Це той випадок, коли однієї смерті вже [надто багато]. І справа тут уже не в кількості людей — скільки загинуло. (...) З однією людиною, яка працювала тут в клубі... Я її знав...» («Kharkiv syl'nishuj za smert'»). З подібними почуттями стикався і вже згаданий вище віолончеліст Денис Карачевцев, який зауважив: «У кожного місця є своя атмосфера, і вона якось поєднується з тою атмосферою, що була до війни. Іноді буває доволі складно грати в таких місцях, де, я просто розумію та відчуваю, що там відбувалося дещо жахливе» (Radyj robytu kogysne...).

Як видно, категорії життя і смерті неминуче поєднуються та відбиваються у зразках мистецтва, створених у прифронтовому місті. Ще одним прикладом цієї тези є скульптури з уламків боєприпасів, які створює митець-аматор, зварювальник КП «Харківспецбуд» Володимир Кізілов. Подібні скульптури являють собою зразки так званого «траншейного мистецтва» — це предмети, які створили комбатанти, військовополонені або цивільні особи під час або внаслідок збройних конфліктів. Такі предмети ніби виступають як втілена матеріалізація відносин між об'єктом і творцем, народами, що воюють, між живими і мертвими (Saunders 2000). Зазвичай такі артефакти асоціюються з військовими конфліктами минулих епох: насамперед Першою та Другою світовими війнами. Однак, як показують дослідження, «траншейне мистецтво» за своєю складністю, розмаїтістю та емоційністю виступає невід'ємною частиною і сучасних військових конфліктів (Kobialka 2019).

Серед творів, які вже виконав Володимир Кізілов, — Малий Герб України, герб Харкова та зображення Дзеркального струменя (Герб

Ukrainy ta Kharkova). Автор так висловився про свою творчість: «Звісно, страшно, уламки настільки гострі, як лезо, і ти розумієш, буквально сантиметровий шматок може позбавити людину життя. Я намагався перетворити це на герб, щоб нагадати, що війна — це безумство» (Fedorkova 2022). На початку вересня інсталяції були поміщені до Музею миру, який відкрився на території однієї з харківських шкіл. Анонсовано, що після перемоги в місті буде відкрито Музей відродження Харкова, куди, вірогідно, потраплять і ці експонати (U Kharkovi vidkryly Muzej миру). Ще один варіант, над яким розмірковує автор, — це організація спеціальної виставки або аукціону, після якого виручені кошти будуть спрямовані на благодійність (Herb Ukrainy ta Kharkova).

Тематика війни знайшла своє втілення і в театральному мистецтві Харкова. Звичайно, розвиток цього виду мистецтва в умовах постійної небезпеки обстрілів був і залишається надзвичайно утрудненим. Водночас з початку повномасштабного військового вторгнення в Харкові вже відбулося кілька прем'єрних постановок. Зокрема 1 і 2 липня — прем'єра вистави «Я норм» (автор п'єси — Ніна Захоженко, режисер — Оксана Дмитрієва). З міркувань безпеки місце показу публічно не розголошували: про нього можна було дізнатися лише після реєстрації. Героями п'єси виступають троє підлітків, які під час війни опинилися в Бучі, що на Київщині. Глядачі мали змогу побачити, як молоді люди, в чіє життя нагло увірвалася війна, мріють про майбутнє і закохуються, про що вони розмовляють і листуються в чатах (Mesto dejstviya — Bucha). За словами режисерки: «В цій історії дуже багато любові. Дуже багато! І це любов до батьків, до своєї Батьківщини, до людей, які знаходяться в цей час поруч. Наш пароль: “Як ти?”, наша відповідь: “Норм, ми тримаємось”» (U Kharkovi prezentuvaly vystavu). Кошти, зібрані на показах, творча група планувала передати колегам-акторам з Херсонського театру ляльок, які опинилися під окупацією і залишилися без засобів для існування (Mesto dejstviya — Bucha).

24 вересня в Харківському будинку актора вперше від початку повномасштабної війни відбулася прем'єра: театр «057» презентував виставу «CODE_ua». Режисерка Олександра Блінкова так схарактеризувала зміст постановки: «Цей спектакль — це наша душа.

Ми так відчуваємо, що в кожному з нас п'ять понять, які складають ДНК українця: земля, любов, гідність, надія на майбутнє та воля. Ми своєю виставою хочемо звернути увагу глядача на те, що треба з'єднати ці п'ять понять в собі, і це може зробити такий міцний щит, який буде боронити нашу ідентичність і не дасть її загубити» (Solodovnik, Kryvko 2022). На відміну від «Я норм», цей показ залишився суто кулуарним: його змогли відвідати лише близькі знайомі акторів і режисера, які частково брали участь у підготовці спектаклю. На час написання статті театр «057» готував гастрольний тур з показом вистави «CODE_ua», а зібрані кошти планував спрямувати на допомогу Збройним Силам України (Solodovnik, Kryvko 2022).

Тим часом актори Харківського театру для дітей та юнацтва до кінця вересня дали вісім безкоштовних вистав. Покази відбувалися в безпечних місцях, таких як, наприклад, підземний паркінг торговельно-розважального центру «Nikolsky». Як зазначила адміністраторка театру Марина Мілованова: «Для нас це важливо тому, що місія театру — це дарувати малечі посмішки, ставати провідниками у чарівний світ казки та дива. Зараз, коли у нас немає можливості грати на сцені рідного театру, стає ще важливішим підтримувати наших маленьких глядачів. Нам дуже важливо, щоб кожна дитина мала змогу відволіктися від реалій сьогодення та хоч на мить повернутись у той веселий і гомінкий світ дитинства, який повинен бути» (Solodovnik 2022).

Говорячи про культурно-мистецькі події в Харкові воєнних часів, хотілося би назвати ще кілька заходів, які фізично відбувалися повністю або частково за межами Харкова. Однак за своїми цілями та завданнями вони були орієнтовані на самопрезентацію цього міста, а їхні організатори, учасники та відвідувачі мали безпосередній стосунок до Харкова.

Насамперед варто згадати акцію «Ніч музеїв», яку традиційно приурочують до Міжнародного дня музеїв. Через війну експозиції в музеях Харкова були зняті та частково евакуйовані (Interv'iu 4), обслуговування відвідувачів не відбувалося. В таких умовах організувати масовий музейний захід у традиційному форматі не виглядало можливим. Однак колектив Харківського літературного

музею 19 травня провів акцію в змішаному форматі. Різні частини програми відбулися в Харкові, Києві та Львові, а все дійство було поєднане телемостом. У програмі, крім літературознавчого диспуту та читання віршів сучасних поетів, були представлені концерт «Звуки слова» у виконанні піаністів Kharkiv Music Fest та допрем'єрний благодійний показ фільму «Що нам робити з цими будівлями» з подальшим обговоренням (Riazantseva 2022).

З 1 по 6 жовтня тривав міжнародний фестиваль документального та ігрового кіно Kharkiv MeetDocs. Він був заснований 2017 р., щоб висвітлювати культуру, проблеми й повсякденне життя регіонів сходу України, популяризувати українське кіно та розширювати його межі. Як зазначають організатори, після початку повномасштабної війни Україна опинилася в центрі уваги світу. Тож команда фестивалю поставила собі за мету працювати на благо культурної інтеграції України та її митців у світове культурне поле, говорити мовою кіномистецтва про важливі події в Україні. Також глядачам запропонували долучитися до збирання коштів на потреби розвідувального батальйону, воїни якого в період роботи фестивалю билися на харківському напрямку. Деякі фільми з фестивальної програми можна було переглянути в київському кінотеатрі «Жовтень», інші були доступні для перегляду онлайн. Крім того, було оголошено відбір відеоматеріалу, відзнятого після 24 лютого 2022 р. для збереження та показу в рамках програми «Щоденники війни». Важливо, що в маніфесті фестивалю його організатори задекларували: «Ми говоритимемо не лише про те, що вже сталося або стається зараз. Ми будемо обговорювати майбутнє та мріяти разом» (Kharkiv MeetDocs).

Отже, як бачимо, навіть у жорстоких воєнних умовах Харків підтримував та утверджував свій статус визначного культурного осередку. Влучно і яскраво про це в інтерв'ю висловилася директорка Харківського літературного музею Тетяна Пилипчук: «У нас тут бомби летять, але от під цей супровід якимось дуже яскраво несеться культурне життя. Чому так відбувається, як це відбувається? Очевидно, була потреба в тому, щоби це відбувалось. (...) ...І це теж, знаєте, це така дуже така харківська була специфіка, ну от тут щось таке дуже харківське,

коли ми всі могли зібратись і тут ішлося не тільки про музику, тут ішлося не тільки про мистецтво, тут ішлося про оту атмосферу любові, яка виникала між нами» (Interv'iu 4).

Надзвичайно важливо, що в місті під час війни не лише створюються зразки мистецтва, але й постає питання про їхнє збереження як елементів архівних та музейних колекцій, про майбутню музеєфікацію міського простору. Можна погодитися з Харізом Халіловичем та Адісом Еліасом Фейзичем, що твір мистецтва може стати музейним артефактом, який виконує функцію напівісторичної довідки. Він представляє як безпосереднє первинне джерело для розшифрування власної генези, так і посудину, у ньому пам'ять і біль інтерпретуються, візуалізуються та зберігаються. Тоді твір мистецтва стає «новим» місцем болю та новим досвідом, доступним для сторонніх і впізнаваним тими, хто втілює такі трансцендентні «місця» (Halilovich, Fejzić 2019).

Звичайно, цей стислий огляд навряд чи зможе передати всю палітру мистецьких ініціатив, реалізованих у прифронтовому Харкові, так само як і не передасть повною мірою почуття харків'ян, для яких були важливі не лише засоби для підтримання фізичного існування, але й шляхи реалізації естетичних потреб. Можна було би згадати ще чимало епізодів, які безпосередньо не пов'язані з мистецькими процесами, але яскраво ілюструють культурний потенціал Харкова. Це і тематичний ландшафтний дизайн клумб у місті на честь українських воїнів (Klumbu, posvyashhennye teroborone; V Har'kove sozdali klumbu), і презентації нових книжок з трансляціями з бомбосховищ, і відкриття книжкової крамниці на третій місяць війни (Padalko 2022), і багато інших виявів стилю життя місцевих мешканців, який не здатна була кардинально змінити навіть загроза фізичного знищення. В цілому ж можна засвідчити, що Харків вкотре довів, що він є одним з найпотужніших українських центрів культури і мистецтва, який плекає свої традиції і водночас з надією вдивляється у майбутнє.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Aktory teatru lial'ok zihraly u metro Kharkova dvi vystavy dlia ditej. *Suspil'ne Novyny*, 17 kvitnia 2022, suspilne.media/229511-aktori-lalkovogo-teatru-zigrali-u-metro-harkova-dvi-vistavi-dla-ditej. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Актори театру ляльок зіграли у метро Харкова дві вистави для дітей. *Суспільне Новини*, 17 квітня 2022, suspilne.media/229511-aktori-lalkovogo-teatru-zigrali-u-metro-harkova-dvi-vistavi-dla-ditej. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Anastasyia. Kharkiv pid obstrilamy: iak mynaie zhyttia horodian u pidzemkakh. *Komentari Ukraina*, 23 bereznia 2022, kharkov.comments.ua/ua/news/war/2022/10799-harkiv-pid-obstrilami-yak-minaie-zhittya-gorodyan-u-pidzemkah.html. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Анастасія. Харків під обстрілами: як минає життя городян у підземках. *Коментарі Україна*, 23 березня 2022, kharkov.comments.ua/ua/news/war/2022/10799-harkiv-pid-obstrilami-yak-minaie-zhittya-gorodyan-u-pidzemkah.html. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Babina, T. Na Festyvali «P'iatyj Kharkiv», scho prokhydyt' za initsiatyvoiu Tetiany Pylypchuk (LitMuzej) ta Serhyya Zhadana, vidkrylas' dyvovyzhna vystavka... *Facebook*, 24 veresnia 2022, www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0Mb8DTgdSwUyotP1K18hCqsrATPQra3GTQdiFs3kiy1xJ8qUivbxWrJGAJ437mWR4l&id=100023218066252. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Бабина, Т. На Фестивалі «П'ятий Харків», що проходить за ініціативою Тетяни Пилипчук (ЛітМузей) та Сергія Жадана, відкрилась дивовижна виставка... *Facebook*, 24 вересня 2022, www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0Mb8DTgdSwUyotP1K18hCqsrATPQra3GTQdiFs3kiy1xJ8qUivbxWrJGAJ437mWR4l&id=100023218066252. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Barkov, S. Har'kovskaya skripachka igraet v bomboubezishhe (video). *Ob'iektyv.TV*, 05 bereznia 2022, https://www.objectiv.tv/objectively/2022/03/05/harkovskaya-skripachka-igraet-v-bomboubezishhe-video/. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Russian)

Барков, С. Харьковская скрипачка играет в бомбоубежище (видео). *Об'єктив.TV*, 05 березня 2022, https://www.objectiv.tv/objectively/2022/03/05/harkovskaya-skripachka-igraet-v-bomboubezishhe-video/. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Barnosa, T. "Why Art Matters in Times of War". *Free to Create. Create to be Free*, 2020, freetocreate.art/why-art-matters-in-times-of-war. Accessed: 02 Sept. 2022.

Bilousenko, O. Vijnia siie smert', a bud'-iaka tvorchist' zarodzhuie zhyttia. *detector.media*, 07 travnia 2022, detector.media/community/article/198975/2022-05-07-vijna-siie-smert-a-bud-yaka-tvorchist-zarodzhuie-zhyttya. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Білоусенко, О. Війна сіє смерть, а будь-яка творчість зароджує життя. *detector.media*, 07 травня 2022, detector.media/community/article/198975/2022-05-07-vijna-siie-smert-a-bud-yaka-tvorchist-zarodzhuie-zhyttya. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Bojenje Sarajevske ruže. *NI*, 6 Apr. 2016, ba.n1info.com/vijesti/a89796-bojenje-sarajevske-ruze. Accessed: 10 Sept. 2022.

Fedorokova, T. Kharkiv's'kyj komunal'nyk stvoriv herb mista z ulamkiv rosijs'kykh snariadiv. *Suspil'ne Novyny*, 03 veresnia 2022, suspilne.media/277987-harkivskij-komunalnik-stvoriv-gerb-mista-z-ulamkiv-rosijskih-snaradiv. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)
Федоркова, Т. Харківський комунальний створив герб міста з уламків російських снарядів. *Суспільне Новини*, 03 вересня 2022, suspilne.media/277987-harkivskij-komunalnik-stvoriv-gerb-mista-z-ulamkiv-rosijskih-snaradiv. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Halilovich, H., Fejzić, A. E. The Art of Remembering the Past: Reimagining the Stories and Images of the Places of Pain and (be)Longing. In: D. Drozdowski, & C. Birdsall (eds.), *Doing Memory Research: New Methods and Approaches*, Palgrave Macmillan, 2019, pp. 87-108. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-13-1411-7_5.

Herb Ukrainy ta Kharkova: zvariuval'nyk robyt' skulptury z ulamkiv snariadiv. *24 Kanal*, 03 veresnia 2022, 24tv.ua/harkovi-zvaryvalnik-robit-skulpturi-ulamkiv-snaryadiv-gerb-ukrayini_n2150189. Data perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Герб України та Харкова: зварювальник робить скульптури з уламків снарядів. *24 Канал*, 03 вересня 2022, 24tv.ua/harkovi-zvaryvalnik-robit-skulpturi-ulamkiv-snaryadiv-gerb-ukrayini_n2150189. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Hodgson, J. Accessing Children's Historical Experiences through Their Art: Four Drawings of Aerial Warfare from the Spanish Civil War. *Rethinking History*, vol. 25, issue 2, 2021, pp. 145-165. DOI: <https://doi.org/10.1080/13642529.2021.1928393>.

Hošić, I. Art and design in Sarajevo under the siege. *Program of KUMA International Summer School on Contemporary Art from Bosnia and Herzegovina*, KUMA International, 2019, p. 5.

Interv'iu 4: Misto iak sotsiokul'turnyj fenomen pid chas vjny: identychnosti, solidarnosti, mobilizatsiia. *YouTube*, zavantazhenno: CityFace Project & City and War Project, 22 veresnia 2022, www.youtube.com/watch?v=yShy7P7KkB4. Data perehliadu: 30 veresnia 2022. (In Ukrainian)
Інтерв'ю 4: Місто як соціокультурний феномен під час війни: ідентичності, солідарності, мобілізація. *YouTube*, завантажено: CityFace Project & City and War Project, 22 вересня 2022, www.youtube.com/watch?v=yShy7P7KkB4. Дата перегляду: 30 вересня 2022.

Kalmanowitz, D., Lloyd, B. (eds.). *Art Therapy and Political Violence*. Routledge, 2005. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203308059>.

Kharkiv MeetDocs Eastern Ukrainian Film Festival. Mizhnarodnyj kinofestyval' dokumental'nykh ta khudozhnikh fil'miv, scho fokusuiet'sia na kul'turi, problemakh i povsiakdennomu zhytti skhidnykh oblastej nashoi krainy. *Kharkiv MeetDocs Eastern Ukrainian Film Festival*, <https://meetdocsfestival.com/>. Data perehliadu: 26 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Kharkiv MeetDocs Eastern Ukrainian Film Festival. Міжнародний кінофестиваль документальних та художніх фільмів, що фокусується на культурі, проблемах і повсякденному житті східних областей нашої країни. *Kharkiv MeetDocs Eastern Ukrainian Film Festival*, <https://meetdocsfestival.com/>. Дата перегляду: 26 вересня 2022.

Kharkiv Music Fest (a). 26 bereznia KharkivMusicFest planuvav vp'iate daruvaty meshkantsiam ta hostiam Kharkova nezabutnie sviato muzyky. *Facebook*, 25 bereznia 2022, www.facebook.com/kharkivmusicfest/posts/pfbid0JMWEQuqF3GM8cQWXFqmVrqNGvjZR8QeN9QvpZNyHGYkD2ASQyi5jcEtarEEw7UmRl. Дата perehliadu: 26 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Kharkiv Music Fest (a). 26 bereznia KharkivMusicFest planuvav vp'iate daruvaty meshkantsiam ta gostyam Har'kova nezabutnie sviato muzyky. *Facebook*, 25 bereznia 2022, www.facebook.com/kharkivmusicfest/posts/pfbid0JMWEQuqF3GM8cQWXFqmVrqNGvjZR8QeN9QvpZNyHGYkD2ASQyi5jcEtarEEw7UmRl. Дата perehliadu: 26 veresnia 2022.

Kharkiv Music Fest (b). «Kovtok myru» — tak nazvala nash kontsert v. o. zastupnyka dyrektora perynatal'noho tsentru Natalia Kapusnyk. *Facebook*, 06 kvitnia 2022, www.facebook.com/watch/?v=4641139349324753. Дата perehliadu: 26 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Kharkiv Music Fest (b). «Kovtok myru» — tak nazvala nash koncert v. o. zastupnyka dyrektora perynatal'noho tsentru Natalia Kapusnyk. *Facebook*, 06 kvitnia 2022, www.facebook.com/watch/?v=4641139349324753. Дата perehliadu: 26 veresnia 2022.

«Kharkiv syl'nishyj za smert'». Khudozhnyk Hamlet — pro obstrily mista i vlasni roboty». *YouTube*, zavantazheno: Ukrainian Witness, 02 veresnia 2022, www.youtube.com/watch?v=WH2D5fAq_p4. Дата perehliadu: 26 veresnia 2022. (In Ukrainian)

«Харків сильніший за смерть». Художник Гамлет — про обстріли міста і власні роботи». *YouTube*, завантажено: Ukrainian Witness, 02 вересня 2022, www.youtube.com/watch?v=WH2D5fAq_p4. Дата перегляду: 26 вересня 2022.

KhNATOB / SKhID OPERA. «Skhid Opera – mistu-heroiu Kharkovu». Den' 8. *Facebook*, 04 kvitnia 2022, www.facebook.com/watch/?v=272527491742667. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

ХНАТОБ / СХІД OPERA. «Схід Опера – місту-герою Харкову». День 8. *Facebook*, 04 квітня 2022, www.facebook.com/watch/?v=272527491742667. Дата перегляду: 26 вересня 2022.

Klumby, posvyashchennye teroborone i KORDu, poyavilis' v Har'kove. *REDPOST*, 13 chervnia 2022, redpost.com.ua/photo/1245091-klumbyi-posvyaschennyye-teroborone-i-kordu-poyavilis-v-harkove. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Russian)

Клумбы, посвященные теробороне и КОРДу, появились в Харькове. *РЕДПОСТ*, 13 червня 2022, redpost.com.ua/photo/1245091-klumbyi-posvyaschennyye-teroborone-i-kordu-poyavilis-v-harkove. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Kobialka, D. Trench Art between Memory and Oblivion: A Report from Poland (and Syria). *Journal of Conflict Archaeology*, vol. 14, issue 1, 2019, pp. 4-24. DOI: <https://doi.org/10.1080/15740773.2019.1632034>.

Merenkova, V. «Oberezhno, dveri zachyniaut'sia. Nastupna stantsiia — Vijna». Yak dity razom zi studiieiu Aza Nizi Maza peretvoriuiut' kharkivs'ku pidzemku na mystets'kyj khab. *LYUK — kul'turne pidpillia*, 25 kvitnia 2022, lyuk.media/city/aza-nizi-maza/?fbclid=IwAR2LSDecV_zx FqtS3Hz8rQTFvmwpmELMQgKMLqrmwuEiUd6cK7aP8pVhZzE. Дата perehliadu: 10 veresnia 2022. (In Ukrainian)

Меренкова, В. «Обережно, двері зачиняються. Наступна станція — Війна». Як діти разом зі студією Aza Nizi Maza перетворюють харківську підземку на мистецький хаб. *ЛЮК — культурне піднілля*, 25 квітня 2022, lyuk.media/city/aza-nizi-maza/?fbclid=IwAR2LSDePv_zxQtS3Hz8rQTFvwmrpnELMQgKMLqrmwuEiUd6eK7aP8pVhZzE. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Mesto dejstviya — Bucha. V Har'kove projdut spektakli v podderzhku akterov v okkupacii. *Har'kov Tudej*, 30 chervnia 2022, 2day.kh.ua/ru/kultura/mesto-deystviya-bucha-v-kharkove-proydu-spektakli-v-podderzhku-akterov-v-okkupacii. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Russian)

Место действия — Буча. В Харькове пройдут спектакли в поддержку актеров в оккупации. *Харьков Тудей*, 30 червня 2022, 2day.kh.ua/ru/kultura/mesto-deystviya-bucha-v-kharkove-proydu-spektakli-v-podderzhku-akterov-v-okkupacii. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

Miroshnikova, A. Navchaty ditej pid zemleiu: istoriia osvitianky-volonterky Oleny Dolhopol. *Osvitoriia*, osvitoria.media/experience/navchaty-ditej-pid-zemleiu-istoriya-osvityanky-volonterky-oleny-dolhopol. Дата перегляду: 01 жовтня 2022. (In Ukrainian)

Мірошнікова, А. Навчати дітей під землею: історія освітянки-волонтерки Олени Долгопол. *Освіторія*, osvitoria.media/experience/navchaty-ditej-pid-zemleiu-istoriya-osvityanky-volonterky-oleny-dolhopol. Дата перегляду: 01 жовтня 2022.

Padalko, H. Vkluchylas' na efir natsional'noho telemarafonu do Vadym Karpiak pro vidkryttia nashoi Vivat knyharni u Kharkovi. *Facebook*, 21 travnia 2022, www.facebook.com/halyna.padalko/posts/pfbid0TPc4oDiyoVcgzKp8hXRE85PFNUHJy9sQDQefYxJqsG36iDkDzqCJg9QukwTiL1zl. Дата перегляду: 10 вересня 2022. (In Ukrainian)

Padalko, H. Включилась на эфир национального телемарафона до Vadym Karpiak про відкриття нашої Vivat книгарні у Харкові. *Facebook*, 21 травня 2022, www.facebook.com/halyna.padalko/posts/pfbid0TPc4oDiyoVcgzKp8hXRE85PFNUHJy9sQDQefYxJqsG36iDkDzqCJg9QukwTiL1zl. Дата перегляду: 10 вересня 2022.

P'iatyj Kharkiv: kul'turna initsiatyva. 23–25 veresnia u Kharkovi vidbudet'sia Literaturnyj festyval' «P'iatyj Kharkiv». *Facebook*, 20 veresnia 2022, www.facebook.com/5kharkiv/posts/pfbid02Ju4psxyFRcLk1VGbshLF58YQszP11cwWuxsRmDDsRN2pVGBdZr9upbjjTjvZadZl. Дата перегляду: 30 вересня 2022. (In Ukrainian)

П'ятий Харків: культурна ініціатива. 23–25 вересня у Харкові відбудеться Літературний фестиваль «П'ятий Харків». *Facebook*, 20 вересня 2022, www.facebook.com/5kharkiv/posts/pfbid02Ju4psxyFRcLk1VGbshLF58YQszP11cwWuxsRmDDsRN2pVGBdZr9upbjjTjvZadZl. Дата перегляду: 30 вересня 2022.

Ponomarenko, I. Gamlet Zin'kovskij — stritart v Har'kove — Har'kov Manyashhij. *Har'kov Manyashhij — Lyubimyj gorod nas vsyo manit i manit*, moniacs.kh.ua/harkov-gamleta-zinkovskogo. Дата перегляду: 01 жовтня 2022. (In Russian)

Ропомаренко, І. Гамлет Зиньковський — стритарт в Харькове — Харьков Манящий. *Харьков Манящий — Любимый город нас всё манит и манит*, moniacs.kh.ua/harkov-gamleta-zinkovskogo. Дата перегляду: 01 жовтня 2022.

Rachkov, Ye. Coherence of Symbolic and Ritual Practices in Post-Soviet Cities. In: V. Kravchenko, S. Posokhov (eds.). *U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*, Kharkiv, 2021, с. 429-446. (In Ukrainian)

Рачков, Є. Когерентність символічних і ритуальних практик пострадянських міст. В: В. Кравченко, С. Посохов (ред.). *У пошуках обличчя міста. Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну dobu*, Харків, 2021, с. 429-446.

«Radyj robyty korysne dlia svoho mista», — kharkivs'kyj violonchelyst Denys Karachevtsev. *YouTube*, zavantazheno: Suspil'ne Kharkiv, 08 kvitnia 2022, www.youtube.com/watch?v=N6uKeG6QOAI. Data perehliadu: 01 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

«Радий робити корисне для свого міста», — харківський віолончеліст Денис Карачевцев. *YouTube*, завантажено: Суспільне Харків, 08 квітня 2022, www.youtube.com/watch?v=N6uKeG6QOAI. Дата перегляду: 01 жовтня 2022.

Riazantseva, A. Nich muzeiv-2022 ob'iednaie telemostom Kharkiv, Kyiv ta L'viv. *Suspil'ne Novyny*, 19 travnia 2022, suspilne.media/241332-nic-muzeiv-2022-obednaie-telemostom-harkiv-kiiv-ta-lviv. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Рязанцева, А. Ніч музеїв-2022 об'єднає телемостом Харків, Київ та Львів. *Суспільне Новини*, 19 травня 2022, suspilne.media/241332-nic-muzeiv-2022-obednaie-telemostom-harkiv-kiiv-ta-lviv. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Rok-festyval' «Muzyka oporu» v universyteti. Karazins'kyj universytet. *Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V. N. Karazina. Karazins'kyj universytet*, 17 travnia 2022, karazin.ua/news/rok-festyval-laquo-muzyka-oporu-raquo-v-universyteti. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Рок-фестиваль «Музика опору» в університеті. Каразінський університет. *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Каразінський університет*, 17 травня 2022, karazin.ua/news/rok-festyval-laquo-muzyka-oporu-raquo-v-universyteti. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Saunders, N. J. Bodies of metal, shells of memory — “Trench Art”, and the great war re-cycled. *Journal of Material Culture*, vol. 5, issue 1, 2000, pp. 43-67. DOI: <https://doi.org/10.1177/135918350000500103>. (In English)

Solodovnik, M. Kharkivs'kyj teatr dlia ditej zihrav 8 bezplatnykh vystav za chas vtorhnennia: koly nastupnyj vystup. *Suspil'ne Novyny*, 30 veresnia 2022, suspilne.media/287194-harkivskij-teatr-dla-ditej-zigrav-8-bezplatnih-vistav-za-cas-vtorgnenna-koli-nastupnij-vistup. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Солодовнік, М. Харківський театр для дітей зіграв 8 безплатних вистав за час вторгнення: коли наступний виступ. *Суспільне Новини*, 30 вересня 2022, suspilne.media/287194-harkivskij-teatr-dla-ditej-zigrav-8-bezplatnih-vistav-za-cas-vtorgnenna-koli-nastupnij-vistup. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Solodovnik, M., Kryvko, R. U Budynku aktora u Kharkovi vidihraly pershu vystavu vid pochatku vtorhennia: prezentuvaly «CODE_ua». *Suspil'ne Novyny*, 26 veresnia 2022, https://suspilne.media/285807-u-budinku-aktora-u-harkovi-vidigrali-persu-vistavu-vid-pocatku-vtorgnenna-prezentuvali-codeua/?fbclid=IwAR0rZITMkDMcPHj4xQ0NuJ1QQb3DdKXwNvwrIC_jzmAzolsed3SiZSxkZfE. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Солодовнік, М., Кривко, Р. У Будинку актора у Харкові відіграли першу виставу від початку вторгнення: презентували «CODE_ua». *Суспільне Новини*, 26 вересня 2022, https://suspilne.media/285807-u-budinku-aktora-u-harkovi-vidigrali-persu-vistavu-vid-pocatku-vtorgnenna-prezentuvali-codeua/?fbclid=IwAR0rZITMkDMcPHj4xQ0NuJ1QQb3DdKXwNvwrIC_jzmAzolsed3SiZSxkZfE. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

U Kharkovi prezentuvaly vystavu «Ya norm». *YouTube*, zavantazhenno: Suspil'ne Kharkiv, 2 lypnia 2022, www.youtube.com/watch?v=e-rkhPgr7rQ. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові презентували виставу «Я норм». *YouTube*, завантажено: Суспільне Харків, 2 липня 2022, www.youtube.com/watch?v=e-rkhPgr7rQ. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

U Kharkovi vidkryly Muzej myru. *Kharkivs'ka mis'ka rada*, 1 veresnia 2022, <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/u-kharkovi-vidkrili-muzey-miru-51934.html>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові відкрили Музей миру. *Харківська міська рада*, 1 вересня 2022, <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/u-kharkovi-vidkrili-muzey-miru-51934.html>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

U Kharkovi violonchelist Denys Karachevtsev hraie bilia zrujnovanykh vijs'kamy rf budivel'. *Ukrinform — aktual'ni novyny Ukrainy ta svitu*, 2 kvitnia 2022, www.ukrinform.ua/rubric-regions/3446648-u-harkovi-violoncelist-denis-karacevcev-grae-bila-zrujnovanih-vijskami-rf-budivel.html. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові віолончеліст Денис Карачевцев грає біля зруйнованих військами РФ будівель. *Укрінформ — актуальні новини України та світу*, 2 квітня 2022, www.ukrinform.ua/rubric-regions/3446648-u-harkovi-violoncelist-denis-karacevcev-grae-bila-zrujnovanih-vijskami-rf-budivel.html. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

V Har'kove sozdali klumbu, posvyashennuyu ukrainskim voynam (foto). *REDPOST*, 4 chervnia 2022, redpost.com.ua/photo/1244688-v-harkove-sozdali-klumbu-posvyaschennuyu-ukrainskim-voynam-foto. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Russian)

В Харькове создали клумбу, посвященную украинским воинам (фото). *РЕДПОСТ*, 4 червня 2022, redpost.com.ua/photo/1244688-v-harkove-sozdali-klumbu-posvyaschennuyu-ukrainskim-voynam-foto. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Vedran Smailovic. *The MY HERO Project*, myhero.com/vedrans. Accessed: 30 Sept. 2022.

Velickij, P. «Kontsert mizh vybukhamy» v Har'kove: kak e'to bylo (foto, video). *Ob'iektyv.TV*, 26 bereznia 2022, <https://www.objectiv.tv/objectively/2022/03/26/kontsert-mizh-vibuhami-v-harkove-kak-eto-bylo-foto-video/>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Russian)

Велицкий, П. «Концерт між вибухами» в Харькове: как это было (фото, видео). *Об'єктив. ТУ*, 26 березня 2022, <https://www.objectiv.tv/objectively/2022/03/26/kontsert-mizh-vibuhami-v-harkove-kak-eto-bylo-foto-video/>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Olha Vovk

Candidate of Historical Sciences

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

“WE WILL DISCUSS THE FUTURE AND DREAM TOGETHER”: CULTURAL AND ARTISTIC LIFE AND THE MUSEUMIFICATION OF URBAN SPACE IN WARTIME KHARKIV

The article describes the experience of Kharkiv artists (both professional and amateur) who continued to live and create in the front-line metropolis after February 24, 2022. Attention is also given to several events that physically took place entirely or in part outside Kharkiv, but were aimed at the presentation of the city, with their organizers and target audience directly connected with it. The article shows that the making of fine art went on in Kharkiv during this time, musical works were performed, and theatrical productions were premiered. Both individual artists and collectives launched creative initiatives, and art festivals were held. Artistic practices influenced the life of the metropolis and became one of the forms of recording the memory of war. The author points out that creative work under conditions of persisting military danger had a psychotherapeutic effect on the participants, helping them to get through traumatic situations and supporting morale. Artists reflected in their work events they witnessed firsthand, and also occasionally used material objects generated by the war (such as shell fragments) to create new artistic artifacts — examples of “trench art.” Importantly, creative acts took place in iconic and recognizable city locations — for instance, at subway stations or near damaged historical and architectural landmarks. The article investigates the role of cultural and artistic practices in the process of the museumification of the urban space of Kharkiv during the full-scale Russian aggression. It is shown that already in the first months of the war, artists began to reflect

on the fact that their creative practices will be included in future museum exhibits, as well as contribute to the emergence of new “sites of memory” in the urban space of Kharkiv.

Keywords: Kharkiv, culture, art, museumification, war hostilities.

Текст надійшов до редакції 30.10.2022.

The text was received by the editors 30.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-08>
УДК 930.1:316.64]:[351.85+316.654]:94(477-21)“2014/2023”

Марина Курушина

кандидатка філологічних наук, доцентка
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: maryna.kurushyna@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У НАРАТИВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Вивчення наративів воєнного часу дає можливість простежити основні домінанти у творенні образів українських міст. Наратив у цьому дослідженні — це оповідь як у словесній, так і у візуальній формі. Під час аналізу враховано час виникнення образу, специфіку його формування, конструювання і побутування. У статті вивчено образи українських міст в українських наративах, трансльованих і доступних у публічному просторі від часу повномасштабного російського вторгнення. Зазначено, що загроза існуванню міст, фізичне знищення об'єктів, зокрема і символічних, спричинює зміни у способі життя і навіть його руйнування. Це зумовлює посилення чи послаблення певних наявних образів, а також виникнення нових. Відзначено певні особливості досліджуваних образів, зокрема підкреслено персоніфікацію міст, що здатні в умовах війни протидіяти ворогу, чинити опір, виявляти власний характер. Образ міста збирається з низки значущих місць, які зберігають і які, зокрема, здатні відтворити індивідуальна й колективна пам'ять. У кожного міста це своєрідний набір місць, що особливо дорогі

Як цитувати: Курушина, М. Образи українських міст у наративах воєнного часу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 181-202. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-08>.

How to cite: Kurushyna, M. Images of Ukrainian Cities in Wartime Narratives. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 181-202. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-08>.

© Курушина М., 2022

й важливі для мешканців, міста, що дозволяють «зчитувати» місто як неперервну історію. Максимальним виявом спорідненості є отожднення мешканця з рідним містом — символічна нерозривність, взаємне «проростання». Героїчна боротьба українських міст із російським ворогом була би неможлива без збереження насамперед їхнього духовного ядра, підтвердженням чого є виникнення епітетів «незламний», «нескорений». Особливо гостро відчувається прикордонність деяких досліджуваних міст. Під час війни фронтир стає не плавильним тиглем культур, а межею між Своїми і Чужими. У наративах воєнного часу підкреслюється значення прикордонних міст як міст-форпостів українськості, міст-фортець. Через це українськість стає однією з домінант образів українських міст, передусім прикордонних. Вона стає значущою, життєво необхідною. Збереження відповідної домінанти в образі міст у наративах воєнного часу (особливо на рівні духовному) є важливим маркером протистояння міста, його життєвої енергії навіть в умовах війни.

Ключові слова: наратив воєнного часу, образ міста, українське місто.

Образи міст відбивають сформовані уявлення мешканців, влади, еліт (культурних, політичних та ін.) чи погляд(и) ззовні. Ці уявлення і бачення виникають під впливом багатьох чинників, а образи можуть бути як відносно сталі, так і змінні. У цій статті ми спробуємо відповісти на питання, якими постають окремі українські міста в наративах воєнного часу від моменту повномасштабного російського вторгнення.

Важливим бачиться визначити кілька загальних ключових моментів, на які варто зважати під час аналізу: як і коли виникає образ (образи) міста, чи конкурують/доповнюють/протиставлені/автономні ці образи, у яких наративах вони з'являються/конструюються/експлуатуються. Варто зауважити, що окремі образи формуються з огляду на географію (курортна Одеса, портове місто Миколаїв) або «спеціалізацію» міст як, наприклад, індустріальних центрів (зокрема Запоріжжя, Маріуполь, Миколаїв, Харків) тощо; у воєнний час значущу роль відіграє, безумовно, близькість до кордону (Бахмут, Буча, Гостомель, Охтирка, Суми, Харків, Чернігів та ін.).

У цьому дослідженні здійснено спробу вивчити українські наративи воєнного часу, трансльовані й доступні в публічному просторі (ЗМІ, дописи в соцмережах, поезії, рекламні тексти, мурали, графіті) та образи

окремих міст у них. Наративи розуміємо як оповіді, здійснені не лише і не обов'язково у словесній формі. Усвідомлюємо певну строкатість матеріалу, яка, однак, дає можливість зробити певні попередні висновки й накреслити перспективи детальнішого комплексного дослідження.

Загроза існуванню міст, зокрема руйнування не лише фізичних об'єктів, а й знакових, символічних призводить до зміни способу міського життя. Власне, саме урбаністичне життя як феномен стає загрозеним¹. Отже, специфіка наративу воєнного часу зумовлює особливості образів міст. З'являються нові чи більш актуальними стають уже наявні образи.

Місто все частіше називають живим організмом, що має власний характер. Місто як таке здатне чинити опір. З'являються серії зображень міст (різні за естетикою і глибиною осмислення, однак показовою є вже сама поява), зокрема відомі роботи Вікторії Наумової та Natasha le, у яких міста зображено як українських жінок («Khudozhnytsia oryhinal'no namaliuvava Zaporizhzhia j inshi mista Ukrainy»; Наумова 2022; Natasha 2022).

Іл. 1. Робота Вікторії Наумової (Instagram @naviali).

¹ Детальніше про форми урбіциду, зокрема про «культурний каннібалізм», а також безпосередньо про урбіцид у сучасній Україні див.: Mezentsev, K., and O. Mezentsev. «War And the City: Lessons From Urbicide in Ukraine». *Czasopismo Geograficzne*, vol. 93, no. 3, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Dec. 2022, pp. 495–521, <https://doi.org/10.12657/czageo-93-20>; також про насилля над містами: Михайлова, О. Урбіцид – стратегія російських окупантів в російсько-українській війні. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 6 жовтня 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

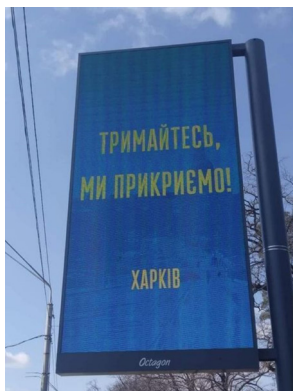

Іл. 2. Робота Natasha le (Instagram @natashale777).

У текстах ЗМІ, а також у публікаціях в соціальних мережах фігурують означення «незламний», «нескорений», «поранений», «пошрамований» щодо міст, які щодня зазнають ударів ворога. Цікаве спостереження: навіть у дописах, що напряду не пов'язані з війною, стоять хештеги з назвами міст і цими означеннями. Особа/компанія рекламує бізнес (умовно продає одяг, продукти, тобто здійснює звичні, нормальні, невоєнні практики), але при цьому маніфестує своє ставлення до міста, з яким її щось пов'язує. У такий спосіб образ, що виник у воєнному наративі, переходить у наративи воєнного часу, які за тематикою і проблематикою ширші та які, наважимося припустити, закріплюють цей образ.

Сприйняття міст як організмів, персоніфікацію образів спостерігаємо і в символічній акції підтримки — встановленні банерів з «голосами» українських міст («Тримайтеся, ми прикриємо! Харків», «Харків, дякую! Івано-Франківськ», «Харків, тримайся! Твоїх зустрічаємо. Львів» та ін.) (Smirnov 2022), і в умовному діалозі Сум і Старобільська на малюнку донецької художниці Маші Вишедської («Donets'ka khudozhnytsia Masha Vysheds'ka maliuie istorii ukrainsiv z okupovanykh mist»).

Пл. 3. Банер «Тримайтеся, ми прикриємо. Харків»
(Facebook Alexander Smirnov).

Пл. 4. Робота Маші Вишедської (Instagram @masha_risuet).

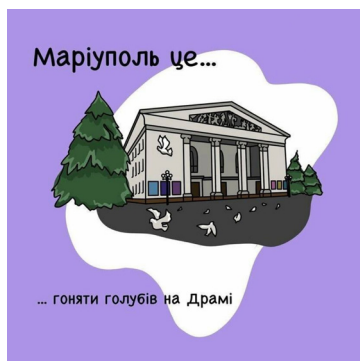
У поезіях воєнного часу міста також персоніфіковані. Їхньому вивченню, безумовно, варто присвятити окремі дослідження. Я сфокусуюся лише на тому, що образи міст у цих наративах, попри розмаїття і безперечну унікальність авторського світобачення, суголосні. У Юлії Баткіліної: «У передмістях нині ідуть бої. // Місто не спить, місто скликає своїх, // тихою піснею, сурмами, матюками, // ви колись чули, як матюкався камінь?» («Ukrains'ka Poeziia Vijnj V Yapons'komu Literaturnomu Zhurnali»). У Наталки Маринчак: «місто

мружаться і пульсує і мерехтить // посміхається і веде тебе до воріт», «мої будинки й мої слобожанські хати // в цій війні оголюють свої хребти», «місто під шкірою зважено дихає» (Pereverzeva 2022). У пісні «Харків. Твоє місто промовляє до тебе.» на вірш Наталки Маринчак: «я знаю ти зможеш // зроби мене цілим // зціли мої рани // зціли моє тіло» («Kharkiv. Tvoie misto promovliaie do tebe»). У поезії Настки Федченко «місто падає в темряву, місто борсається у тьмі, місто скуповує свічки, місто найбільше дбає не про електрику, а про свободу, місто бігає в укриття чи стоїть у безкінечних заторах, прокладає ракети, збирає своїм на машини і дрони, місто знає: добро переможе зло» (Fedchenko 2022). Коля Кулініч: «Місто прокинеться — // Навколо міста війна. // Навколо війни спочивають інші міста. // Є шанс, що місто стоятиме. // Шанс є один зі ста» (Feschuk 2022 a).

Загалом воєнна стратегія винищення міст, руйнування символічних місць або перетворення частин міста на суцільні руїни має на меті стерти простір і розірвати зв'язок людини і міста, підкорити, переозначити (з цим також пов'язано намагання росіян помаркувати своїми знаками окуповані міста, нав'язати свою систему символів). Простір, що розпався, має автоматично стати втраченим, а міська ідентичність опинитися під загрозою. М. де Серто вказує на приголомшливий факт: «місце, де ми колись жили, — це наче присутність відсутності. Те, що являє себе, вказує на відсутнє, на те, чого вже немає». Він розмірковує над властивостями, якими наділені місця, називаючи їх фрагментарними історіями, «документами минулого, прихованими від Іншого», стиснутим часом, який можна розгорнути, але, як і історії, він зберігається в запасі, у зашифрованому вигляді; зрештою, це «умовні знаки, інкапсульовані в тілесному болю або в задоволенні» (Serto 2008). Невипадково в наративах воєнного часу такими важливими стають *місця* в містах. Ці місця не дефрагментують образ міста, а, навпаки, наче збирають його.

Наведу кілька показових прикладів. Художниця Анна Кауч створила серію малюнків із місцями, особливо, на її думку, знаковими, цінними для маріупольців. «Вона зобразила Маріуполь таким, яким знала сама, бо хотіла перенести ці спогади на малюнки». Авторка зауважує: «Я хотіла

показати наскільки атмосферним було це місто, пригадати мешканцям, яким він залишиться для кожного з нас в пам'яті, та наскільки ми всі його дуже любили, любимо і будемо любити» («Mariupol' — tse ...» і «Meni shkoda...» — unikal'ni kolektsii maliunkiv vid khudozhnytsi z Mariupolia»).

Іл. 5, 6. Серія малюнків «Маріуполь — це...» (сайт міста Маріуполя).

У жовтні 2022 Анастасія Пономарева створила календар на 2023 р. із знаковими місцями Маріуполя. Він «містить прекрасні графічні зображення головних символів нашого рідного Маріуполя: Вежа, будинок Гампера, українська православна церква Петра Могили, готель Континенталь, мечеть Сулеймана і Роксолани, будинки зі шпилями, пірс, арка Міського саду, будівля драматичного театру, Азовсталь та тепле і лагідне Азовське море. Я свій примірник вже отримав і шалено з цього тішуся! Дуже сильно рекомендую всім, у кого, як у мене, в серці живе і болить Маріуполь. Нас багато таких, розкиданих по містах і містечках. Багаточисельна розпорошена по світах маріупольська діаспора. Весь прибуток від реалізації календаря спрямовується на добру справу, яка наближає нашу Перемогу. Тож долучайтесь. Воно того варте!» (Prysiazhniuk 2022).

Важливі місця для харківців зобразила Іліна. Серія листівок має назву «Ти знаєш, де зустрінемось». В одному з дописів інстаграм-акаунту мисткиня розмірковує: «Як відчуті Харків? Ділюсь тут своїми відчуттями. Та звісно список можна писати нескінченний. Проводила

опитувальник на днях і мені написали ще цікаві ідеї, то може згодом повернусь до цієї теми» (Litnie 2022). «Харків — це звук скейтбордистів на оперному», дідусь з музичною шкатулкою на Сумській, білочка в парку Горького, танці бабусь у ретро-парку, а також Кулиничі, Буфет і Градусник — зовсім не повний список того, що втілено в малюнках. Це акумульовані історії, які будь-що намагається втримати індивідуальна й колективна пам'ять мешканців. За кожним таким місцем приховано оповідь, і це справді нагадує капсулу емоцій, що дозволяє тримати ментальний зв'язок із місцем і містом.

Іл. 7, 8. Серія листівок «Ти знаєш, де зустрінемося»

(Instagram @litni.e).

У поезіях: «і в кожного з нас буде окрема війна // розхристана особиста // кожній людині потрібна була стіна // власна стіна // щоби вистояти // стіна універсу держпрому міськради // стіна що в уяві твоєї центр всесвіту // центр твого особистого каменепаду // місце сили //місце твого падіння // місце твого усвідомлення і терпіння // місце в якому народжувався і помирав // і врешті смерть поправ»; «у моєї ріки є кава і набережна // спустошені береги // моя ріка бачила не одну війну // але по війні каже приходь // обійму» (Наталка Маринчак); «що беруть в евакуацію жінки? // хустку із зображенням // морського узбережжя // і маяком (згадати про вкрадений дім)» (Ілона Червоткіна) (Feschuk 2022 c); «кожному буде по вірі — і ось наша віра: // міста в якому

жилося // світле багатоголося // спомини вплетені натуго в зрізані коси» (Єлизавета Жарікова) (Feschuk 2022 b).

Зв'язок із містом неперервний, ми глибоко вкорінені в місто, а місто вкорінене в кожного з нас. У поезіях Наталки Маринчак: «ти це все // і ця ріка і обидва її береги // і це місто теж»; «я Салтівки великі і чорні очі // я Олексіївки темні шербаті ритвини // я перехрестя Мироносицької і Свободи // я гір і пагірків цього міста звивини», «темними дорогами ледь помітними рейками // поїзд вивозить мене з найкращого міста // вивезти з мене місто неможливо // Харків це так наче він твоє тіло // чи ти його тіло // Харків це так ніби твоя ліва рука Баварія // права Немишля // ноги вказують на Основу // голова П'ятихатки» (Pereverzeva 2022). У вірші Настки Федченко кожна строфа починається формулою «Я — Охтирка. Я — Чернігів. Я — Харків. Я — Житомир. Я — Львів. Я — Тернопіль. Я — Маріуполь. Я — Київ. Я — Дніпро. Я — Одеса. Я — Миколаїв. Я — Енергодар. Я — Крути. Я — Херсон» і завершується «Я — Україна» (Fedchenko 2022). У «Триптиху про Харків» Лери Меренкової: «я цього міста відбиток пальця // свідок приречених світлофорів // ліній життя у кривій тротуарів // вуличний бог зі стінних пантеонів» (Kuzubov 2022).

Важливого значення в наративах воєнного часу набуває необхідність презентувати українські міста світу, зокрема в контексті чіткого відмежування від усього російського. Крім того, для усвідомлення масштабу й наслідків руйнувань окремих фото чи відео не буде достатньо. Навіть формат «було/стало» (зіставлення фото «до» і «після атак»), який відносно поширений (див., наприклад, ініціативу Українського інституту — цифровий проєкт «Листівки з України», Postcards from Ukraine), попри всю позірну наочність, не заглиблює в суть. Серія відео демонструє, як окремі значущі місця також здатні цементувати образ («Ukrainian Cities of Freedom»).

З образом «Харків-Залізобетон», що частотний у наративах воєнного часу (див. пісню гурту Папа Карло «Харків Залізобетон»; також у поезії Наталки Маринчак: «можеш не сумніватись // Харків //залізобетон»; мурал Харків-Залізобетон на будівлі Покотилівської дитячої бібліотеки; сторінка волонтерського проєкту «Харків Залізобетон», на якій можна за фіксований донат на ЗСУ отримати в подарунок речі з лого авторства

Патріка Кассанеллі; розмова про автентичність Харкова і його перспективи в матеріалі Марії Голубки «Харків: серце із Залізобетону»; проєкт «Ми з Харкова! Місто-Залізобетон» БФ «Харків з тобою» та ін.) і поєднує незламність, нескореність із символічно значущим місцем в одне ціле, суголосні образи п'ятого Харкова, українського Харкова 20-х (тут цілком прозорий зв'язок частин пересувної виставки «Харків-Залізобетон» і знакового будинку «Слово», що також зазнав руйнувань). Діна Чмуж, одна з кураторок виставки, зазначає: «Чи можемо ми бути впевнені, що знаємо інші міста, тим більше міста на сході країни? Чи не послуговуємося набором певних штампів, оперуємо уявленнями, часто хибними і нав'язаними. Виставка «Харків-Залізобетон» пропонує відкрити Харків, як яскравий культурний, інтелектуальний осередок, простежити крізь історію будинку «Слово», від створення і до сьогодні, в чому полягає внутрішня сила міста, його творча реактивність і питомо українська ідентичність» («Zakarpattsiw zaproshuiut' na vystavku "Kharkiv-Zalizobeton"»).

Намагання російських загарбників здійснити урбіцид (зруйнувати міський спосіб життя, розірвати мережі і фізичні, і символічні) стимулювало налагодження нових соціальних, логістичних і символічних зв'язків у межах міст і між містами. Мешканці, персоніфікуючи міста і місця, примножують смисли цих окремих місць, розширюючи розуміння використання тих чи тих просторів або окремих споруд і способи пам'ятання про них.

Варто зауважити, що навіть фізичне руйнування промислових об'єктів у короткому періоді не лише не нівелює окремі образи, а, навпаки, підкреслює їхню значущість, метафоризує їх. Символічним не тільки для Маріуполя, а й для всієї України став Азовсталь. Маріуполь у воєнному наративі ототожнений з незламністю, силою духу, витривалістю, міццю — а фактично з Азовсталлю. Це не просто промислове місто (адже в Маріуполі не один завод) і не лише форпост (а цей образ закріпився від початку збройної агресії РФ 2014 р. (див., наприклад, Vodnars'ka 2022), це — Азовсталь.

«Металургійний комбінат Азовсталь був старожилом української промисловості. Однак зараз він — повноцінний свідок та учасник

героїчного протистояння українців загарбникам РФ, символ незламності нашого волелюбного духу і віри в перемогу» («Azovstal' — kombinatfortetsia»). Саме так в українських наративах воєнного часу і фігурує цей образ. «І коли ти захочеш здатися, Бо все тріснуло, як кришталь... Згадай лиш одне: Азовсталь» (Kuz'menko 2022). Для підтримки ЗСУ було створено проєкт з продажу браслетів, виготовлених з «останньої довоєнної партії металу легендарного комбінату “Азовсталь” («Majzhe ves' naklad brasletiv “Azovstal'. Symvol nezlamnosti” prodano. Ykh zamovyly liudy z 45 krain»)). «Кожен браслет створений із 5 грамів сталі, виробленої на прокатному стані 3600 комбінату “Азовсталь”. Саме з такого сплаву у 1981 р. була виготовлена шахта для запуску космічного корабля, у 2012-му — новий саркофаг для ЧАЕС. У 2022 р. листопрокатний цех, у якому багато років працював стан 3 600, став одним із місць, де героїчно тримали оборону захисники й захисниці Маріуполя» («Symvol nezlamnosti: platforma United24 prezentovala braslety z metalu “Azovstali”, koshty vid prodazhu iakykh spriamuiut' na pidtrymku ZSU»).

У червні 2022 р. Український культурний фонд створив арт-портал «Мистецтво перемоги». Тільки там зафіксовано мурали, присвячені оборонцям Маріуполя, Азовсталі як символу незламності, у десяти містах України (Mystetstvo peremohy. Art-portal), однак таких робіт, безумовно, значно більше. На ілюстрації Олександра Грехова й на одному з київських муралів авторства Bosie, Phols, Humog текст, який вміщено на сайті підрозділу «Азов»: «Вистоїть Маріуполь — Вистоїть Україна» («Vystoit' Mariupol' — Vystoit' Ukraina / Mariupol Stands — Ukraine Will Stand»). Невипадково про київський Володимирський міст також пишуть, що він витримав удар, бо «з Азовсталі» («“Mist z Azovstali”. Sklianyj pishokhidnyj mist u Kyievi vytrymav raketnu ataku okupantiv»).

Одна з версій походження назви Маріуполь — місто Марії (Demidko 2022) — стала провідною для творення образу, поширеного в наративах воєнного часу. Це й однойменна композиція гурту «Океан Ельзи», і вірші, картини, фото, спогади, опубліковані в соціальних мережах (Zhylina 2022). В образі міста Марії поєдналися незламність, стійкість і Божий захист. Порівн. також у поезії: «а місто Марії не спить // воно б'ється вночі і зрання // воно кров'ю залите тепер // згоріли всі мрії

і сподівання // місто Марії не спить // там ракети і кулі, зруйновані храми // мені знову б почути тебе, мамо // мені б знову гуляти драмом» (Juliet 2022).

Лл. 9. Анастасія Пономарева. «Моє місто Марії...».

В роботі використано фото Evgeny Sosnovsky
(Facebook Anastasiya Ponomareva).

Прикордонність міст у воєнних наративах відчувається особливо гостро: це форпости (наприклад, східний форпост Харків, південний — Миколаїв, північні — Охтирка, Суми, Чернігів, Гостомель, Буча), це міста-фортеці («Fortetsia Kharkiv: reportazh z pozytsij syl na okolytsiakh міста»; Tsvietkova 2022). «Прикордонний» дорівнює «прифронтовий», «фронтовий». Образ міста-фронтира натомість певною мірою починає трансформуватися з «плавильного тигля культур» у простір, що маркує межу між світом Своїм і Ворожим. Е. Погосян у статті, присвяченій семіотиці завойованого міста, розмірковує про те, що прикордонні міста стають резервами для імперій, бажаними завоюваннями і що підкорення такого міста завжди забезпечує розростання імперії (Pogosyan 2022). Опір прикордонного міста в такому контексті робить його статус форпосту й фортеці особливо важливим.

Так само виразно (життєво) значущою стає українськість міст, особливо прикордонних. Ідеться про віднайдення або чіткішу кристалізацію ідентичності — національної, культурної, політичної.

Українському місту в реаліях війни важливо лишатися передусім *українським*. Це повторне маркування простору відчутне і в наративах, де бачимо формулу «Назва міста — це Україна». Суголосно цьому символічне наскрізне в дописах Сергія Жадана: «Над містом майорять наші прапори», рух опору «Жовта стрічка» в Херсоні.

Іл. 10. Постер «Херсон — це Україна» (Instagram @posterbureau).

Від часу повномасштабного російського вторгнення в офіційному наративі виникло позначення «місто-герой». Образ вийшов поза межі офіційного наративу й часто трапляється у приватних публікаціях у соцмережах, у яких ідеться про міста, що опинилися під щоденним вогнем ворога (Herokharkiv 2022) (тільки в мережі Інстаграм на грудень 2022 р. було, наприклад, 1 010 дописів, помаркованих #харківмістогерой, 266 дописів #чернігівмістогерой, 127 дописів #чернігівмістогерой), у постерах, у поезіях («місто-герой Харків // щоденні темні новини // щонощні втрати» (Pereverzeva 2022)), у жовтні в Харкові з'явився мурал, присвячений відважним працівникам комунальних служб міста (Novos'olova 2022).

Іл. 11. Мурал «Харків – Місто Герой», жовтень 2022 р.

Художниця — Анастасія Худякова.

(сайт Харківської державної академії дизайну і мистецтв).

Здійснений аналіз дозволяє зробити певні узагальнення і накреслити перспективи подальших досліджень.

В українських наративах воєнного часу можна побачити кілька виразних тенденцій щодо образів міст. Персоніфікація, оживлення міста, яке має власний характер, свій спосіб протистояти ворогу. Міста — це живі організми, що чинять опір.

У наративах підкреслено нерозривний ментальний зв'язок мешканців і міст, а як його максимальний вияв — ототожнення себе з містом, «вростання» в місто й навпаки. Це дозволяє наче збирати наново образ рідного міста з окремих, особливо значущих місць, що їх зберігає індивідуальна й колективна пам'ять.

Нескореність, незламність — провідні характеристики прифронтових і фронткових міст. Їхня прикордонність зумовлює якщо не повну нівеляцію інших довоєнних образів, то принаймні тимчасову неактуальність. В умовах війни виразніше кристалізується українськість міст як принципова риса образу, як маркер протистояння загарбанню

(причому не лише фізичному, а насамперед духовному). Нові статуси міст, що найбільше потерпають від російської агресії, спричиняють і створення нових образів міст-героїв.

Перспективним бачиться вивчення більшої кількості наративів, зокрема й тих, що виникають не лише всередині України, а й зовні, а також зіставлення довоєнних образів міст із тими, що виникли від 2014 й від 2022 рр.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

«Azovstal' — kombinat-fortetsia». *Metinvest media*, <https://metinvest.media/ua/page/azovstal-kombnat-fortetsya>. Дата перегляду: 26 грудня 2022. (In Ukrainian)

«Азовсталь — комбінат-фортеця». *Metinvest media*, <https://metinvest.media/ua/page/azovstal--kombnat-fortetsya>. Дата перегляду: 26 грудня 2022.

Bodnars'ka, N. «Okupovane misto Marii: u Mariupoli z odniiei storony svizhi mohyly, a z inshoi — prodaiut' skumbriiu». *Rajon. Istorii*, 6 chervnia 2022, <https://history.rayon.in.ua/topics/519688-okupovane-misto-marii-u-mariupoli-z-odniei-storoni-svizhi-mogili-a-z-inshoi-prodayut-skumbriyu>. Дата перегляду: 26 грудня 2022. (In Ukrainian)

Боднарська, Н. «Окуповане місто Марії: у Маріуполі з однієї сторони свіжі могили, а з іншої — продають скумбрію». *Район. Історія*, 6 червня 2022, <https://history.rayon.in.ua/topics/519688-okupovane-misto-marii-u-mariupoli-z-odniei-storoni-svizhi-mogili-a-z-inshoi-prodayut-skumbriyu>. Дата перегляду: 26 грудня 2022.

Demidko, O. «Do 240-richchia Mariupolia: Lehendy mista. Chastyna II». *mrpl-city*, 19 veresnia 2022, <https://mrpl.city/blogs/view/do-240-richchya-mariupolya-legendi-mista-chastina-ii>. Дата перегляду: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Демідко, О. «До 240-річчя Маріуполя: Легенди міста. Частина II». *mrpl-city*, 19 вересня 2022, <https://mrpl.city/blogs/view/do-240-richchya-mariupolya-legendi-mista-chastina-ii>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

«Donets'ka khudozhnytsia Masha Vysheds'ka maliuie istorii ukraintsiv z okupovanykh mist», Pidhotuvala interv'iu Kseniia Yanko. *HO «Molodizhna orhanizatsiia. «STAN»*, 28 kvitnia 2022, <https://stan.org.ua/project/donetska-hudozhnytsya-masha-vyshedska-malyuie-istoriyi-ukrayintsiv-z-okupovanyh-mist/>. Дата перегляду: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

«Донецька художниця Маша Вишедська малює історії українців з окупованих міст», Підготувала інтерв'ю Ксенія Янко. *ГО «Молодіжна організація. «СТАН»*, 28 квітня 2022, <https://stan.org.ua/project/donetska-hudozhnytsya-masha-vyshedska-malyuie-istoriyi-ukrayintsiv-z-okupovanyh-mist/>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Fedchenko, N. Poeziia. *Facebook*, 05 bereznia 2022, <https://www.facebook.com/nastka.ukrainka/posts/4955293994530877>. Data perehliadu: 26 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Fedchenko, N. Поезія. *Facebook*, 05 березня 2022, <https://www.facebook.com/nastka.ukrainka/posts/4955293994530877>. Дата перегляду: 26 грудня 2022.

Feschuk, V. (a). «Mij boh formuie vsiu nich batal'jony: nova poeziia pro vijnu». *Chytomo*. 01 bereznia 2022, <https://chytomo.com/mij-boh-formuie-vsiu-nich-bataljony-nova-poeziia-pro-vijnu/>. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Фещук, В. (а). «Мій бог формує всю ніч батальйони: нова поезія про війну». *Читомо*. 01 березня 2022, <https://chytomo.com/mij-boh-formuie-vsiu-nich-bataljony-nova-poeziia-pro-vijnu/>. Дата перегляду: 15 жовтня 2022.

Feschuk, V. (b). «Тим, кому соромно vrantsi lyshatys' zhyvymy, — neba otsia polovyna: 15 novykh virshiv pro vijnu». *Chytomo*, 23 bereznia 2022, <https://chytomo.com/tym-komu-soromno-vrantsi-lyshatys-zhyvymy-neba-otsia-polovyna-15-novykh-virshiv-pro-vijnu/>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Фещук, В. «Тим, кому соромно вранці лишатись живими, — неба оця половина: 15 нових віршів про війну». *Читомо*, 23 березня 2022, <https://chytomo.com/tym-komu-soromno-vrantsi-lyshatys-zhyvymy-neba-otsia-polovyna-15-novykh-virshiv-pro-vijnu/>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Feschuk, Viktoriia (c). «Trymaty svoikh v objimakh dumok: 16 novykh virshiv pro vijnu». *Chytomo*, 30 bereznia 2022, <https://chytomo.com/trymaty-svoikh-v-obijmakh-dumok-16-novykh-virshiv-pro-vijnu/>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Фещук, Вікторія (с). «Тримати своїх в обіймах думок: 16 нових віршів про війну». *Читомо*, 30 березня 2022, <https://chytomo.com/trymaty-svoikh-v-obijmakh-dumok-16-novykh-virshiv-pro-vijnu/>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

«Fortetsia Kharkiv: reportazh z pozytsij syl na okolysyakh mista». *Ukrains'kyj pivden'. Informatsijne vydannia*, 1 travnia 2022, <https://pivdenukraine.com.ua/2022/05/01/fortetsya-kharkiv-reportazh-z-pozicij-sil-na-okolicyah-mista/>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

«Фортеця Харків: репортаж з позицій сил на околицях міста». *Український південь. Інформаційне видання*, 1 травня 2022, <https://pivdenukraine.com.ua/2022/05/01/fortetsya-kharkiv-reportazh-z-pozicij-sil-na-okolicyah-mista/>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Herokharkiv. *Instagram*, <https://www.instagram.com/herokharkiv/>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Herokharkiv. *Instagram*, <https://www.instagram.com/herokharkiv/>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Holubka, M. «Kharkiv: sertse iz zalizobetonu». *Pragmatika*, 21 hrudnia 2022, https://pragmatika.media/kharkiv-sertse-iz-zalizobetonu/?fbclid=IwAR1AlogUalGFU1vFIBG3yu-_hpkRff_z3s-3KoG6eUMdVuueXzdCsXtK_HM. Data perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Голубка, Марія. «Харків: серце із залізобетону». *Pragmatika*, 21 грудня 2022, https://pragmatika.media/kharkiv-sertse-iz-zalizobetonu/?fbclid=IwAR1AlogUalGFU1vFIBG3yu-_hpkRff_z3s-3KoG6eUMdVuueXzdCsXtK_HM. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Juliet [@Julietsmadness]. *Instagram*, https://www.instagram.com/p/CgAJm_FK7Kj/. Дата перегляду: 10 зовтня 2022. (In Ukrainian)

Juliet [@Julietsmadness]. *Instagram*, https://www.instagram.com/p/CgAJm_FK7Kj/. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

«Kharkiv. Tvoje misto promovliaie do tebe». *Youtube*, zavantazhen: Masterskaia Odnazhdy Byvaet, 12 lipnia 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=PFxImB8rlss>. Дата перегляду: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

«Харків. Твоє місто промовляє до тебе». *Youtube*, завантажено: Мастерская Однажды Бывает, 12 липня 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=PFxImB8rlss>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

«Khudozhnytsia oryhinal'no namaliuvala Zaporizhzhia j inshi mista Ukrainy». *SkyNewsZP*, 14 lipnia 2022, <https://sky.zp.ua/hudozhniczya-originalno-namalyuvala-zaporizhzhya-j-inshi-mista-ukra%D1%97ni/>. Дата перегляду: 10 зовтня 2022. (In Ukrainian)

«Художниця оригінально намалювала Запоріжжя й інші міста України». *SkyNewsZP*, 14 липня 2022, <https://sky.zp.ua/hudozhniczya-originalno-namalyuvala-zaporizhzhya-j-inshi-mista-ukra%D1%97ni/>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Kuz'menko, Ya. [@kuzmenko_yanochka], AZOVSTAL'. *Instagram*, 8 travnia 2022, <https://www.instagram.com/p/CdTbwadtbnq/>. Дата перегляду: 10 зовтня 2022. (In Ukrainian)

Кузьменко, Я. [@kuzmenko_yanochka], АЗОВСТАЛЬ. *Instagram*, 8 травня 2022, <https://www.instagram.com/p/CdTbwadtbnq/>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Kuzubov, D. «Stalasia poeziiia. Liera Merenkova», *LYUK*, 04 zhovtnia 2022, <https://lyuk.media/people/lera-merenkova/>. Дата перегляду: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Кузубов, Д. «Сталася поезія. Лера Меренкова», *ЛЮК*, 04 жовтня 2022, <https://lyuk.media/people/lera-merenkova/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Litnie [@litni.e.]. *Instagram*, <https://www.instagram.com/litni.e/>. Дата перегляду: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Litnie [@litni.e.]. *Instagram*, <https://www.instagram.com/litni.e/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

«Majzhe ves' naklad brasletiv «Azovstal'. Symvol nezlamnosti» prodano. Ykh zamovyly liudy z 45 krain». *LB.ua*, https://lb.ua/society/2022/12/03/537936_mayzhe_naklad_brasletiv.html. Дата перегляду: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

«Майже весь наклад браслетів «Азовсталь. Символ незламності» продано. Їх замовили люди з 45 країн». *LB.ua*, https://lb.ua/society/2022/12/03/537936_mayzhe_naklad_brasletiv.html. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

«Mariupol' — tse ...» i «Meni shkoda...» — unikal'ni kolektsii maliunkiv vid khudozhnytsi z Mariupolia». *0629 com.ua. Sajt horoda Maryupolia*, 10 serpnia 2022, <https://www.0629.com.ua/news/3442579/mariupol-ce-i-meni-skoda-unikalni-kolekcii-malunkiv-vid-hudoznici-z-mariupola>. Дата перегляду: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

«Маріуполь — це ...» і «Мені шкода...» — унікальні колекції малюнків від художниці з Маріуполя». *0629.com.ua. Сайт города Мариуполя*, 10 серпня 2022, <https://www.0629.com.ua/news/3442579/mariupol-се-i-meni-skoda-unikalni-kolektsii-malunkiv-vid-hudozhnitsi-z-mariupola>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Media-Tsentr Universytetu. «Ukrains'ka Poeziia Vijnny V Yapons'komu Literaturnomu Zhurnali». *Novyny Zhytomyr's'koi Politekhnyky*, 21 hrudnia 2022, news.ztu.edu.ua/2022/12/ukrayinska-poeziya-vijnny-v-yaponskomu-literaturnomu-zhurnali. Дата перегляду: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Медіа-Центр Університету. «Українська Поезія Війни В Японському Літературному Журналі». *Новини Житомирської Політехніки*, 21 грудня 2022, news.ztu.edu.ua/2022/12/ukrayinska-poeziya-vijnny-v-yaponskomu-literaturnomu-zhurnali. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Mezentsev, K., and O. Mezentsev. «War And the City: Lessons From Urbicide in Ukraine». *Czasopismo Geograficzne*, vol. 93, no. 3, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Dec. 2022, pp. 495-521. DOI: <https://doi.org/10.12657/czageo-93-20>.

«Mist z Azovstali». Sklianyj pishokhidnyj mist u Kyievi vytrymav raketnu ataku okupantiv». *informator.ua*, 10 zhovtnia 2022, <https://informator.ua/uk/mist-z-azovstali-sklyaniy-pishohidnyj-mist-u-kyievi-vitrimav-raketnu-ataku-okupantiv>. Дата перегляду: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

«Міст з Азовсталі». Скляний пішохідний міст у Києві витримав ракетну атаку окупантів». *informator.ua*, 10 жовтня 2022, <https://informator.ua/uk/mist-z-azovstali-sklyaniy-pishohidnyj-mist-u-kyievi-vitrimav-raketnu-ataku-okupantiv>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Misto-heroj Kharkiv — novyj mural Anastasii Khudiakovoi. *Sajt Kharkivs'koi derzhavnoi akademii dizajnu i mystetstv*, 25 zhovtnia 2022, <https://ksada.org/nov-25-10-22-1.html>. Дата перегляду: 26 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Місто-герой Харків — новий мурал Анастасії Худякової. *Сайт Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, 25 жовтня 2022, <https://ksada.org/nov-25-10-22-1.html>. Дата перегляду: 26 грудня 2022.

Mykhajlova, O. Urbitsyd — stratehiia rosijs'kykh okupantiv v rosijs'ko-ukrains'kij vijnny. *Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'*, 6 zhovtnia 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>. Дата перегляду: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Михайлова, О. Урбіцид — стратегія російських окупантів в російсько-українській війні. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 6 жовтня 2022, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

Mystetstvo peremohy. *Art-portal*, <https://milart.ucf.in.ua/>. Дата перегляду: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Мистецтво перемоги. *Art-портал*, <https://milart.ucf.in.ua/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Natasha le [@natashale777]. *Instagram*, <https://www.instagram.com/natashale777/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022. (In Ukrainian)

Natasha le [@natashale777]. *Instagram*, <https://www.instagram.com/natashale777/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Naumova, V. [@naviali]. *Instagram*, <https://www.instagram.com/naviali/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022. (In Ukrainian)

Naumova, V. [@naviali]. *Instagram*, <https://www.instagram.com/naviali/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Novos'olova, H. «Kharkiv'ianka stvorila mural na budynku, iakyj namahalyisia znyschyty rosiiany». *Dumka*, 25 zhovtnia 2022, <https://dumka.media/ukr/kultura/1666709744-harkiv-yanka-stvorila-mural-na-budinku-yakiy-namagalisyia-znishchiti-rosiyani>. Дата перегляду: 27 грудня 2022. (In Ukrainian)

Новосьолова, Г. «Харків'янка створила мурал на будинку, який намагалися знищити росіяни». *Думка*, 25 жовтня 2022, <https://dumka.media/ukr/kultura/1666709744-harkiv-yanka-stvorila-mural-na-budinku-yakiy-namagalisyia-znishchiti-rosiyani>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Pakhnina, N. Mural Kharkiv-Zalizobeton na budivli Pokotylyivs'koi dytyachoi biblioteky. *Facebook*, 23 zhovtnia 2022, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02iJZTKiEgZpeYzCEw8bWkX9xQRoY1GG4JzGbb2AGDKTGoW2Ry3oS3YpY8eQMLpg7pl&id=100015372435779. Дата перегляду: 27 грудня 2022. (In Ukrainian)

Пахніна, Н. Мурал Харків-Залізобетон на будівлі Покотилівської дитячої бібліотеки. *Facebook*, 23 жовтня 2022, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02iJZTKiEgZpeYzCEw8bWkX9xQRoY1GG4JzGbb2AGDKTGoW2Ry3oS3YpY8eQMLpg7pl&id=100015372435779. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

PAPA KARLO. Ofitsijna storinka, pisnia «Kharkiv Zalizobeton». *Facebook*, 8 hrudnia 2022, <https://fb.watch/hNRpOjotIR/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022. (In Ukrainian)

ПАПА КАРЛО. Офіційна сторінка, пісня «Харків Залізобетон». *Facebook*, 8 грудня 2022, <https://fb.watch/hNRpOjotIR/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Pereverzeva, K. «Stalasia poeziiia. Nataalka Marynchak». *LYUK*, 24 lystopada 2022, <https://lyuk.media/people/nataalka-marinchak/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022. (In Ukrainian)

Переверзева, К. «Сталася поезія. Наталка Маринчак». *ЛЮК*, 24 листопада 2022, <https://lyuk.media/people/nataalka-marinchak/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Pogosyan, E. «Semiotika zavoevannogo goroda: Revel' v 1710-1725 gg. Semiotika goroda». *Materialy Tret'ix Lotmanovskix chtenij v Tallinnskom universitete*. Tallin, 2014, s. 56-81. (In Russian)

Погосян, Е. «Семиотика завоеванного города: Ревель в 1710-1725 гг. Семиотика города». *Материалы Третьих Лотмановских чтений в Таллинском университете*. Таллин, 2014, с. 56-81.

Postcards from Ukraine. *Ukrainian Institute*, <https://ui.org.ua/en/postcards-from-ukraine/>. Accessed: 28 Dec. 2022.

Prisyazhniuk, O. *Facebook*, 13 lystopada 2022, <https://www.facebook.com/oupris>. Data perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Присяжнюк, О. *Facebook*, 13 листопада 2022, <https://www.facebook.com/oupris>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Serto, M. de. «Po gorodu peshkom». *Sociologicheskoe obozrenie*, t. 7, no 2, 2008, s. 24–38. (In Russian)

Серто, М. де. «По городу пешком». *Социологическое обозрение*, т. 7, no 2, 2008, с. 24–38.

Smirnov, A. *Facebook*, 19 bereznia 2022, <https://www.facebook.com/alexander.smirnov.5/posts/4932234393479976>. Data perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Smirnov, A. *Facebook*, 19 березня 2022, <https://www.facebook.com/alexander.smirnov.5/posts/4932234393479976>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Storinka volonters'koho proiektu «Kharkiv Zalizobeton». *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100084609219708>. Data perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Сторінка волонтерського проєкту «Харків Залізобетон». *Facebook*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100084609219708>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

«Symvol nezlamnosti: platforma United24 prezentovala braslety z metalu «Azovstali», koshty vid prodazhu iakykh spriamuiut' na pidtrymku ZSU». *Prezydent Ukrainy. Ofitsijne internet-predstavnytstvo*, <https://www.president.gov.ua/news/simvol-nezlamnosti-platforma-united24-prezentovala-brasleti-78317>. Data perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

«Символ незламності: платформа United24 презентувала браслети з металу «Азовсталі», кошти від продажу яких спрямують на підтримку ЗСУ». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*, <https://www.president.gov.ua/news/simvol-nezlamnosti-platforma-united24-prezentovala-brasleti-78317>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Tsvietkova, S. «Misto-fortetsia: iak narodysya lohotyp «Kharkiv — zalizobeton». *MediaPort*, 23 serpen' 2022, <https://www.mediaport.ua/misto-fortetsya-yak-narodivsya-logotip-harkiv-zalizobeton>. Data perehliadu: 10 zhovtnia 2022. (In Ukrainian)

Цветкова, С. «Місто-фортеця: як народився логотип «Харків — залізобетон». *MediaPort*, 23 серпень 2022, <https://www.mediaport.ua/misto-fortetsya-yak-narodivsya-logotip-harkiv-zalizobeton>. Дата перегляду: 10 жовтня 2022.

«Ukrainian Cities of Freedom». *Youtube*, download: @ukraine_ua, https://www.youtube.com/@ukraine_ua/videos. Accessed: 28 Dec. 2022.

«Vystoit' Mariupol' — Vystoit' Ukraina / Mariupol Stands — Ukraine Will Stand». *Sajt pidrozdlu «Azov»*, <https://azov.org.ua/vystoyit-mariupol-vystoyit-ukrayina/>. Data perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

«Вистоїть Маріуполь — Вистоїть Україна / Mariupol Stands — Ukraine Will Stand». *Сайт підрозділу «Азов»*, <https://azov.org.ua/vystoyit-mariupol-vystoyit-ukrayina/>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

«Zakarpattsiiv zaproshuiut' na vystavku «Kharkiv-Zalizobeton». *Mukachevo.net*, 25 zhovtnia 2022, <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/4328178>. Data perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

«Закарпатців запрошують на виставку «Харків-Залізобетон». *Mukachevo.net*, 25 жовтня 2022, <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/4328178>. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Zhylyna, M. [@fem.fiction]. *Instagram*, 10 travnia 2022, https://www.instagram.com/p/CdYf_LZrm7m/. Data perehliadu: 27 hrudnia 2022. (In Ukrainian)

Жилина, М. [@fem.fiction]. *Instagram*, 10 травня 2022, https://www.instagram.com/p/CdYf_LZrm7m/. Дата перегляду: 27 грудня 2022.

Maryna Kurushyna

Candidate of Philology, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: maryna.kurushyna@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

IMAGES OF UKRAINIAN CITIES IN WARTIME NARRATIVES

The study of wartime narratives throws light on the principal factors in the creation of images of Ukrainian cities. For the purposes of this work, a narrative is a story in both verbal and visual form. The analysis takes into account the time of appearance of an image and the specifics of its formation, construction, and functioning. The article examines the images of Ukrainian cities in Ukrainian narratives broadcast and available in the public space since the start of the full-scale Russian invasion. A threat to a city's existence and the physical destruction of objects and landmarks, including symbolic ones, causes changes in the way of life and even its dismantling. This leads to the strengthening or weakening of some existing images, as well as to the emergence of new ones. The author particularly notes certain features of the images under study, such as the personification of cities, which are portrayed as combating the enemy, resisting, and revealing their character. A city's image is assembled from a number of significant sites that are preserved and can be reproduced by individual and collective memory. Each city has a unique set of locations that are especially dear and important to the residents – sites that allow us to “read” the city as continuous history. The highest form of affinity with one's city is a resident's identification with it — symbolic

inseparability, "growing into" each other. The heroic struggle of Ukrainian cities against the Russian aggressor would be impossible without preserving, first and foremost, their spiritual core, which is confirmed by the appearance of such epithets as "unbreakable" or "unconquered." The borderland status of some of the studied cities is especially keenly felt. During the war, the frontier becomes not a melting pot of cultures, but a boundary between Us and Them. The wartime narratives emphasize the importance of borderland cities as outposts of Ukrainianness, fortress towns. Because of this, Ukrainianness becomes one of the dominant features of the images of Ukrainian cities, especially those close to the border. It becomes significant, vitally necessary. The preservation of this dominant factor in city images in wartime narratives (especially on the spiritual level) is an important marker of a city's will to resist, its vital energy even in war.

Keywords: wartime narrative, image of the city, Ukrainian city.

Текст надійшов до редакції 25.10.2022.

The text was received by the editors 25.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-09>
УДК 930.2:[316.774:004.738.5]:94(477.54-25)“2022”

Олексій Янкул

доктор філософії з історії та археології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: o.m.yankul@karazin.ua
ORCID: orcid.org/0000-0002-1244-4536

**«ПИШУ ТОБІ. Я СУМУЮ»:
ОБРАЗ ВОЄННОГО ХАРКОВА 2022 РОКУ
В ДОПИСАХ МЕШКАНЦІВ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ**

Статтю присвячено особливостям репрезентації в соціальних мережах образу Харкова під час воєнних дій 2022 р. Загалом було проаналізовано 87 дописів під загальною назвою «листи до Харкова», розміщених на платформах Telegram та Instagram. Усі досліджувані дописи були позначені хештегами #листхаркову та #письмохаркову. Перший «лист» датовано 20 березня 2022 р. й розміщено в соціальній мережі Instagram. У межах дослідження було проаналізовано 18 дописів цієї соціальної мережі. 24 березня харківський Telegram-канал «Где в Харькове» запустив рубрику під назвою «лист до Харкова», яка тривала до 5 квітня 2022 р. Загалом у межах цієї рубрики було опубліковано 69 дописів. Дослідження передбачало фіксацію міських об'єктів, які згадуються в «листах», що дозволило визначити знакові

Як цитувати: Янкул, О. «Пишу тобі. Я сумую»: образ военного Харкова 2022 року в дописах мешканців у соціальних мережах. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 203-230. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-09>.

How to cite: Yankul, O. “Writing to You. Miss You”: The Image of 2022 Wartime Kharkiv in Residents’ Social Media Posts. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 203-230. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-09>. (In Ukrainian)

© Янкул О., 2022

місця для мешканців і ті ознаки, які харків'яни приписують місту. Було визначено, що серед міських об'єктів найчастіше згадують Міський сад імені Т. Г. Шевченка, Центральний парк культури і відпочинку імені М. Горького, Харківський національний академічний театр опери і балету імені М. В. Лисенка, Харківський зоопарк, Саржин яр. Часто в дописах фігурує Харківський метрополітен, зокрема в його новому статусі бомбосховища. Водночас нерідко трапляються такі слова, як «руйнування» та «вибухи», але при цьому харків'яни неодноразово називають у «листах» воєнні дії «хворобою» для міста, а руйнування та інші пошкодження внаслідок обстрілів — «ранами». Крім того, більшість авторів листів пише про те, що місто обов'язково відбудують, і вірять у перемогу. Загалом образ воєнного Харкова завдяки цим дописам визначається як «незламне місто». Епітети «незламний», «нескорений», «стійкий» та інші подібні набувають у «листах» особливого значення в описі сучасного життя Харкова. Автори «листів» пишуться містом, його мужністю та стійкістю. Проаналізовані дописи соціальних мереж дають можливість краще зрозуміти трансформацію сприйняття міста його мешканцями, яка відбулася від початку широкомасштабної військової російської агресії проти України. Серед сучасних героїв міста автори дописів відзначають військових, комунальників, волонтерів, лікарів, рятувальників, а також усіх харків'ян загалом.

Ключові слова: Харків, «листи до Харкова», російсько-українська війна, образ міста, соціальні мережі.

24 лютого 2022 р. розпочалася широкомасштабна війна Російської Федерації проти України. Внаслідок цього з першого дня багато міст постраждали від ударів авіації, артилерії тощо. Ззнали значних руйнувань інфраструктура, житлові будинки і багато інших об'єктів. Від самого початку вторгнення потерпав і Харків, жителі якого близько 5 ранку почули вибухи в різних районах, зокрема на Салтівці, Олексіївці, Нових Будинках і в П'ятихатках (U Kharkovi chutno vybukhy 2022). У зв'язку з цим багато людей вимушені були покинути свої домівки та евакуюватися з міста. Зокрема, станом на 28 березня з Харкова виїхало близько третини населення (Z Kharkova cherez vijnu... 2022). Ситуація почала змінюватися у травні, коли харків'яни стали масово повертатися в місто, попри небезпеку обстрілів, що тривали (Kharkiv'ianu masovo povertaiut'sia... 2022).

Попередній аналіз соцмереж за березень-липень 2022 р. свідчить, що мешканці Харкова (як ті, які виїхали з міста, так і ті, які залишилися) почали робити дописи, в яких ділилися різними емоціями і переживаннями, пов'язаними з активними воєнними діями і майже щоденним руйнуванням міста. На нашу думку, важливим є осмислення та збереження окремих даних з таких джерел інформації.

Слід відзначити, що публікації в соціальних мережах неодноразово ставали предметом досліджень істориків, соціологів та інших дослідників як в Україні, так і за кордоном. Зокрема, питання щодо роботи з матеріалами соцмереж у сфері журналістики висвітлювали О. Гарматій і С. Онуфрив (Harmatiij, Onufriv 2021), у навчанні — О. Пінчук (Pinchuk 2015). Теоретичні проблеми використання цифрових джерел в історичній науці вивчали П. да Сильвейра, М. Ейроа, Ю. Святець та інші (da Silveira 2016; Eiroa 2018; Sviatets' 2019). Деякі дослідники, наприклад Х. Мундет (Mundet 2018), значну увагу приділяють специфіці інформації з інтернет-ресурсів, яка легко втрачається, а тому вимагає нагальної фіксації. Методам роботи з інтернет-джерелами також були присвячені окремі праці (Romein та ін. 2020).

Відзначимо, що зараз з'являються публікації, пов'язані з нинішніми подіями в Україні. Наприклад, Р. Хардель і О. Мельник у статті, присвяченій висвітленню збройної агресії Росії проти України, проаналізували різноманітні інтернет-ресурси, зокрема й матеріали соціальних мереж (серед них і на платформі Facebook) (Khardel, Melnyk 2019). Також 2022 р. Інститут історії України НАН України видав книгу «Сотий день спротиву агресії Росії: Facebook-рефлексії» (упорядник В. Скальський) (Skal's'kuj 2022), у якій опубліковано дописи користувачів соціальної мережі Facebook за 3 червня 2022 р. (тобто на сотий день повномасштабних воєнних дій в Україні).

Образи міст України вивчали також чимало представників різних галузей гуманітарного знання (Obukhova 2010; Cheremisin, Mykhajlenko 2018; Boholiubova 2019). Ці дослідження представляють значний інтерес, оскільки їхні автори використовували різноманітні підходи: від вивчення символічного простору до аналізу психологічних особливостей мешканців міста. Також є низка робіт, присвячених Харкову

(Musiezdov 2009; Musiezdov 2011; Smolens'ka 2011; Kudryavtsev та ін. 2019). У колективній монографії «У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» автори конструюють образ Харкова на основі вивчення меморіальних дощок, путівників, документальних і художніх фільмів, літературної спадщини тощо (Kravchenko, Posokhov 2021).

Мета статті полягає в тому, щоб на матеріалі дописів мешканців Харкова в соціальних мережах проаналізувати образ міста, який склався під час активних воєнних дій 2022 р. Дослідження передбачає використання низки методів. Зокрема, історико-порівняльний метод дозволив провести зіставлення «листів до Харкова» між собою і виокремити певні особливості в них. За допомогою історико-типологічного методу було класифіковано і проаналізовано дописи в соцмережах за різними критеріями. Метод контент-аналізу застосовано для аналізу змісту «листів до Харкова». Зокрема було виявлено певні слова, об'єкти міста тощо, які найчастіше трапляються в дописах користувачів і дають змогу сформулювати уявлення про образ Харкова під час російсько-української війни.

Звісно, охопити всі дописи за визначеною тематикою неможливо, оскільки їх дуже багато. Тому ми зупинилися на таких, що мають хештеги #листхаркову та #письмохаркову та опубліковані в соціальних мережах Telegram і Instagram. Було створено каталог «листів» у програмі Microsoft Excel. Перший «лист» із цим хештегом розміщено в мережі Instagram і датовано 20 березня 2022 р., а 24 березня 2022 р. (точно через місяць після початку бойових дій в Україні) Telegram-канал «Где в Харькове» (на початок вересня 2022 р. має понад 60 000 підписників) ініціював спеціальну рубрику «Лист до Харкова» (Druz'ya, zapuskaem rubriku... 2022), активність у якій тривала до 5 квітня 2022 р. (принаймні востаннє такий допис було оприлюднено саме в цей день). Водночас цю рубрику та відповідні хештеги використано й на їхній сторінці в Instagram. Крім того, хештегами #листхаркову та #письмохаркову позначалися окремі публікації в Instagram, не пов'язані з публіком «Где в Харькове». Можливо, деякі з таких дописів були призначені для відповідної рубрики, але не потрапили туди з різних причин,

або ж користувачі мережі надихнулися цієї ідеєю й вирішили окремо написати такі «листи». Загалом джерельну базу дослідження становлять 87 «листів до Харкова», які були написані з 20 березня по 9 липня 2022 р. З них — 69 публікацій у Telegram-каналі «Где в Харькове» і 18 — у мережі Instagram. Обсяг цих текстів різний: від кількох речень до так званих «лонгвідів». Більшість дописів написано російською мовою — 69, українською — 18. Динаміка нотаток за датами виглядає так (див. рис. 1).

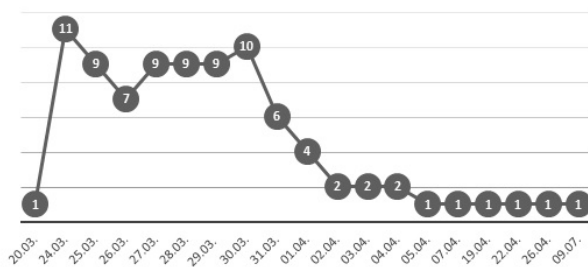

Рис. 1. Динаміка публікацій «листів до Харкова» за датами.

Як видно на графіку, найбільшу кількість «листів до Харкова» було опубліковано в період з 20 по 30 березня (65), Далі відбувається поступовий спад: у період з 31 березня по 4 квітня було опубліковано 16 «листів»; а з 5 квітня по 9 липня — 6.

З 87 «листів до Харкова» 25 не містили повний нікнейм користувача (29%), а в 62 дописах (71%) авторів можна ідентифікувати, тобто знайти профілі користувачів. Зауважимо, що до першої групи були віднесені листи, підписані на кшталт «Анастасія Н.», «Ольга», «Катерина» та ін. Кілька дописів не підписані взагалі, а частину опубліковано з підписом «Анонім». Можливість анонімної публікації є лише в месенджері Telegram, зокрема для тих дописів, які безпосередньо були надіслані адміністраторам каналу «Где в Харькове», натомість Instagram не дає можливості публікуватися інкогніто.

Більшість листів написали жінки — 73 (84%), чоловіки опублікували 12 «листів» (14%), і у двох випадках (2%) нам не вдалося визначити стать

(ці дописи були створені анонімно). Також зазначимо, що дописи жінок більші за обсягом. На жаль, вікові категорії авторів нотаток встановити неможливо, однак з контексту можна визначити, що авторами кількох дописів були студенти харківських вишів.

З дописів можна також дізнатися, чи виїхали їхні автори з Харкова, чи залишаються в місті, попри складну ситуацію. У текстах тих осіб, які виїхали, спостерігається сум за містом. Мешканці, які залишилися в Харкові, акцентують увагу на тому, що, попри руйнування і постійні обстріли, місто продовжує свою життєдіяльність. Інколи про це сказано напряду, але це також можна зрозуміти з контексту. Отже, 36 «листів» написали користувачі, які на той момент перебували поза межами Харкова (41 %), 8 авторів залишалися в місті (9 %), але найбільшу кількість авторів листів становили ті особи, які не вказали місцеперебування або ж його неможливо було визначити з контексту. Таких дописів 43 (50 %).

Авторів «листів до Харкова» також можна умовно розподілити за такими категоріями: 1) корінні мешканці (або ті особи, які народилися в місті); 2) приїжджі (зокрема ті, які потім залишилися тут жити або проживають за місцем навчання чи роботи); 3) ті, у кого така інформація відсутня. Представників першої категорії нараховується 29 (33 %), другої — 18 (21 %), до третьої належить 40 осіб (46 %). Показово, що більшість авторів не вказує цю інформацію. На нашу думку, така позиція пов'язана з тим, що у скрутній ситуації важливіше те, наскільки людина любить і цінує місто, з яким її щось пов'язує. Як написала одна з користувачок мережі у своєму «листі до Харкова»: «Харків'янами для мене є всі, для кого Харків — дещо більше, ніж просто місто» (пер. з рос.)¹ (Мoj dorogoj, lyubimuj drug... 2022).

Привертає увагу також літературна форма дописів, зокрема 11 (13 %) з них написані у віршованій формі, а 76 (87 %) — прозою. Чимало дописів оформлено в оповідному жанрі, часто із залученням персональних спогадів. Водночас, попри літературну форму, переважна більшість «листів до Харкова» відзначається емоційністю та інтенцією авторів

---

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

до репрезентації сили своїх почуттів і хвилювань, пов'язаних з долею міста в умовах війни.

Важливою особливістю «листів до Харкова» є те, що автори дописів згадують чимало різноманітних місць у Харкові (райони, парки, вулиці тощо). Зокрема, найчастіше трапляються спогади, пов'язані з центральною частиною міста (і це, мабуть, очікувано, оскільки саме тут розташовано багато мнемонічних об'єктів, які формують його образ). Слово «центр» (у загальному вигляді) трапляється в «листах» 23 рази. Наприклад, К. Пташник пише: «Харків був дуже красивим містом, центр, парк Шевченка, парк Горького тощо. ... Пам'ятаю, як ми з мамою любили поїхати в центр погуляти» (пер. з рос.) (Ptashnik 2022). Користувачка з нікнеймом «Kate Abalmasova» зазначає: «Все, про що я мрію — це знову гуляти центром міста, сходити до нашого нового зоопарку, зустріти захід сонця на Стрілці, а світанок — на Бурсацькому узвозі» (пер. з рос.) (Har'kov, moj rodnoj... 2022). Окрім центру, також згадуються Салтівка та Північна Салтівка, Ботанічний сад, Павлове Поле, Олексіївка, селище Жуковського, ХТЗ та інші місця.

Одним з найпопулярніших різновидів міського транспорту в харків'ян є метрополітен, оскільки щодня ним користується дуже багато людей і це справді важливий об'єкт для містян, зокрема під час війни. У «листах до Харкова» метро (як у загальному вигляді, так і конкретні станції) згадано в 17 дописах. Причому у трьох випадках — у новому статусі бомбосховища. Наприклад, користувачка з нікнеймом «oksana_tshuuc» пише: «Я пройдуся знайомими і рідними вуличками: Сумська, Пушкінська, майдан Свободи. Спускаюся в метро, у якому більше не буде сховища. Там будуть їздити поїзди» (пер. з рос.) (Ya projdus' ro znakomym... 2022). В іншому дописі метрополітен як бомбосховище напрямку не названо, але з контексту можна зрозуміти, що людині, яка написала цей «лист» (автора не вказано, підпис «Анонім»), довелося його використати як укриття: «Обіцяю знайти у собі сили знову спуститися в метро (і одночасно дякую тобі, що у тебе є метро. Інакше я б точно не вижила)» (пер. з рос.) (Har'kov 2022). Ще один користувач («лист» також анонімний) згадує про метро у зв'язку з тим, що там змушена жити його кохана людина: «У цьому місті зараз знаходиться

моя кохана людина, яка понад місяць живе у метро. Для мене Харків і ця людина — справжні герої» (пер. з рос.) (Dorogoj Har'kov! 2022).

Привертає увагу також те, що в «листах до Харкова» нерідко трапляються якісь певні місця, що закарбувалися в пам'яті жителів. Зауважимо, що в такому разі ми маємо справу з текстами звичайних жителів міста, тому для багатьох важливе значення має інфраструктура, що так чи так пов'язана з відпочинком і культурою. Наприклад, найчастіше в дописах ідеться про Міський сад імені Т. Г. Шевченка (згадано в 16 «листах») та Центральний парк культури і відпочинку імені М. Горького (також згадано в 16 «листах»). Наприклад, користувачка з нікнеймом «fillonenko» пише: «Сумую за Коханим Каразіна, сумую за парком Шевченка, за зоряним небом на Сумській. Сумую за парком Горького, сумую за Нікольським, за набережною» (Kharkiv. Mij liubuj Kharkiv 2022). Мешканка міста, яка підписалася як «Олена», зазначає, що: «Моїми найулюбленішими місцями у місті були парк Шевченка та Харківський зоопарк, по цим чудовим місцям я кожного дня гуляла або з бабусею, або з батьками, і ми отримували купу позитивних емоцій» (пер. з рос.) (Elena 2022). Д. Семицетов у «лісті до Харкова», описуючи свій потенційний маршрут містом, теж не оминає увагою ці локації: «... продовжую рух далі до саду імені Т. Г. Шевченка, до його тінистих алей, до його столітніх дубів і до головного фонтану парку, біля якого збираються всі від малого до великого. З парку дорога виводить на “Майдан Свободи”, найбільший майдан України, де, перетинаючи його я потрапляю на тролейбусну зупинку й сідаючи на тролейбус, вирушаю до прекрасного, чудового та незрівнянного парку імені Максима Горького, візитівки міста Харкова» (пер. з рос.) (Semicvetov 2022).

Отже, найчастіше названі місця й об'єкти, про які йдеться в «листах до Харкова», можна об'єднати в такі групи (див. рис. 2):

- 1) об'єкти, пов'язані з культурою, відпочинком та спортом (театри, парки, стадіони та ін., згадано понад 120 разів);
- 2) торгові заклади (згадано 37 разів);
- 3) вулиці та майдани (згадано 33 рази);
- 4) заклади освіти (згадано 10 разів);
- 5) релігійні об'єкти (згадано 4 рази).

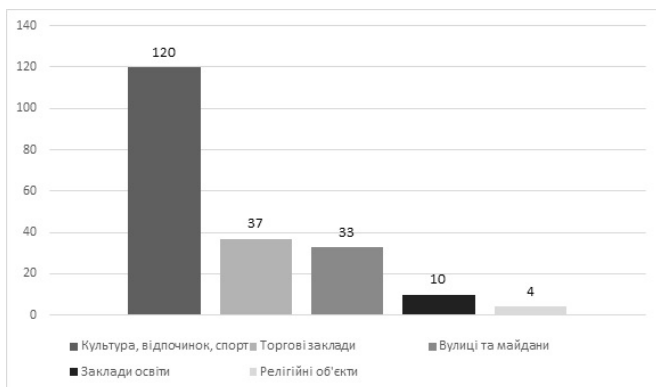

Рис. 2. Групи об'єктів, про які згадано в «листах до Харкова».

Як бачимо, харків'яни здебільшого називають свої улюблені місця відпочинку, іншу інфраструктуру, яка пов'язана з мирним і спокійним життям. У першій групі найчастіше згадуваними місцями є Харківський національний академічний театр опери і балету імені М. В. Лисенка (10 разів), Харківський зоопарк (8), Саржин яр (7), пам'ятник Т. Г. Шевченку (5), сквер «Стрілка» (5) та ін. У другій групі — мережа магазинів «Кулиничі» (6), піцерія «Буфет» (6), торговий центр «Нікольський» (5), торговий центр «Барабашово» (4) та ін. У третій групі — майдан Свободи (11), вулиця Сумська (10) та ін. У четвертій групі — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (3), Харківський державний автомобільно-дорожній коледж (1) та ін. У п'ятій групі найчастіше називаним об'єктом є Благівщенський кафедральний собор (2).

Харків'яни в «листах» доволі часто згадують прогулянки містом, його парки і сквери. Наприклад, користувачка мережі з нікнеймом «Му_гіта» пише: «Я вірю, ще трохи, і у твоїх парках знову задзвенить дзвінкий сміх, засяють на сонці бризки фонтанів! ... Що може бути кращим за прогулянку з друзями твоїми нічними вулицями? Що може бути кращим за поринання в глибину літа в будь-якому з твоїх парків?» (пер. з рос.) (Moj dorogoj, samuj lyubimuj... 2022). Інша мешканка міста з нікнеймом «maguzueva_art» зазначає: «Харків тривалий час

прикрашали, споруджували кращі парки у країні, встановлювали фонтани і пам'ятники. Ми завжди пишалися та пишаємося нашим містом» (пер. з рос.) (Serdce szhimaetsya... 2022).

Деякі приїжджі мешканці згадують про те, що спочатку Харків здався їм похмурим містом. З анонімного «листа» однієї з користувачок мережі: «Любий Харкове! В нас з тобою не сталося “кохання з першого погляду”. Під час першої зустрічі ти був похмурим та занадто серйозним, що спочатку і відштовхнуло мене. Проте, зустрівшись вдруге, усвідомила, що хочу залишитись з тобою назавжди» (Liubuy Kharkove! 2022). Ще один приклад такого образу міста знайшов відображення в іншому тексті (також анонімному): «Перші півроку після того, як я потрапила до тебе, була дуже обурена. Мені здавалося, що ти занадто сірий, що харків'яни похмурі й непривітні люди. Мене лякала велика кількість п'ятиповерхівок. Але потім... Я почала тебе вивчати. Твої найгарніші місця та парки, твої відомі і не дуже вулиці. І я зрозуміла твою красу» (Mij ridnyj Kharkiv 2022).

У дописах фігурують не лише довоєнні спогади, а й тематика, пов'язана з частими обстрілами міста. Найчастіше в «листах до Харкова» трапляються такі слова, як «руйнування» (16 разів) та «вибухи» (11 разів). Наприклад, в анонімному «листі»: «Зараз тобі важко, мій Ха. Тебе терзають і день, і вночі. Тебе б'ють і руйнують!!!! Кожен удар ніби по серцю!!!!» (пер. з рос.) (Pis'mo Har'kovu 2022). Або інший текст від мешканки, яка підписалася «Ю. Ю.»: «При кожному вибуху все стискається всередині. Куди впало? Що ще розбили?» (пер. з рос.) (Yu. Yu. 2022).

Зауважимо, що харків'яни неодноразово називають у «листах» воєнні дії для міста «хворобою», а руйнування та інші пошкодження внаслідок обстрілів — «ранами». Наприклад, Ю. Єрісов пише: «Харків, любий, сором'язливий, відвертий, харизматичний та безкінечно сміливий. Знаю, ти поранений, так, залишаться шрами. Ти сильніший, ніж будь-хто. Твоя душа та серце — це кожен з нас, харків'ян. І ми ніколи не дозволимо зупинитись твоєму диханню та пульсації. Ти здивуєш, прихистиш, захопиш...» (Yerisov 2022). К. Птиця у своєму «листі до Харкова» пише: «... з 24 лютого ти ніби сильно захворів,

хворобою, що поглинає тебе, стрімко і практично нещадно» (пер. з рос.) (Ptica 2022).

Попри це, воєнний Харків у «листах» постає як «незламне місто». Слово «незламний» у тому чи тому контексті трапляється майже 20 разів. Багато авторів висловлюють віру в перемогу (це слово вживано 38 разів). Містяни, які виїхали, пишуть про готовність повернутися (слово «повернемося» трапляється 35 разів) й відбудувати місто після закінчення воєнних дій. Лейтмотив відбудови фігурує в 29 дописах, авторства як тих осіб, які лишилися в місті, так і тих, які евакуювалися. Дехто порівнює Харків з феніксом, який відродиться. Наприклад, «Харків, наче птиця фенікс повстане з руїн і попелу, поверне собі попередню велич і пишноту, та навіть стане найкрасивішим і квітучим містом не лише в Україні, а й у світі» (пер. з рос.) (Elena 2022).

Л. Стародуб написала «лист» у віршованій формі й назвала твір «Не стане Харків на коліна». У ньому вона пише:

«Чи є у світі така сила,
Яка зламає дух міцний?
Не стане ХАРКІВ на коліна!
Його бомбять, а він — живий! [...]
Харків, ти проливаєш кров,
Поранений, стоїш ти міцно,
Тебе калічать знов і знов,
А ти — стоятимеш велично! [...]
Живи, тримайся, рідний мій!
Землі моєї видний красень!
Впаде наш ворог, бо пред ним —
Стоятиме незламний Харків!» (Starodub 2022).

Образ незламного Харкова фігурує в «листі» користувачки мережі з нікнеймом «vmdvmargarita»: «... я пишаюся тобою! Пишаюся, що я частина тебе! Пишаюся, що ти, мій рідний Харків, не зламався, не здався, не покоровся! Ти звик, адаптувався і з кожним днем стаєш сильнішим!» (пер. з рос.) (Rodnoj moj, lyubimyj Har'kov! 2022). Натомість М. Сувалова так описала свою віру в перемогу та світле майбутнє: «Похмурі хмари обов'язково минуть, і вийде сонце. Воно висувить

наші сльози, а ми, харків'яни, залікуємо твої рани, наше улюблене і неповторне місто!» (пер. з рос.) (Suvalova 2022).

Також слід зазначити, що в «листах» з'являються образи нових сучасних героїв. Такими героями автори вважають військових, комунальників, волонтерів, лікарів, рятувальників, усіх харків'ян разом. Наприклад, Є. Гурова пише: «Ти сильний і сміливий, ти надзвичайно стійкий! ... Я пишаюся тобою! Пишаюся бути Українкою, пишаюся жити поруч з Героями! Військові, волонтери, тероборона, лікарі, комунальники, просто Харків'яни, Українці — Ви Герої!!!» (пер. з рос.) (Gurova 2022). Мешканка Харкова з нікнеймом «Ева» пишається містом: «Харків, любий мій, красивий і сильний, я знаю, що ти все зможеш. Що МИ все зможемо. Адже як інакше, коли у нас стільки талановитих людей, стільки безстрашних людей! Адже у якому ще місті комунальники працюють без вихідних, намагаючись виправити те, що накоїли бомби. А в якому ще місті люди ходять ось так, під обстрілами. А в якому ще місті вони залишаються, щоб допомагати?» (пер. з рос.) (E'va 2022). Отже, в багатьох «листах» люди зазначають, що пишаються містом і його мешканцями, їхньою згуртованістю та прагненням допомагати іншим у скрутній ситуації. При цьому не вказано конкретні імена, а йдеться про всіх містян загалом.

На наш погляд, один з найбільш влучних описів життя під час воєнних дій у Харкові зробила Т. Голубова (цитата від 7 серпня 2022 р. наводиться з Telegram-каналу «ВЕХА Харьков» і не увійшла до джерельної бази з 87 «листів до Харкова»): «Харків завжди був для мене контрастним містом, а зараз ця контрастність сягає нових рівнів. Щоденні обстріли, частково непрацюючі світлофори, велика кількість військових машин та людей у формі переплітаються тут зі звичною роботою громадського транспорту, ринків, магазинів. А зруйновані будинки та розбиті вітрини межують з закладами, які відновили роботу. Заколочені вікна в центрі з надписами “Працюємо знову” — нова буденність Харкова. З одного боку моторошна та парадоксальна, а з іншого — оптимістична. Надписи наче кричать “Дивіться, ми знову тут, з вами, ми живі!” Це маячки, які розкидані по місту та нагадують, що Ха живий, незламний і люди не збираються його просто так покидати або віддавати» (Holubova 2022).

Отже, підсумовуючи, можемо зробити такі висновки. У «листах до Харкова», які розміщені на інтернет-платформах Telegram та Instagram, образ Харкова під час воєнних дій у 2022 р. можна визначити як «незламне місто». Епітети «незламний», «нескорений», «стійкий» та інші подібні часто набувають у «листах» особливого значення. Попри те, що місто зазнало значних руйнувань внаслідок обстрілів, мешканці здебільшого згадують його так, ніби нічого такого немає. Зазначимо, що так пишуть про місто і ті особи, які виїхали, і ті, які залишилися. У «листах» переважають образи мирного міста з парками, фонтанами, красивими вулицями, розвинутою інфраструктурою. Найчастіше автори дописів згадують різноманітні об'єкти культури й відпочинку (Харківський національний академічний театр опери і балету імені М. В. Лисенка, Харківський зоопарк, Саржин яр та ін.), а також торгові центри, певні міські локації (вулиці та майдани), культові споруди тощо. Отже, перед нами постає образ квітучого, а не понівеченого обстрілами міста, яке є центром культурного, торгового, освітнього життя. Водночас постають образи «хвороби» (воєнні дії) і «поранень» (руйнування) внаслідок бойових дій. При цьому харків'яни, які виїхали, пишуть у «листах» про готовність повернутися до міста й відбудувувати його, щоб зробити міське життя більш комфортним, навіть кращим, ніж було, а також вірять у перемогу. Привертає увагу й те, що в більшості дописів люди ніби звертаються до міста як до живої істоти. Харків порівнюють із феніксом, який обов'язково відродиться. Також з'являються образи нових героїв. Окрім військових, ними стали комунальники, волонтери, лікарі, рятувальники та й загалом усі харків'яни. При цьому варто зауважити, що імена конкретних людей не названо, ідеться про узагальнені образи. Це може вказувати на те, що на час публікації дописів автори мали недостатньою інформацією про конкретних особистостей або не хотіли їх виокремлювати, підкреслюючи героїзм усіх причетних до оборони Харкова й тих, хто забезпечував життєдіяльність міста.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

A.... Nu zdravstvuj, lyubimyj! *Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10915.
Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

A.... Ну здравствуй, любимый! *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10915.
Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Anastasiya N. Pis'mo Har'kovu. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10134.
Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Анастасія Н. Письмо Харькову. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10134.
Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Babaev, L. Privet, Har'kov. *Gde v Har'kove*, 1 kvitnia 2022, https://t.me/place_kh/11099. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Бабаєв, Л. Привет, Харьков. *Где в Харькове*, 1 квітня 2022, https://t.me/place_kh/11099. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Bogdana. Moj rodnoj, moj lyubimyj gorod Har'kov. *Gde v Har'kove*, 28 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10571. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Богдана. Мой родной, мой любимый город Харьков. *Где в Харькове*, 28 березня 2022, https://t.me/place_kh/10571. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Boholiubova, I. Urbanistychna kul'turolohiia: pochuty obraz mista (chastyna I). *Mystetstvoznavchi zapysky [Art History Notes]*, вип. 35, 2019, s. 83-89. (In Ukrainian)

Боголюбова, І. Урбаністична культурологія: почуті образ міста (частина І). *Мистецтвознавчі записки*, вип. 35, 2019, с. 83-89.

Cheremisin, O., Mykhajlenko, H. Obraz mist Pivdnia Ukrainy u podorozhnikh putivnykakh XIX stolittia. *Scriptorium nostrum*, no. 2 (11), 2018, s. 114-126. (In Ukrainian)

Черемісін, О., Михайленко, Г. Образ міст Півдня України у подорожніх путівниках XIX століття. *Scriptorium nostrum*, № 2 (11), 2018, с. 114-126.

Da Silveira, P. The Digital Sources at the World of Technical Images: Critical Method, New Media and the Nature of the Digital Historical Sources. *Antiteses*, vol. 9, issue 17, 2016, pp. 270-296. DOI: <https://doi.org/10.5433/1984-3356.2016v9n17p270>.

Demchenko, M. Zdaiet'sia, scho nyny najbil'sh vluchnyj chas, schob pochaty vse z chystoi storinky. *Gde v Har'kove*, 27 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10444. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Демченко, М. Здається, що нині найбільш влучний час, щоб почати все з чистої сторінки. *Где в Харькове*, 27 березня 2022, https://t.me/place_kh/10444. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Dorogie moi Har'kovchane! *Gde v Har'kove*, 27 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10484. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Дорогие мои Харьковчане! *Где в Харькове*, 27 березня 2022, https://t.me/place_kh/10484. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Dorogoj Har'kov! *Gde v Har'kove*, 4 kvitnia 2022, https://t.me/place_kh/11350. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Дорогой Харьков! *Где в Харькове*, 4 квітня 2022, https://t.me/place_kh/11350. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Druz'ya, запускаем rubriku «Pis'mo Har'kovu!»! *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10115. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Друзья, запускаем рубрику «Письмо Харьковку!»! *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10115. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

E'va. Rodnoj Har'kov, ya sejchas zdes', s toboj. *Gde v Har'kove*, 25 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10299. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Эва. Родной Харьков, я сейчас здесь, с тобой. *Где в Харькове*, 25 березня 2022, https://t.me/place_kh/10299. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Eiroa, M. The Past in the Present: Historical Knowledge in Digital Sources. *Ayer*, issue 110, 2018, pp. 83-109.

Ekaterina. Moj lyubimyj gorod. *Gde v Har'kove*, 25 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10278. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Екатерина. Мой любимый город. *Где в Харькове*, 25 березня 2022, https://t.me/place_kh/10278. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Elena. Pis'mo moemu lyubimomu gorodu. *Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10912. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Елена. Письмо моему любимому городу. *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10912. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Est' v Har'kove chto to ... chto to v vozduxe [fe.dorova]. *Instagram*, 29 bereznia 2022, <https://www.instagram.com/p/CbsS56ytIWK/>. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Есть в Харькове что то ... что то в воздухе [fe.dorova]. *Instagram*, 29 березня 2022, <https://www.instagram.com/p/CbsS56ytIWK/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Evgeniya. Pis'mo lyubimomu Har'kovu. *Gde v Har'kove*, 5 kvitnia 2022, https://t.me/place_kh/11459. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Евгения. Письмо любимому Харьковку. *Где в Харькове*, 5 квітня 2022, https://t.me/place_kh/11459. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Gurova, E. Lyubimyj moj gorod! Moj samyj luchshij Har'kov! *Gde v Har'kove*, 27 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10426. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Гурова, Е. Любимый мой город! Мой самый лучший Харьков! *Где в Харькове*, 27 березня 2022, https://t.me/place_kh/10426. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Harmatij, O., Onufriv, S. Sotsial'ni merezhi iak dzherelo informatsii u roboti zhurnalista. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Lvivs'ka politekhnik»: zhurnalistyka [The Journal of the Lviv Polytechnic National University: journalism]*, no. 2 (2), 2021, s. 45-52. DOI: <https://doi.org/10.23939/sjs2021.02.045>. (In Ukrainian)

Гарматій, О., Онуфрив, С. Соціальні мережі як джерело інформації у роботі журналіста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: журналістика*, № 2 (2), 2021, с. 45-52. DOI: <https://doi.org/10.23939/sjs2021.02.045>.

Holubova, T. Kharkiv zavzhdy buv dlia mene kontrastnym mistom, a zaraz tsia kontrastnist' siahaie novykh rivniv. *VEXA Хар'ков*. 7 serpnia 2022, <https://t.me/vekha/45582>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Голубова, Т. Харків завжди був для мене контрастним містом, а зараз ця контрастність сягає нових рівнів. *ВЕХА Харьков*, 7 серпня 2022, <https://t.me/vekha/45582>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Kalen'ko, L. Moj lyubimyj gorod! *Gde v Har'kove*, 29 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10659. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Каленько, Л. Мой любимый город! *Где в Харькове*, 29 березня 2022, https://t.me/place_kh/10659. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Kapitula, A. «Oberezhno, dveri zachyniaiu'tsia... Nastupna stantsiia «Peremoha». *Gde v Har'kove*, 28 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10545. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Капітула, А. «Обережно, двері зачиняються... Наступна станція «Перемога». *Где в Харькове*, 28 березня 2022, https://t.me/place_kh/10545. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Khardel, R., Melnyk, O. Elucidation of Russian Armed Aggression on the Territory of Ukraine in Historical Online Sources. *Військово-науковий вісник [The Military-Scientific Journal]*, no. 32, 2019, pp. 217-227. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.217-227>.

Kharkiv. Mij liubyj Kharkiv [ffillonenko]. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10149. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Харків. Мій любий Харків [ffillonenko]. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10149. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Kharkiv'iany masovo povertaiu'tsia do Kharkova. *Kharkiv Today*, 12 travnia 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/kharkiviany-masovo-povertayutsya-do-kharkova>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Харків'яни масово повертаються до Харкова. *Kharkiv Today*, 12 травня 2022, <https://2day.kh.ua/ua/kharkov/kharkiviany-masovo-povertayutsya-do-kharkova>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Kinash, I. Moemu lyubimomu Har'kovu. *Gde v Har'kove*, 28 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10627. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Кинаш, И. Моему любимому Харькову. *Где в Харькове*, 28 березня 2022, https://t.me/place_kh/10627. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Kostina, O. V ogne moj gorod. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10168. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Костина, О. В огне мой город. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10168. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Koval', A. Mij lyubiy Kha, ia tak syl'no sumuiu. *Gde v Har'kove*, 31 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10993. Дата перегляду: 28 серпня 2022. (In Ukrainian)

Коваль, А. Мій любий Ха, я так сильно сумую. *Где в Харькове*, 31 березня 2022, https://t.me/place_kh/10993. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Konyayeva, O. Moj Dorogoj Lyubimyj Rodnoj Samyj Samyj Luchshij Har'kov!!! *Gde v Har'kove*, 3 kvitnia 2022, https://t.me/place_kh/11278. Дата перегляду: 28 серпня 2022. (In Russian)

Коняева, О. Мой Дорогой Любимый Родной Самый Самый Лучший Харьков!!! *Где в Харькове*, 3 квітня 2022, https://t.me/place_kh/11278. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Kramarenko, E. Ya vpershe pryikhala do Kharkova v 2008. *Gde v Har'kove*, 1 kvitnia 2022, https://t.me/place_kh/11134. Дата перегляду: 28 серпня 2022. (In Ukrainian)

Крамаренко, Е. Я впервые приехала до Харкова в 2008. *Где в Харькове*, 1 квітня 2022, https://t.me/place_kh/11134. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Kravchenko, V., Posokhov, S. (red.). *U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*. Kharkiv, 2021. (In Ukrainian)

Кравченко, В., Посохов, С. (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків, 2021.

Kudryavtsev, K., Podenko, A., Bashkstova, S., Khodeyeva, A., Pavlikova, V. Psychological Features of the City Image (on the Example of Kharkiv). *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія [The Journal of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Psychology]*, вип. 61, 2019, pp. 81-94. DOI: <https://doi.org/10.34142/23129387.2019.61.05>.

Lina. Moj lyubimyj, moj rodnoj, moj samyj luchshij, drugogo takogo dlya menya net i nikogda ne budet! *Gde v Har'kove*, 25 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10285. Дата перегляду: 28 серпня 2022. (In Russian)

Ліна. Мой любимый, мой родной, мой самый лучший, другого такого для меня нет и никогда не будет! *Где в Харькове*, 25 березня 2022, https://t.me/place_kh/10285. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Liubiy Kharkove! *Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10884. Дата перегляду: 28 серпня 2022. (In Ukrainian)

Любий Харкове! *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10884. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Lyst do Kharkova [kateryna_shchypanska]. *Instagram*, 3 kvitnia 2022, <https://www.instagram.com/p/Cb5WSMEstvw/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022. (In Ukrainian)

Лист до Харкова [kateryna_shchypanska]. *Instagram*, 3 квітня 2022, <https://www.instagram.com/p/Cb5WSMEstvw/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Lyubimyj gorod... [anestikost]. *Instagram*, 28 bereznia, <https://www.instagram.com/p/Cbn2biPrh1D/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Любимый город... [anestikost]. *Instagram*, 28 березня, <https://www.instagram.com/p/Cbn2biPrh1D/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Lyubimyj..... Rodnoj Har'kov... [alla_kalashnykova]. *Instagram*, 25 bereznia 2022, <https://www.instagram.com/p/CbhuIcnNC3o/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Любимый..... Родной Харьков... [alla_kalashnykova]. *Instagram*, 25 березня 2022, <https://www.instagram.com/p/CbhuIcnNC3o/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Lyubimyj Har'kov! [_mudra_poetry_]. *Instagram*, 25 bereznia 2022, https://www.instagram.com/p/CbisbQ_NdJ_/. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Любимый Харьков! [_mudra_poetry_]. *Instagram*, 25 березня 2022, https://www.instagram.com/p/CbisbQ_NdJ_/. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Magula, E. Pis'mo Har'kovu. *Gde v Har'kove*, 25 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10216. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Магула, Е. Письмо Харькову. *Где в Харькове*, 25 березня 2022, https://t.me/place_kh/10216. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Mij ridnen'kyj Kha... [solomakhatanya]. *Instagram*, 7 kvitnia 2022, <https://www.instagram.com/p/CcBkfl8MXxt/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Мій ріденький Ха... [solomakhatanya]. *Instagram*, 7 квітня 2022, <https://www.instagram.com/p/CcBkfl8MXxt/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Mij ridnyj Kharkiv. *Gde v Har'kove*, 2 kvitnia 2022, https://t.me/place_kh/11169. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Мій рідний Харків. *Где в Харькове*. 2 квітня 2022, https://t.me/place_kh/11169. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Moj dorogoj, lyubimyj drug, moja krepost', moj dom. *Gde v Har'kove*, 26 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10338. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мой дорогой, любимый друг, моя крепость, мой дом. *Где в Харькове*, 26 березня 2022, https://t.me/place_kh/10338. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Moj dorogoj, samyj lyubimyj, Har'kov, moja pervaya lyubov' [My_rima]. *Gde v Har'kove*, 1 kvitnia 2022, https://t.me/place_kh/11136. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мой дорогой, самый любимый, Харьков, моя первая любовь [My_rima]. *Где в Харькове*, 1 квітня 2022, https://t.me/place_kh/11136. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Moj lyubimyj gorod, ya i predstavit' ne mogla, chto tvoji naryadnye ulicy zal'yot krovyu... [ssoleile]. *Gde v Har'kove*, 27 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10495. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мой любимый город, я и представить не могла, что твои нарядные улицы зальёт кровью... [dsoleile]. *Где в Харькове*, 27 березня 2022, https://t.me/place_kh/10495. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Мой lyubimyj, Har'kov! [nikorcuk]. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10175. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мой любимый, Харьков! [nikorcuk]. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10175. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Мой lyubimyj, moj rodnoj gorod Har'kov [alexsandrovn67]. *Instagram*, 1 kvitnia, <https://www.instagram.com/p/Cb0eW8PtJmu/>. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мой любимый, мой родной город Харьков [alexsandrovn67]. *Instagram*, 1 квітня, <https://www.instagram.com/p/Cb0eW8PtJmu/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Мой rodnoj Har'kov! *Gde v Har'kove*, 27 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10528. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мой родной Харьков! *Где в Харькове*, 27 березня 2022, https://t.me/place_kh/10528. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Мой rodnoj lyubimyj Har'kov! [svetlanamrie]. *Instagram*, 28 bereznia 2022, https://www.instagram.com/p/Cbp_-DMjb0t/. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мой родной любимый Харьков! [svetlanamrie]. *Instagram*, 28 березня 2022, https://www.instagram.com/p/Cbp_-DMjb0t/. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Мой takoj lyubimyj i takoj rodnoj Har'kov. *Gde v Har'kove*, 27 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10503. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мой такой любимый и такой родной Харьков. *Где в Харькове*, 27 березня 2022, https://t.me/place_kh/10503. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Moroz, M. E'to «pis'mo», svoego roda priznanie v lyubvi... *Gde v Har'kove*, 26 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10398. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Мороз, М. Это «письмо», своего рода признание в любви... *Где в Харькове*, 26 березня 2022, https://t.me/place_kh/10398. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Moya istoriya. *Gde v Har'kove*, 31 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10962. Дата perehliadu: 28 serpnia 2022.

Моя история. *Где в Харькове*, 31 березня 2022, https://t.me/place_kh/10962. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Mundet, J. The Historian and History in the Digital Dark Age. *Ayer*, issue 109, 2018, pp. 369-384.

Musiezdzov, A. Identichnost' goroda: obraz Har'kova v predstavleniyax har'kovchan (po materialam interv'yu). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina: sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspil'stva: metodolohiia, teoriia, metody* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University: Sociological Studies of Modern Society: Methodology, Theory, Methods], no. 881, vyp. 24, 2009, s. 154-159. (In Russian)

Мусієздов, А. Ідентичність города: образ Харькова в представленнях харьковчан (по матеріалам інтерв'ю). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, № 881, вип. 24, 2009, с. 154-159.

Musiiezдов, O. Identyfikatsiia Kharkova: dosvid konstruiuvannia obrazu mista. *Skhid/Zakhid [East/West]*, вур. 15, spetsial'ne vydannia, 2011, s. 217-234. (In Ukrainian)

Мусієздов, О. Ідентифікація Харкова: досвід конструювання образу міста. *Схід/Захід*, вип. 15, спеціальне видання, 2011, с. 217-234.

Natal'ya, G. Pis'mo Har'kovu. *Gde v Har'kove*, 27 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10471. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Наталья, Г. Письмо Харькову. *Где в Харькове*, 27 березня 2022, https://t.me/place_kh/10471. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Nesmiyan, O. Ves' gorod spal, molchaniem okutan. *Gde v Har'kove*, 29 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10774. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Несмиян, О. Весь город спал, молчанием окутан. *Где в Харькове*, 29 березня 2022, https://t.me/place_kh/10774. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Nikolenko, V. My povnermosia, chuiesh? *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10151. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Ніколенко, В. Ми повернемося, чуєш? *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10151. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Obukhova, N. Struktura symvolichnoho prostoru v obrazi velykoho mista (na prykladi m. Donets'k). *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: sotsiologhiia [The Journal of Taras Shevchenko Kyiv National University: Sociology]*, no. 1-2, 2010, s. 84-87. (In Ukrainian)

Обухова, Н. Структура символічного простору в образі великого міста (на прикладі м. Донецьк). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: соціологія*, № 1-2, 2010, с. 84-87.

Ol'ga. Moj lyubimyj gorod, moj lyubimyj Har'kov. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10185. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Ольга. Мой любимый город, мой любимый Харьков. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10185. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Pinchuk, O. Istoryko-analitychnyj ohliad rozvytku sotsial'nykh merezhnykh tekhnolohij i perspektyv ikh vykorystannia u navchanni. *Informatsijni tekhnolohii i zasoby navchannia [Information Technologies and Teaching Aids]*, no. 4, tom 48, 2015, s. 14-34. (In Ukrainian)

Пінчук, О. Історико-аналітичний огляд розвитку соціальних мережних технологій і перспектив їх використання у навчанні. *Інформаційні технології і засоби навчання*, № 4, том 48, 2015, с. 14-34.

Pis'mo lyubimomu [_okakao_]. *Instagram*, 28 bereznia 2022, <https://www.instagram.com/p/Cbo5xKWtZET/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Письмо любимому [_okakao_]. *Instagram*, 28 березня 2022, <https://www.instagram.com/p/Cbo5xKWtZET/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Pis'mo Хар'кову. *Gde v Хар'кове*, 29 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10681. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Письмо Харьков. *Где в Харькове*, 29 березня 2022, https://t.me/place_kh/10681. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Pis'mo Хар'кову! 25.03.2022 [erofeeva_a.s]. *Gde v Хар'кове*, 25 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10311. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Письмо Харьков! 25.03.2022 [erofeeva_a.s]. *Где в Харькове*, 25 березня 2022, https://t.me/place_kh/10311. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Ропов, А. Ya khochu spaty, ale ne mozhu. *Gde v Хар'кове*, 31 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/11028. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Попов, А. Я хочу спати, але не можу. *Где в Харькове*, 31 березня 2022, https://t.me/place_kh/11028. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Primerno 5 let nazad, ya pereexal syuda iskat' luchshuyu zhizn'... [captain_mad_cat]. *Gde v Хар'кове*, 26 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10369. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Примерно 5 лет назад, я переехал сюда искать лучшую жизнь... [captain_mad_cat]. *Где в Харькове*, 26 березня 2022, https://t.me/place_kh/10369. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Privet, moj lyubimyj Хар'kov! [peon.cake]. *Instagram*, 27 bereznia 2022, https://www.instagram.com/p/CbnNB_yA1Jx/. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Привет, мой любимый Харьков! [peon.cake]. *Instagram*, 27 березня 2022, https://www.instagram.com/p/CbnNB_yA1Jx/. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Privet. Moj lyubimyj Хар'kov!!!! *Gde v Хар'кове*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10851. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Привет. Мой любимый Харьков!!!! *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10851. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Privet, moj xoroshij! Moj lyubimyj Хар'kov [bbazilevska_]. *Gde v Хар'кове*, 26 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10399. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Привет, мой хороший! Мой любимый Харьков [bbazilevska_]. *Где в Харькове*, 26 березня 2022, https://t.me/place_kh/10399. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Privet, moja хар'kovskaya podруга [mamaeva_buhgalter]. *Instagram*, 22 kvitnia, <https://www.instagram.com/p/CррheCHtqYx/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Привет, моя харьковская подруга [mamaeva_buhgalter]. *Instagram*, 22 квітня, <https://www.instagram.com/p/CррheCHtqYx/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Pryvit, ridnen'kyj... [Katrinelita]. *Instagram*, 29 bereznia 2022, <https://www.instagram.com/p/CbrcdN5AznO/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Привіт, рідненький... [Katrinelita]. *Instagram*, 29 березня 2022, <https://www.instagram.com/p/CbrcdN5AznO/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Ptashnik, K. *Har'kov byl ochen' krasivym gorodom, centr, park Shevchenko, park Gor'kogo i t. d. Gde v Har'kove*, 28 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10548. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Пташник, К. Харьков был очень красивым городом, центр, парк Шевченко, парк Горького и т. д. *Где в Харькове*, 28 березня 2022, https://t.me/place_kh/10548. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Ptica, K. *Har'kov, moj lyubimyj Har'kov. Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10869. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Птица, К. Харьков, мой любимый Харьков. *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10869. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Pyshu ts'oho lysta ne do Kharkova, a do joho oblasti [ar_narr]. *Gde v Har'kove*, 4 kvitnia 2022, https://t.me/place_kh/11330. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Пишу цього листа не до Харкова, а до його області [ar_narr]. *Где в Харькове*, 4 квітня 2022, https://t.me/place_kh/11330. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Razumovskij, A. 19 dnej nazad ya umer. *Gde v Har'kove*, 27 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10485. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Разумовский, А. 19 дней назад я умер. *Где в Харькове*, 27 березня 2022, https://t.me/place_kh/10485. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Rodnoj moj, lyubimyj Har'kov! [vmdvmargarita]. *Gde v Har'kove*, 28 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10597. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Родной мой, любимый Харьков! [vmdvmargarita]. *Где в Харькове*, 28 березня 2022, https://t.me/place_kh/10597. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Romein, C., Kemman, M., Birkholz, J., Baker, J., De Gruijter, M., Merono-Penuela, A., Ries, T., Ros, R., Scagliola, S. State of the Field: Digital History. *History*, vol. 105, issue 365, 2020, pp. 291-312. <https://doi.org/10.1111/1468-229X.12969>.

Semicvetov, D. Pis'mo Har'kovu! *Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10844. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Семицетов, Д. Письмо Харькову! *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10844. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Serdce szhimaetsya kogda vizhu v telefone foto Har'kova [maryzueva_art]. *Instagram*, 26 kvitnia 2022, https://www.instagram.com/p/Cc0DXMYN_je/. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Сердце сжимается когда вижу в телефоне фото Харькова [maryzueva_art]. *Instagram*, 26 квітня 2022, https://www.instagram.com/p/Cc0DXMYN_je/. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Shpak, Ye. Lyst Kharkovu. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10170. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Шпак, Є. Лист Харкову. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10170. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Skal's'kyj, V. (uporiad.) *Sotyj den' sprotyvu ahresii Rosii: Facebook-refleksii*. Kyiv, 2022. (In Ukrainian)

Скальський, В. (упоряд.) *Сотий день спротиву агресії Росії: Facebook-рефлексії*. Київ, 2022.

Slepцова, A. Zdravstvuj moj samyj lyubimyj gorod na zemle, moj Har'kov. *Gde v Har'kove*, 29 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10762. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Слепцова, А. Здравствуй мой самый любимый город на земле, мой Харьков. *Где в Харькове*, 29 березня 2022, https://t.me/place_kh/10762. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Smolens'ka, S. Obraz «pershoi stolytsi»: problemy zberezhennia istorichnoho seredovyscha Kharkova. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Lvivs'ka politekhnika»: komp'iuterni nauky ta informatsijni tekhnologii* [*The Journal of the Lviv Polytechnic National University: Computer Sciences and Information Technologies*], no. 719, 2011, s. 253-263. (In Ukrainian)

Смоленська, С. Образ «першої столиці»: проблеми збереження історичного середовища Харкова. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: комп'ютерні науки та інформаційні технології*, № 719, 2011, с. 253-263.

Starodub, L. Ne stane Kharkiv na kolina. *Gde v Har'kove*, 25 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10315. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Стародуб, Л. Не стане Харків на коліна. *Где в Харькове*, 25 березня 2022, https://t.me/place_kh/10315. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Suvalova, M. Dorogoj i lyubimyj Har'kov, ya skuchayu, ochen' zhdu nashej vstrechi. *Gde v Har'kove*, 29 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10700. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Сувалова, М. Дорогой и любимый Харьков, я скучаю, очень жду нашей встречи. *Где в Харькове*, 29 березня 2022, https://t.me/place_kh/10700. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Sviatets', Yu. Tsyfrovi dzhherela v doslidnyts'kykh praktykakh istorykiv: teoretyko-metodolohichnyj aspekt. *Universum istorii ta arkeolohii* [*The Universe of History and Archeology*], vol. 2 (27), issue 1, 2019, s. 47-68. DOI: <https://doi.org/10.15421/26190105>. (In Ukrainian)

Святець, Ю. Цифрові джерела в дослідницьких практиках істориків: теоретико-методологічний аспект. *Універсум історії та археології*, vol. 2 (27), issue 1, 2019, с. 47-68. DOI: <https://doi.org/10.15421/26190105>.

Sviridenko, Yu. V medovux oknax domov... *Gde v Har'kove*, 26 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10382. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Свириденко, Ю. В медовых окнах домов... *Где в Харькове*, 26 березня 2022, https://t.me/place_kh/10382. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Tak mnogo istorij ot tex, kto pereexal v Har'kov... [ritazagorskaya]. *Gde v Har'kove*, 31 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10971. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Так много историй от тех, кто переехал в Харьков... [ritazagorskaya]. *Где в Харькове*, 31 березня 2022, https://t.me/place_kh/10971. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Trenina, E. Osobaya sud'ba u har'kovchan. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10137. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Тренина, Е. Особая судьба у харьковчан. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10137. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Ty vseгда delil so mnoj pobedy... [mila.ukhh]. *Instagram*, 24 bereznia 2022, <https://www.instagram.com/p/CbfrVwhKCC4/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Ты всегда делил со мной победы... [mila.ukhh]. *Instagram*, 24 березня 2022, <https://www.instagram.com/p/CbfrVwhKCC4/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

U Kharkovi chutno vybukhy. *Suspil'ne Novyny*, 24 liutoho 2022, <https://suspilne.media/210079-u-harkovi-cutno-vibuhi-2/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

У Харкові чутно вибухи. *Суспільне Новини*, 24 лютого 2022, <https://suspilne.media/210079-u-harkovi-cutno-vibuhi-2/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Ugarova, L. Privet, Har'kov! Pomnish' menya? *Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10833. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Угарова, Л. Привет, Харьков! Помнишь меня? *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10833. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Utro. *Gde v Har'kove*, 29 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10652. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Утро. *Где в Харькове*, 29 березня 2022, https://t.me/place_kh/10652. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Valeriya. Zdravstvuj rodnoj i lyubimyj Har'kov... *Gde v Har'kove*, 28 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10610. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Валерия. Здравствуй родной и любимый Харьков... *Где в Харькове*, 28 березня 2022, https://t.me/place_kh/10610. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Vazhko, duzhe syl'no vazhko [marina.gravnova]. *Gde v Har'kove*, 25 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10232. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Важко, дуже сильно важко [marina.gravnova]. *Где в Харькове*, 25 березня 2022, https://t.me/place_kh/10232. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Vita. «E'to Har'kov, detka...!». *Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10854. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Вита. «Это Харьков, детка...!». *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10854. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Vojna... chto ona sdelala s tobj? [_m_ulia]. *Instagram*, 20 bereznia 2022, https://www.instagram.com/p/CbUuMG_oe-y/. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Война... что она сделала с тобой? [_m_ulia]. *Instagram*, 20 березня 2022, https://www.instagram.com/p/CbUuMG_oe-y/. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Har'kov. *Gde v Har'kove*, 26 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10338. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Харьков. *Где в Харькове*, 26 березня 2022, https://t.me/place_kh/10338. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Har'kov. Moj dom. Moj park [_anasteiisha_]. *Instagram*, 2 kvitnia, <https://www.instagram.com/p/Cb0fVQat3zC/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Харьков. Мой дом. Мой парк [_anasteiisha_]. *Instagram*, 2 квітня, <https://www.instagram.com/p/Cb0fVQat3zC/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Har'kov, moj rodnoj, moj luchshij gorod na Zemle! [Kate Abalmasova]. *Gde v Har'kove*, 31 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10934. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Харьков, мой родной, мой лучший город на Земле! [Kate Abalmasova]. *Где в Харькове*, 31 березня 2022, https://t.me/place_kh/10934. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Har'kovchanka. Privet, Rodnen'kij! Kak ty, derzhish'sya? *Gde v Har'kove*, 31 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10969. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Харьковчанка. Привет, Родненький! Как ты, держишься? *Где в Харькове*, 31 березня 2022, https://t.me/place_kh/10969. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Ya dolgo ne mogla vystavit' vse moi poslednie sladosti chto byli DO VOJNY... [zinchenko2312]. *Instagram*, 9 lypnia 2022, https://www.instagram.com/p/CfxmQZ5qb_V/. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Я долго не могла выставить все мои последние сладости что были ДО ВОЙНЫ... [zinchenko2312]. *Instagram*, 9 липня 2022, https://www.instagram.com/p/CfxmQZ5qb_V/. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Ya nikogda ne zabudu, moj lyubimyj [my_gentle_cry]. *Gde v Har'kove*, 26 bereznia 2022, <https://www.instagram.com/p/CbiiJgGKxFG/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Я никогда не забуду, мой любимый [my_gentle_cry]. *Где в Харькове*, 26 березня 2022, <https://www.instagram.com/p/CbiiJgGKxFG/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Ya projdus' po znakomym i rodnym ulochkam: Sumsкая, Pushkinsкая, ploshhad' Svobody [oksana_muuuur]. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10164. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Я пройдуся по знакомым и родным улочкам: Сумская, Пушкинская, площадь Свободы [okšana_tuuuuu]. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10164. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Yerisov, Yu. Vijnа v odnоchас stvoriuіe riky sliz ta ne terpyt' santimentiv. *Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10882. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)
Єрісов, Ю. Війна в одночас створює ріки сліз та не терпить сантіментів. *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10882. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Yu. Yu. Ya rodilas' i vyrosла v slavnom gorode Ха. *Gde v Har'kove*, 30 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10894. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Ю. Ю. Я родилась и выросла в славном городе Ха. *Где в Харькове*, 30 березня 2022, https://t.me/place_kh/10894. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Z Kharkova cherez vijnу vyikhalo blyz'ko 30% naselennia — Terekhov. *Suspil'ne Novyny*, 28 bereznia 2022, <https://suspilne.media/222479-z-harkova-cerez-vijnу-viihalo-blizko-30-naselenna-terehov/>. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

З Харкова через війну виїхало близько 30% населення — Терехов. *Суспільне Новини*, 28 березня 2022, <https://suspilne.media/222479-z-harkova-cerez-vijnу-viihalo-blizko-30-naselenna-terehov/>. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Zimenko, O. Po zhovtomu poliі. *Gde v Har'kove*, 29 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10714. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

Зіменко, О. По жовтому полю. *Где в Харькове*, 29 березня 2022, https://t.me/place_kh/10714. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Znaete, segodnya kogda vyshiblo okna moego restorana, moej sem'i, moego vtorogo doma... [grineva_juliya]. *Gde v Har'kove*, 24 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10123. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Знаете, сегодня когда вышибло окна моего ресторана, моей семьи, моего второго дома... [grineva_juliya]. *Где в Харькове*, 24 березня 2022, https://t.me/place_kh/10123. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Zolotarev, L. Medlenno tyanutsya dni vojny. *Gde v Har'kove*, 26 bereznia 2022, https://t.me/place_kh/10403. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Russian)

Золотарев, Л. Медленно тянутся дни войны. *Где в Харькове*, 26 березня 2022, https://t.me/place_kh/10403. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

55 den' [nnatta_oleynik]. *Instagram*, 19 kvitnia, https://www.instagram.com/p/Ccg2W_IDDj9/. Data perehliadu: 28 serpnia 2022. (In Ukrainian)

55 день [nnatta_oleynik]. *Instagram*, 19 квітня, https://www.instagram.com/p/Ccg2W_IDDj9/. Дата перегляду: 28 серпня 2022.

Oleksii Yankul

PhD in History and Archeology

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.m.yankul@karazin.ua

ORCID: orcid.org/0000-0002-1244-4536

**“WRITING TO YOU. MISS YOU”:
THE IMAGE OF 2022 WARTIME KHARKIV
IN RESIDENTS’ SOCIAL MEDIA POSTS**

The article examines the representation of wartime Kharkiv on social media during 2022. In total, 87 posts under the general heading “letters to Kharkiv,” posted on the Telegram and Instagram platforms, were analyzed. All the posts are tagged with the hashtags #листхаркову and #письмохаркову. The first “letter” is dated March 20, 2022 and posted on the Instagram social network. 18 Instagram posts were analyzed for this study. On March 24, the Telegram channel “Where in Kharkiv” created a rubric called “Letter to Kharkiv,” which continued until April 5, 2022. In total, 69 posts were published under this title. The study involved keeping track of city landmarks mentioned in the “letters,” in order to pinpoint locations iconic for Kharkiv residents and characteristics attributed to the city by its residents. The most often mentioned locations were the T. H. Shevchenko City Garden, M. Gorky Central Park of Culture and Recreation, M. V. Lysenko Kharkiv National Academic Theater of Opera and Ballet, Kharkiv Zoo, and Sarzhyn Ravine. The Kharkiv subway often appeared in posts, particularly in its new status as a bomb shelter. Words such as “destruction” and “explosions” occur often, but at the same time in their “letters” Kharkiv residents repeatedly refer to the fighting as a “disease” plaguing the city, and call destruction and other damage caused by shelling “wounds.” In addition, most of the posters believe in victory and state that the city will definitely be rebuilt. Overall, these posts contribute to the image of wartime Kharkiv as an “unbreakable city.” The epithets “unbreakable,” “unconquered,” “staunch,” and the like acquire special significance in the “letters” as they describe life in Kharkiv in 2022. The posters are proud of the city, its courage and perseverance. The analyzed social media posts help better understand the transformation in the perception of the city by its residents since the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine. The posters see soldiers, utility workers, volunteers,

doctors, first responders, and all residents of Kharkiv in general as the city's modern-day heroes.

Keywords: Kharkiv, “letters to Kharkiv”, Russo-Ukrainian War, image of the city, social media.

Текст надійшов до редакції 20.10.2022.

The text was received by the editors 20.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

**ОГЛЯДИ
ТА ІНФОРМАЦІЯ**

УДК 378.4.093.5:069:902](477.54-25):355.4-042.3(470-651.1:477-651.2)”2022/2023”

Ірина Шрамко

кандидатка історичних наук, доцентка

директорка Музею археології

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: i.b.shramko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1009-9262>

МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ КАРАЗІНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ

Харків — одне із найбільших міст України зі значною кількістю промислових підприємств, великими медичними комплексами, сотнями закладів середньої освіти та десятками вишів, театрами, музеями, стадіонами, зоопарком європейського рівня, сучасними рекреаційними зонами для відпочинку та розвинутою транспортною системою. Місто, в якому до війни мешкало майже півтора мільйона осіб. Воно розташовано лише за 40 км від державного кордону з Російською Федерацією, тому вже з перших годин війни опинилось у зоні активних бойових дій зі всіма наслідками повномасштабного

Як цитувати: Шрамко, І. Музей археології Каразінського університету в умовах війни: виклики та відповіді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 232-247.

How to cite: Shramko, I. Karazin University's Museum of Archaeology in Wartime: Challenges and Responses. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 232-247. (In Ukrainian)

© Шрамко І., 2022

вторгнення агресора. Перші ракетні та артилерійські обстріли харків'яни почули вранці 24 лютого. Під обстрілами опинились передусім військові частини, аеродроми, великі заводи, трохи пізніше — адміністративні будівлі, навчальні заклади та житлові райони міста. Швидке просування загарбників поставило під загрозу існування науково-дослідних центрів, історико-архітектурних об'єктів, пам'яток археології та культури, численних музеїв міста. За даними порталу «Зруйнована культурна спадщина України», станом на кінець 2022 р. на території Харківській області окупанти пошкодили або зруйнували 113 об'єктів культурної спадщини. Із них 80 — у Харкові.

Значна кількість музеїв міста була створена при різних підприємствах, а також на базі навчальних закладів, розташованих в центральній частині Харкова. Наприклад, до музейного комплексу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна належать дві галереї та чотири музеї. Проте серед них лише два — Музей природи та Музей археології — ведуть свою історію майже від початку створення університету в 1804 р. Відомо, що вже у 1807 р. при навчальному закладі було створено Кабінет рідкостей, у якому зберігались археологічні та етнографічні матеріали, що їх збирали науковці. Значну кількість артефактів було передано на зберігання після завершення роботи XII Археологічного з'їзду, пізніше кількість знахідок збільшувалась завдяки археологічним розкопкам та розвідкам на території Харківщини та півдні України.

Діяльність Музею археології до 24 лютого 2022 р.

У 1998 р. на базі старих колекцій було створено Музей археології та етнографії Слобідської України, а в 2015 р. за ним закріплюється назва Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Станом на початок повномасштабного вторгнення Музей мав розвинену інфраструктуру, сучасну виставкову залу (див. фото 1), кілька фондосховищ, окремі приміщення для співробітників, архів, бібліотеку та реставраційну майстерню. Площа музейних приміщень становить майже 500 м², фонди містять приблизно 300 тис. одиниць зберігання. Чотири фондосховища, реставраційна майстерня, архів і бібліотека розташовані в окремому

крилі будівлі Музею природи університету. Два фондосховища, виставкова зала, службові приміщення, а також приміщення для занять зі студентами та школярами розміщені в Головному корпусі університету. Фондосховища розташовані на значній глибині, що певною мірою мало захистити їх від ракетних ударів у разі загострення військової ситуації в країні.

У сучасній виставковій залі, урочисте відкриття якої відбулося 20 листопада 2015 р., розташована постійна експозиція і чотири модулі для розміщення тимчасових експозицій під час проведення виставок, які музейні співробітники готували два рази на рік. Сучасні системи захисту колекцій сприяли експонуванню у вітринах рідкісних артефактів, проведенню спільних виставок з різними музейними установами. Музей підтримує співробітництво з Харківським історичним музеєм імені М. Ф. Сумцова, Історико-культурним заповідником «Більськ» Полтавської обласної ради, Національним музеєм історії України, Національно-культурно-мистецьким та музейним комплексом «Мистецький арсенал» (Київ) та ін.

Фото 1. Виставкова зала Музею археології до війни (фото з архіву музею).

На базі Музею працював дитячий археологічний гурток, проводились засідання студентського археологічного гуртка, майстер-класи, зустрічі з науковцями тощо. Протягом року з експозицією музею та виставками ознайомлювалось декілька тисяч відвідувачів різних вікових груп. Кожного року Музей відвідували представники різних країн світу, іноземні делегації, офіційні особи. Три співробітники Музею, кандидати історичних наук Ірина Шрамко, Станіслав Задніков та Костянтин Пеляшенко є керівниками археологічних експедицій. Фонди музею щорічно поповнювались завдяки розкопкам, що їх здійснюють науковці Каразінського університету на території Харківської та Полтавської областей.

Сучасні археологічні колекції музею розподілені за кількома напрямками — «Доба бронзи», «Доба раннього залізного віку», «Античні пам'ятки Північного Причорномор'я», «Пізньоримський час та доба Великого переселення народів», «Доба середньовіччя та Нового часу», «Нумізматики та боністика», «Археологічні знахідки з коштовних матеріалів», «Старожитності з початкових колекцій». Архів музею також є важливим джерелом наукової інформації, що міститься на різних носіях: у паперовому вигляді, на фото- та кіноплівках, а також на скляних пластинах. Він утворює самостійний блок зберігання та розподілений на сім окремих фондів: «Звіти про археологічні дослідження», «Матеріали наукової діяльності вчених (персоналії)», «Музейна, наукова та навчальна робота археологічного музею університету», «Наукова та навчальна робота історичного факультету», «Діяльність Товариства охорони пам'яток історії та культури (археологія Харківської області)», «Матеріали відділу МАН Харківського обласного Палацу дитячої та юнацької творчості», «Графічні матеріали археологічних експедицій». Значну допоміжну роль у забезпеченні наукової роботи підрозділу відіграє музейна бібліотека, в якій зберігаються: твори археологічних з'їздів, наукові періодичні видання, монографії, автореферати дослідників, наукові збірники, каталоги та ін. Напередодні війни збірку поповнили передані Музею археології книги науковців історичного факультету — проф. Сергія Сорочана та проф. Володимира Кадєєва. У травні 2021 р.

на історичному факультеті урочисто було відкрито меморіальну аудиторію імені Б. А. Шрамка.

Музей на початку війни 2022 р.

Після 24 лютого 2022 р. діяльність Музею різко змінилась. Постійні обстріли промислових, агропромислових та цивільних об'єктів, просування військ Російської Федерації вглиб території України, бої на східних та північно-східних околицях Харкова стали реальною загрозою цілісності не тільки для навчальних корпусів університету, в яких розташовувались лабораторії, зберігались бібліотечні зібрання та музейні колекції, але й для спортивних комплексів, наукових установ та гуртожитків. Уже в перші дні війни під масованими обстрілами опинився район «П'ятихатки», де розміщено відомий науково-дослідний комплекс — Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут», житловий масив на Північній Салтівці, а також центральні райони міста, де, наприклад, був зруйнований навчальний корпус економічного факультету Каразінського університету.

1 березня 2022 р. потужного ракетного удару було завдано по будівлі Харківської обласної державної адміністрації, внаслідок чого від вибухової хвилі постраждали не тільки прилеглі будівлі, але й ті, що розташовані на значній відстані, на протилежному боці найбільшої в Європі площі — майдану Свободи. Зокрема, у вікнах Держпрому та Головному корпусі університету були вибиті шибки, а також від сильної вібрації частково зруйновані деякі підземні комунікації, що, як виявилось з часом, призвело до негативних наслідків.

На початку березня після ракетних ударів по деяких будівлях, розташованих по вулиці Сумській, багато вікон було вибито в будівлі Музею природи університету, у правому крилі якого є низка приміщень Музею археології. В умовах постійних обстрілів і руйнувань інфраструктури міста ремонтувати постраждалі об'єкти було складно, а інколи неможливо.

Фото 2. Музейні приміщення по вул. Трінклера після обстрілів у березні 2022 р. (фото з архіву авторки).

За відсутності необхідних ресурсів було вирішено тимчасово закрити вікна подручними засобами, використовуючи всі наявні матеріали (див. фото 2), зокрема старе експедиційне спорядження, щоб запобігти пошкодженню системи опалення та уникнути подальших руйнувань. Ці роботи проводили власними силами два співробітники, які залишились у Харкові, та волонтери. На той час відшукати додаткові будівельні матеріали або іншу допомогу не було можливим — йшли активні бойові дії, місто перебувало під постійними обстрілами та спробами штурмів.

Подібних руйнувань могли зазнати також музейні приміщення, розташовані в Головному корпусі університету (див. фото 3), проте там виявились більш серйозні проблеми. Фондосховища, у яких зберігалась значна частина колекцій, на висоту півтора метра були залиті водою. В умовах щоденних артилерійських та ракетних ударів вирішити питання викачування води було складно, оскільки аварійні служби постійно були задіяні на різних об'єктах міста. Ситуація ускладнювалась відсутністю в приміщеннях світла та опалення, а також тим, що більшість співробітників залишила місто.

Фото 3. Копія кам'яної половецької «баби»
біля входу до виставкової зали Музею. Березень 2022 р.
(фото з архіву авторки).

Оцінивши ризики від перебування під водою колекцій, серед яких були й предмети, виготовлені з органічних матеріалів, бронзи, заліза та інших металів, а також ризики, пов'язані з новими масованими обстрілами міста, можливістю нових руйнацій будівлі та підземних комунікацій, було вирішено негайно вжити заходів для порятунку фондів. Проблему вдалось розв'язати завдяки підтримці керівництва університету, адміністрації та комунальним підприємствам міста, значній допомозі директора Центру краєзнавства імена академіка П. Т. Тронька проф. Сергія Куделка та начальника відділу з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища Харківської міської ради Романа Кравченка, який безпосередньо брав участь у порятунку фондів та організації вирішення питання з викачуванням води з фондосховищ. Водночас через значні пошкодження труб опалення, процес викачування та розв'язання загальної проблеми з подальшого перебування води тривав не один день.

Рятування музейних колекцій

Від середини березня 2022 р., коли у приміщеннях фондосховищ в Головному корпусі університету вода була повністю викачана, розпочався один з найбільш тривалих і складних періодів: висушування постраждалих предметів з археологічних пам'яток різних епох.

Огляд приміщень засвідчив, що найбільші складнощі виникнуть з ранньосередньовічними речами салтівської культури та античними колекціями, передусім через погану якість старих пакунків та велику кількість дрібних виробів із заліза, бронзи, кістки та нестійких органічних матеріалів. Не менші проблеми очікувались з нумізматичною колекцією. В нових умовах було визначено такі завдання:

1. Сконтактувати з центрами порятунку музеїв в Україні та за її межами для отримання необхідних пакувальних матеріалів.

2. Отримати рекомендації спеціалістів-реставраторів та музейників стосовно методики сушіння колекцій та стабілізації стану знахідок, щоб уникнути подальших процесів руйнації.

3. Організувати роботу в фондах до надходження будь-якої допомоги, розраховуючи передусім на власні сили співробітників Музею, які на цей час перебували в Харкові.

Реалізація поставлених завдань була би неможливою без постійної підтримки волонтерів, які забезпечили нас акумуляторними ліхтариками, допомогли з необхідними матеріалами та навіть змогли підключити теплову гармату для подавання теплого повітря. Лише на початку квітня у фондосховищі з'явилось світло і вдалося встановити додаткову теплову гармату. Це значно покращило ситуацію. Вологість повітря знизилась до відмітки 50-40 (проти 100 %, що були під час затоплення) за температури 18-20 градусів. Робота стала просуватись швидше, проте ще залишалось багато неопрацьованих колекцій. За день з пластикових контейнерів виливалось до 100 літрів води. Кожен пакунок розкривали, знахідки розкладали на паперових рушниках, за необхідності мокрі серветки замінювали сухими. На просушування однієї партії знахідок витрачали кілька днів, іноді до десяти. Для певних знахідок ситуація ускладнювалася тим,

що потрібно було уникнути різкого перепаду вологості предмета під час висушування, щоб тим самим не призвести до його подальшої руйнації. Таким предметам приділяли особливу увагу та витрачали більше часу на їхнє опрацювання.

Після завершення процедури артефакти перекладали в готові контейнери, які для можливості надходження повітря не закривали кришкою герметично. Цілі горщики після того, як з них зливали воду, доволі швидко висихали й набували попереднього вигляду. Повністю вцілили й керамічні форми (миски, черпаки, корчаги), що були відреставровані за сучасними методиками з використанням якісних реставраційних матеріалів. Лише декілька горщиків з експедицій минулого століття, склеєних менш якісно та за умов використання тогочасних матеріалів, розпались і потребують реставрації.

Певні складнощі виявились під час просушування античної колекції, значна частина якої була упакована в картонні коробки та паперові пакети, які потребували заміни. Декілька тижнів знадобилось для перегляду нумізматичної колекції, її ретельного сушіння, відновлення колекційних номерів та перепакування. Важливо було зберегти первинне пакування з відомостями щодо походження знахідки.

На особливу увагу заслуговували предмети, виготовлені з нестійких, органічних матеріалів. Передусім це вироби з кістки та шкіри, які потребували особливого температурно-вологісного режиму, постійного контролю за процесом висушування та доволі тривалого часу для отримання позитивних результатів. Декілька подібних предметів, серед яких і унікальне рогове блюдо кінця VI ст. до н. е., походили з розкопок Скіфської археологічної експедиції в некрополі Скоробір округи Більського городища. Деякі художньо оформлені предмети з кістки та рогу доби раннього і розвиненого середньовіччя також опинились у цій групі артефактів. Можна також відзначити, що переважна більшість подібних знахідок на момент аварії залишалась в експозиції та уникла сумної долі інших речей. У колекціях салтівської археологічної культури виявилась велика кількість виробів із заліза, які в подальшому, навіть після завершення процесу висушування та перепакування будуть потребувати вживання реставраційних заходів для консервації.

Майже всі вироби з бронзи залишилися у задовільному стані. Найбільш стійкими до впливу таких негативних чинників, як підвищена вологість та намокання у воді, очікувано виявились різноманітні керамічні форми, скло, вироби з білого та жовтого металів, а також з каменю.

У постраждалому фондосховищі тимчасово зберігалась колекція унікальних речей з розкопок Скіфської археологічної експедиції університету на некрополі Скоробір в окрузі Більського городища. Матеріали археологічних комплексів з цієї пам'ятки готувались до публікації. У зв'язку із новими обставинами та станом приміщень фондосховища після завершення просушування предметів, звірення знахідок із колекційними описами, перевірки стану виробів з глини, кістки та металів спеціалістами-реставраторами¹ понад тисячу речей з Більська передусім було підготовлено до евакуації та відправлено в більш безпечні райони України².

Розбирання постійної експозиції

За умовами свого розташування приміщення виставкової зали значною мірою були захищені від прямого потрапляння снарядів, проте щоденні тривалі обстріли міста, потужні вибухи в його центральній частині, неподалік від університетських будівель, періодично викликали вібрацію зовнішніх стін, до яких були прикріплені експонати. Від цього деякі предмети почали випадати із кріплень, тому щойно надійшла

---

¹ Постійні консультації стосовно методики висушування предметів, виготовлених з різних матеріалів, надавав директор Харківського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України Сергій Омельник, який кілька разів приходив до Музею та контролював стан колекцій. Корисні поради були також надані співробітниками науково-дослідного відділу цього центру.

² Швидка евакуація цієї колекції стала можливою завдяки допомозі директора Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради Ігоря Короста, який постійно цікавився станом збереження рідкісних артефактів і брав на себе вирішення найбільш складних проблем, пов'язаних з вивезенням колекцій з прифронтової зони. Також треба відзначити значну підтримку із боку випускниці історичного факультету університету, співробітниці античного відділу Інституту археології НАН України, к.і.н. Вікторії Котенко, яка консультувала співробітників Музею під час роботи з постраждалими знахідками з розкопок античних пам'яток та допомагала у розв'язанні різних поточних проблем.

перша гуманітарна допомога з пакувальними матеріалами³, було вирішено розібрати постійну експозицію (див. фото 4).

Фото 4. Демонтаж постійної музейної експозиції. Квітень 2022 р.
(фото з архіву авторки).

Поступово, протягом декількох днів, тривала робота з демонтажу вітринного скла та артефактів з кожного експозиційного блоку. Після пакування знахідок у підготовлені коробки колекції були перенесені в більш безпечне місце, а вітрини закриті картонними листами. Зазначимо, що найбільш рідкісні артефакти були демонтовані з вітрин ще напередодні війни, 23 лютого 2022 р.

Фото 5. Перша частина гуманітарної допомоги, наданої ALIPH.
Липень 2022 р. (фото з архіву авторки).

³ Її нам надав Центр порятунку культурної спадщини. Ігор Пошивайло, координатор центру, який одним з перших відгукнувся на наше звернення про допомогу.

Надалі завдяки значній гуманітарній допомозі (див. фото 5), яку отримав музей від різних організацій в Україні, Польщі, Німеччині, Швейцарії та ін. країн⁴ роботу з колекціями було продовжено, з'явилась можливість розпочати консервацію виробів з металів. До початку літа основна частина постраждалих колекцій була просушена та перепакована. Вологість повітря й температура у фондосховищах підтримувались на потрібному рівні.

Підготовка музею до зимового періоду

У не менш складній ситуації опинились інші приміщення Музею археології, розташовані в окремому крилі будівлі Музею природи університету по вулиці Трінклера, 8. Ще в перші дні березня внаслідок потужних обстрілів цього району міста на кількох поверхах музейної будівлі вибуховою хвилею вибито вікна. У приміщеннях Музею археології за цією адресою вікна вибито в усіх фондосховищах та одному приміщенні, де працювали наукові співробітники. Лише сучасні металопластикові вікна бібліотеки та реставраційної майстерні не були ушкоджені. Для того, щоб різке зниження температури у приміщеннях не призвело до розморожування системи опалення, в умовах відсутності відповідних матеріалів вирішено тимчасово закрити розбиті вікна за допомогою підручних засобів — целофану та старих спальників, взятих з експедиційного майна. Завдяки цьому опалення в музейних приміщеннях працювало майже до середини квітня. Проте наприкінці місяця внаслідок кількох обстрілів уражень дістала не тільки будівля музею, в якій було вибито понад півтори сотні вікон, але й кілька університетських машин у боксах, повністю згорів автобус, що стояв на подвір'ї. Пожежні швидко погасили вогонь, проте знов постала проблема закриття вікон (див. фото 6).

---

⁴ Велику кількість першочергових пакувальних та реставраційних матеріалів, а також обладнання, що надає можливість працювати у складних умовах війни, було придбано завдяки фінансовій підтримці The International Alliance for the Protection of Heritage in Conflict Areas (ALIPH). Серед інших організацій варто відзначити: Центр порятунку культурної спадщини України (Роман Метельський); Український державний інститут охорони культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України (Ірина Прокопенко); Польський центр підтримки культури в Україні та ін.

Фото 6. Закриття розбитих вікон у приміщеннях по вул. Трінклера, 8.
Серпень 2022 р. (фото з архіву авторки).

Отримавши в університеті декілька OSB-плит, співробітники музею змогли закрити найбільш вразливі ділянки руйнувань на першому поверсі, інші — лише целофаном. У весняно-літній період цього могло вистачити, проте було зрозуміло, що попереду осінь з дощами та зима з низькими температурами, холодними вітрами та снігом. Вставляти нові вікна, виходячи з реалій війни та фінансових обмежень, не мало сенсу, проте утеплювати приміщення та намагатись підтримувати в них мінімальну температуру для того, щоб можна було увімкнути опалення та зберегти колекції, архів та бібліотеку, — стало основною проблемою і завданням на поки ще віддалену перспективу.

Восени стало зрозуміло, що можливості університету в забезпеченні всіх підрозділів необхідними матеріалами дуже обмежені. Треба було шукати інші шляхи. Після тривалих переговорів вийшло укласти угоду з ALIPH на придбання різних матеріалів для підготовки музейних приміщень до зими. Найближчим часом це стане нашим основним завданням, а фондосховища з іншими приміщеннями — головним об'єктом уваги співробітників музею.

Останнім часом визначились також нові напрями роботи з фондами, які не були доступні раніше. Ідеться про збереження наукової інформації, що дотепер зберігалась на нестійких носіях. Це передусім фото- та кіноплівки, негативи на скляних пластинах, архівні документи, рукописи, фотознімки, креслення, польові описи розкопок минулого століття, польові щоденники, наукові звіти дослідників, рідкісні видання,

а також велика кількість індивідуальних знахідок. Для оцифрування фондів потрібні були сучасні сканери вузької спрямованості, які частково були випробувані ще напередодні війни. Звісно, це обладнання не було предметом першої необхідності для оснащення музеїв під час військових дій, які ще тривають, проте, з огляду на ставлення окупантів до культурної спадщини України, цивільного населення та музейних цінностей, проблема оцифрування музейних фондів стоїть надзвичайно гостро, тому ми з радістю скористалися пропозицією нашої колеги, доцентки кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, кандидатки історичних наук Оксани Ручинської⁵, яка перебувала в Швейцарії, звернутись з проханням про можливу допомогу у вирішенні нашої проблеми до директора Інституту античного та візантійського світу університету Фрайбурга, проф. Карін Шлапбах. Професор Шлапбах підтримала цю ідею, і питання про її реалізацію було порушено у Федеральному управлінні культури Швейцарії, за підтримки ICOM, Швейцарської археологічної асоціації та ін. Так ідея придбання для Музею археології сучасного обладнання стала реальністю та майже перетворилась на серйозний гуманітарний проєкт, у якому брали участь шість організацій Швейцарії та Німеччини⁶.

Завдяки злагодженій роботі різних установ та продуманій логістиці вже наприкінці вересня прилади були привезені в Німеччину, а в середині жовтня — в Україну. Наприкінці жовтня ми змогли перевезти їх з Києва до університету та розпочати сканування фотоплівки та артефактів, оцифрування архіву (див. фото 7), скласти план систематизації одержаної інформації та її збереження.

---

⁵ Ми вдячні Оксані Ручинській за допомогу в отриманні сучасного обладнання для оцифрування музейних фондів.

⁶ Institut du monde antique et byzantin, University of Fribourg (Mrs Karin Schlapbach); Federal Office of Culture in Switzerland (Mrs Fabienne Baraga); Swiss museums Association — ICOM Switzerland (Mrs Katharina Korsunsky, general secretary and Fabienne Aellen, coordination for Ukraine); Swiss Archaeology Association (Mr Lionel Pernet, president and Mrs Ellen Thierman, general secretary); Netzwerk Kulturgutschutz Ukraine / Ukraine Art Aid Center (Mrs Olena Balun, coordinator); Günter Schlien Transport in Berlin (Deutschland) (Mr Günter Schlien).

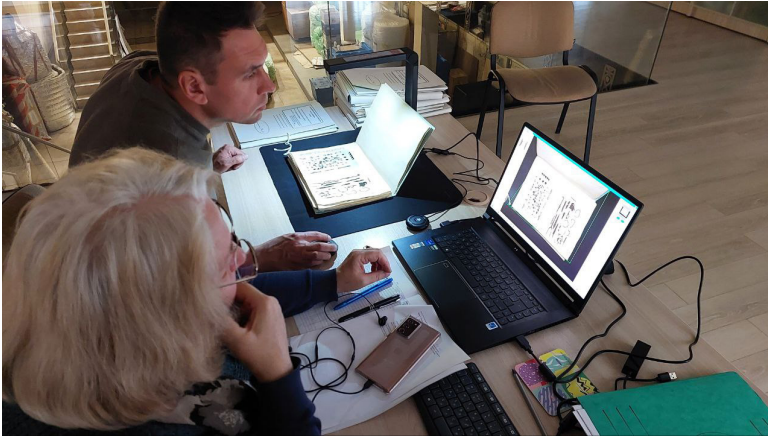

Фото. 7. Сканування архівних документів.
Листопад 2022 р. (фото з архіву авторки).

Подальші напрями роботи Музею археології

На час написання цього огляду на території України тривають важкі бої, а отже, говорити про завершення війни та відкидати можливі подальші ризики та загрози не доводиться. За таких умов головною метою, яка стоїть перед Музеєм археології Каразінського університету, є вживання усіх можливих засобів задля мінімізації та нейтралізації наслідків від уже завданої шкоди та залучення сучасних методів пакування, оцифрування та збереження одиниць зберігання та інших численних джерел інформації, щоб уникнути або принаймні зменшити вплив загроз, які наразі зберігаються.

Попри воєнні дії, обстріли, проблеми зі світлом та інші перешкоди, музейні співробітники за підтримки іноземних та українських колег намагаються зробити все можливе, щоб зберегти Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в умовах війни та продовжити його славетну історію.

Irina Shramko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: i.b.shramko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1009-9262>

**KARAZIN UNIVERSITY'S MUSEUM OF ARCHAEOLOGY
IN WARTIME: CHALLENGES AND RESPONSES**

Текст надійшов до редакції 30.10.2022.

The text was received by the editors 30.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

УДК 061:[008+7](477)“2022/2023”

Наталія Іванова

директорка Центру сучасного мистецтва «ЄрміловЦентр»
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: yermilovcentre@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0654-0158>

**ДІЯЛЬНІСТЬ АРТ-ІНСТИТУЦІЙ В УКРАЇНІ
ПІД ЧАС ВІЙНИ**

Будь-яка мистецька діяльність в Україні зараз сприймається через призму війни, попри те, що безпосередньо її не стосується. Війна не тільки спричинила усвідомлення вразливих місць культурного сектору, але й надала нові можливості, зокрема вдосконалити навички швидко реагувати на соціокультурні трансформації, приймати ефективні рішення в умовах невизначеності, використовувати нові формати роботи, бути гнучкими та продуктивними одночасно. Війна стала тригером для перевинайдення форматів взаємодії різноманітних центрів сучасної культури та мистецтва з аудиторією, враховуючи воєнний контекст, зокрема травматичний досвід війни, який отримали чимало людей. Невипадково все більше культурних подій та проєктів в Україні мають на меті допомогти Збройним Силам України,

Як цитувати: Іванова, Н. Діяльність арт-інституцій в Україні під час війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 248-254.

How to cite: Ivanova, N. The Work of Ukraine's Art Institutions during the War. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 248-254. (In Ukrainian)

© Іванова Н., 2022

переселенцям, людям, що перебувають на деокупованих територіях. Культура і мистецтво зараз не просто підтримують людей, вони наповнюють їхній життєвий простір новими смислами та ціннісними орієнтаціями. Слід також відзначити, що культурні події особливо важливі для інтеграції в культурне життя різноманітних локальних спільнот.

Російсько-українська війна спричинила низку змін у культурній сфері. Багато людей були змушені покинути власні домівки та переїхати в інші місця та навіть країни. Руїнування і вимушена міграція вплинули на культурний ландшафт багатьох українських міст. Змінилася аудиторія, на яку раніше орієнтувалися культурні проєкти та інституції.

Для інституцій культури на Сході України війна стала справжнім випробуванням на сталість. Зокрема, можна назвати кілька напрямів їхньої роботи під час війни:

- допомога в захисті культурної спадщини, зокрема організаційна підтримка щодо фіксації пошкоджених і зруйнованих об'єктів культурної спадщини України;
- допомога митцям та дієвцям культури;
- волонтерська діяльність, спрямована на екстрену допомогу Збройним Силам України;
- перехід в онлайн-формати під час створення нових проєктів, освоєння технологій віртуальної реальності для популяризації культурного продукту;
- робота із закордонними партнерами, донесення правди про реалії війни до європейської та світової спільноти через культурні події.

У цьому огляді буде показано, як культурні інституції Сходу України зреагували на виклики російсько-української війни на прикладі діяльності платформи культурних ініціатив «ІЗОЛЯЦІЯ», Центру сучасної культури в Дніпрі та Центру сучасного мистецтва «ЄрміловЦентр» у Харкові.

У 2010 р. в Донецьку було засновано недержавну платформу «ІЗОЛЯЦІЯ» (<https://izolyatsia.org/ua/>) на території колишнього заводу

ізоляційних матеріалів, якому ця культурна ініціатива завдячує своїм ім'ям. Місія платформи полягає в тому, щоби через наукові й культурні проекти (виставкова діяльність та резиденції) стимулювати системні зміни в українському суспільстві. Організація сприяє дослідженню, обговоренню та презентації актуальних соціально-політичних проблем — як локальних, так і загальних. «ІЗОЛЯЦІЯ» прагне змінити громадську думку щодо політично чутливих тем та маргіналізованих спільнот за допомогою різноманітних мистецьких практик. Відповідно учасники платформи втілюють у життя проекти, що перебувають на перетині сучасного мистецтва і громадянського суспільства.

9 червня 2014 р. приміщення фонду «ІЗОЛЯЦІЯ» в Донецьку були захоплені представниками російської терористичної організації «ДНР». Виставкові зали, бібліотеку, кінотеатр, майстерні для художників та заводські приміщення, де розміщувався фонд, використовували як в'язницю, місце тортур, примусової праці та навіть убивств (<https://izolyatsia.ui.org.ua/ua/>). За даними правозахисників і Верховного комісара з прав людини ООН, у цій в'язниці незаконно утримували сотні військових та цивільних (<https://france.mfa.gov.ua/news/den-izolyaciyi>).

У 2014 р. інституція переїхала до Києва, але Донбас (Донецька та Луганська область) залишається у фокусі програмної діяльності платформи. Шість років «ІЗОЛЯЦІЯ» працювала в Києві, а у 2020 р. оголосила про повернення на Схід України. Новим місцем для постійного розміщення фонду стало місто Соледар, а серед основних напрямів роботи — освітні, виставкові, партисипативні проекти, розширення донбаських студій та розвиток програми мистецьких резиденцій.

Від 24 лютого 2022 р. з подальшим розгортанням війни і гуманітарної кризи в Україні культурна платформа «ІЗОЛЯЦІЯ» змінила пріоритети своєї діяльності і спрямувала зусилля на опір країні-агресору й підтримку найбільш нужденних. Першочергове місце посіло задоволення спричинених війною потреб громад; підтримка внутрішньо переміщених осіб і тих, які шукали притулку за кордоном; підтримка митців, професійних діячів культури й мистецтва; участь у культурній дипломатії, зокрема через обстоювання потреб української громади в міжнародних культурно-політичних інституціях.

З перших днів війни культурна платформа «ІЗОЛЯЦІЯ» розпочала екстрену допомогу працівникам культурного сектору, впровадила програму субгрантів для культурних проєктів та програму невідкладної допомоги для громад. Попри все, відбуваються мистецькі резиденції в межах «UK / UA Season of Culture» («Сезон культури Велика Британія / Україна»). Водночас через масштабне вторгнення російських військ в Україну, проєкт, який мав відбутися в Соледарі, відбувається в місті Ньюкасл. 10 грудня 2022 р. в Парижі фонд «ІЗОЛЯЦІЯ» разом із коаліцією експертів «Ro3kvit», Інститутом імені Гете, Французьким інститутом і Польським інститутом в Парижі організували дискусію «Відновлення України: надія, перспектива та виклики», присвячену питанням відбудови та реновації українських міст після війни.

Іншою впливовою інституцією культури Сходу України є Центр сучасної культури в Дніпрі (DCCC) (<https://kulturamedialna.org/>). Центр було відкрито 2020 р. як платформу для міжнародного співробітництва, взаємодії локальних спільнот, формування міського творчого товариства, сприяння колабораціям між митцями й експертами, осмислення історичної та культурної спадщини України, формування нових смислів та інтеграції в глобальний культурний процес. Серед завдань центру також варто назвати репрезентацію в різних форматах сучасних цифрових технологій, медіа, сучасного мистецтва та неформальної освіти. DCCC одночасно поєднує в межах однієї інституції кілька публічних просторів: галерея, медіазона, сучасна бібліотека, коворкінг, івент-простір (для музики чи театру), лекторій, майстерня та кав'ярня.

Російське вторгнення в Україну, що відбулося 24 лютого 2022 р., значною мірою скоригувало роботу центру, зокрема завадило провести низку запланованих заходів (фестивалі, виставки, освітні програми та урбаністичні проєкти). Водночас центр продовжує працювати, зокрема перетворившись на соціальний хаб для внутрішньо переміщених осіб. Зараз у приміщеннях центру влаштовано коворкінг, бібліотеку, лекторій-майстерню та дитячу кімнату, де відбуваються тренінги з домедичної допомоги та мистецькі робітні. Частину своїх приміщень центр надав для розміщення офісів кількох волонтерських

організацій, які надають гуманітарну та медичну допомогу тим особам, які постраждали від російського вторгнення.

Одночасно центр разом з європейськими партнерами розпочав активну фандрайзингову кампанію за кордоном. Події, організовані центром у Будапешті, Любляні, Люцерні, Варшаві, дозволили не тільки зібрати кошти, а й розповісти європейській спільноті про трагічні події, що відбуваються зараз в Україні. Центр долучився до краудфандингової кампанії, яку ініціював журналіст Маркус Хіп, завдяки чому вдалося зібрати чималі гроші на потреби українських волонтерських організацій. Для допомоги українським військовим, які потребують реабілітації, команда центру запустила благодійний розпродаж художньої графіки з приватної колекції галереї «Артсвіт», що восени 2022 р. поновила публічну виставкову діяльність. Надалі центр планує продовжувати працювати над розвитком української культури, фокусуючись на проектах у сфері культури, урбаністики, сучасного мистецтва та неформальної освіти, організовуючи фестивалі, виставки, освітні програми та роботу з публічним простором.

Ще одним показовим кейсом є діяльність Центру сучасного мистецтва «ЄрміловЦентр» у Харкові (<http://yermilovcentre.org/>), який було відкрито в березні 2012 р. як мультифункційний простір для демонстрації виставкових проєктів та впровадження інновацій просвітницької та освітньої діяльності. Діяльність центру було зосереджено на активізації соціальної ролі сучасного мистецтва, створенні умов для діалогу мистецтва і суспільства, підтриманні культурних ініціатив.

Через активну виставкову діяльність, міжнародну співпрацю, проведення лекцій та дискусій центр сприяв розвитку сучасного українського мистецтва, його інтегруванню у світовий художній контекст, підтримував молодих авторів і став платформою комунікації для українських та зарубіжних фахівців у сфері сучасного мистецтва. «ЄрміловЦентр» — єдина арт-інституція в Україні, яка працює у складі вищого навчального закладу, а саме Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

З 24 лютого 2022 р. «ЄрміловЦентр» працював як прихисток і бомбосховище. Перші 11 днів від початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україну в приміщеннях центру перебували харківські митці, їхні родини, співробітники центру. Про це розповідає проєкт «ЯК ВИ», створений в онлайн-форматі в березні 2022 р. Унікальний простір «ЄрміловЦентру» дозволив відновити активну діяльність інституції вже з травня 2022 р., і центр став місцем проведення численних заходів: фестиваль «Музика опору» за ініціативи Сергія Жадана, що відбувся 13 травня, потім Ніч музеїв, лекції з історії Харкова, зустрічі з письменниками, громадськими діячами, концерти та інші події. У просторі «ЄрміловЦентру» протягом 8 місяців працював медіахаб для українських і закордонних журналістів, а з листопада 2022 р. центр відновив виставкову діяльність.

Завдяки сталому партнерству з європейськими інституціями центр презентував свою діяльність в Лондоні й Парижі. У 2021 р. «ЄрміловЦентр» створив мистецьку резиденцію АРТ КУЗЕМИН в с. Куземин Охтирського району Сумської області. З початком війни резиденція стала прихистком і місцем для творчості харківських художників. Весною було організовано майстер-класи для дітей, евакуйованих з Охтирки, що на той час перебувала під постійними обстрілами. Восени 2022 р. резиденція отримала фінансову підтримку Громадської організації «Музей сучасного мистецтва» і ЮНЕСКО, що дозволило створити виставковий проєкт, який буде показано у виставковій залі «ЄрміловЦентр» у Харкові в лютому 2023 р.

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що українські інституції культури, насамперед центри сучасної культури та мистецтва, змінили фокуси і пріоритети своєї діяльності від початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україну. На часі невідкладна допомога митцям, місцевим громадам, участь у культурній дипломатії, підтримка захисників України, сприяння збереженню культурної спадщини, документування жаків війни та рефлексія. Російсько-українська війна спровокувала чималий попит на українську культуру за кордоном. Водночас для представників культурного сектору вже стало актуальним завданням зробити так, щоби війна не була єдиною

асоціацією з Україною. Питання про контент, який можна запропонувати українській та закордонній спільнотам зараз, щоби привернути увагу до української культури та мистецтва, викликає чимало дискусій. Війна актуалізувала багато важливих питань щодо ідентичності українців, національних пріоритетів, культурної спадщини і стратегії розвитку культури загалом. І українські арт-інституції можуть стати платформами для обговорення, пошуку відповідей, формування візій і стратегій культурного розвитку України.

Nataliia Ivanova

Director of the Contemporary Art Centre “YermilovCentre”

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yermilovcentre@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0654-0158>

**THE WORK OF UKRAINE’S ART INSTITUTIONS
DURING THE WAR**

Текст надійшов до редакції 31.10.2022.

The text was received by the editors 31.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

УДК 930:005.745(477+430)''2022/2023''

Юлія Обертрайс

докторка історичних наук, професорка
Університет ім. Фрідріха-Александра міст Ерлангена-Нюрнберга
Bismarckstr. 12, 1. Stock, 91054, Erlangen, Germany
Email: julia.obertreis@fau.de

Людмила Посохова

докторка історичних наук, професорка
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: lposokhova@karazin.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

«ІСТОРІОПИСАННЯ В ЧАСИ ВІЙНИ ТА ВИГНАННЯ»: ДАЙДЖЕСТ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО КОЛОКВІУМУ

У перші дні повномасштабної війни проти України для багатьох людей стало очевидно, що одночасно із військовими завданнями звільнення території України потрібно вирішувати й різні гуманітарні завдання. Серед них одним з ключових є збереження

Як цитувати: Обертрайс, Ю., Посохова, Л. «Історіописання в часи війни та вигнання»: дайджест українсько-німецького колоквиуму. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 255-261.

How to cite: Obertreis, J., Posokhova, L. "Historiography in Times of War and Exile": Digest of the Ukrainian-German Colloquium. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 255-261. (In Ukrainian)

© Обертрайс Ю., Посохова Л., 2022

культурної спадщини України. У такому контексті, говорячи про культурну спадщину, маємо на увазі її найширше трактування, включаючи різноманітні складники та багатогранність (матеріальну та нематеріальну, колективну пам'ять та історичну культуру тощо). Університетська спільнота, працівники культурно-освітніх та наукових установ у багатьох містах та селах України з початком війни зіткнулися зі значними проблемами та викликами, котрі передусім стосувались забезпечення культурних надбань.

В умовах масової міграції населення з прифронтових регіонів України, призупинення (а часто й припинення) діяльності десятків культурно-освітніх інституцій стало очевидно, що підтримка діячів культури, освіти та науки також має значення для збереження культурної спадщини. Загроза зупинки діяльності культурно-просвітницьких організацій, руйнації наукових шкіл, фрагментації та розпорощення експертного середовища з кожним тижнем війни оприявнювалась все більше. У цей непростий час допомогу Україні запропонували різні наукові, культурні та громадські організації гуманітарного спрямування з усього світу. Чимало інституцій наголосили на тому, що прагнуть надати цю допомогу задля збереження наукового й культурного потенціалу України. Наприклад, Фондація імені Кшиштофа Скубішевського зазначила, що її метою є максимальне збереження наукового потенціалу України (<https://apply.skubi.eu.org/>).

У Заяві Канадського інституту українських студій Альбертського університету (КІУС) щодо війни Росії проти України, яку було оприлюднено вже 24 лютого 2022 р., серед іншого зазначено, що колектив Інституту найважливішим завданням бачить налагодження зв'язків із сотнями науковців та громадських активістів в Україні. У заяві також наголошено на відданості збереженню демократії та свободи інтелектуального життя в Україні. Йшлося також про те, що колектив КІУС зробить все від нього залежне для збереження величезних здобутків українського

академічного та культурного життя, підтримки універсальних цінностей академічних кіл та священних прав усіх громадян України (див.: https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/news-and-events/news-at-the-cius/a-statement-from-cius-feb-2022.html#scholars_in_ukraine). Зі схожими заявами виступили десятки організації та академічних установ.

Уже в перші дні й тижні війни стало очевидно, що, окрім фінансової підтримки, величезне значення має також моральна допомога, котра здатна зберегти атмосферу життєздатності й творчої роботи. Середовище професійних істориків також гостро відчуло необхідність такої підтримки.

Одним з численних прикладів, коли науковці отримали професійну та дружню підтримку, вважаємо роботу українсько-німецького колоквиуму «Історіописання у часи війни та вигнання». Спираючись на досвід багаторічної співпраці між історичним факультетом Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (відповідальна — професорка Людмила Посохова) та кафедрою сучасної та східноєвропейської історії Університету ім. Фрідріха-Александра міст Ерлангена-Нюрнберга (професорка Юлія Обертрайс / Julia Obertreis), цей колоквиум став тим майданчиком, на якому були організовані регулярна наукова дискусія та спілкування.

Колоквиум об'єднав істориків передусім з Харкова та Ерлангена, але також з Мюнстера та Майнца. Організатори колоквиуму співпрацювали з кафедрою східноєвропейської історії Вестфальського університету імені Вільгельма в Мюнстері (професорка Рікарда Вульпіус / Ricarda Vulpius).

В оголошенні про початок роботи колоквиуму було зазначено, що писати історію під час війни та вигнання — завдання не з легких з багатьох причин. Утім, декларувалося бажання спільними зусиллями долати труднощі. Було заплановано, що колоквиум стане місцем презентації сучасних досліджень українських (передусім харківських) істориків. Деякі проекти мали бути обов'язково присвячені поточним

подіям. Виникли й нові завдання, зокрема пов'язані зі збиранням життєвих історій українських біженців. При цьому стало зрозуміло, що історикам потрібно переосмислити низку проблем і тем, які вони вивчали раніше. Так виникла ідея організувати панельну дискусію, яка була би присвячена темі деколонізації, що активно обговорюється як в Україні, так і в Німеччині. Деякі виступи базувались на багаторічних дослідницьких інтересах.

Колоквіум розпочав роботу 27 жовтня 2022 р. з доповіді кандидатки історичних наук, наукової співробітниці університету Мюнстера (Вестфальський університет імені Вільгельма) Катерини Кобченко (Kateryna Kobchenko) «Еміграція, націоналізм і холодна війна: Теорії та практики (транс)національно-визвольного руху української еміграції (1945–1991)».

3 листопада 2022 р. виступила Світлана Нижнікова, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України ХНУ імені В. Н. Каразіна з темою «Про що неможливо говорити? Життєві історії та перспективи українських військових біженців у Німеччині». Світлана Нижнікова є учасницею Гостьової дослідницької програми для українських вчених-біженців від Фонду Volkswagen (Проект A139548) на базі Молдова Інституту Університету Лейпцига. Коментатором доповіді виступила Ольга Мармілова — кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса.

17 листопада 2022 р. доповідачами були Вадим Золотарьов, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки та приват-доцент, кандидат історичних наук Марк Юнге (Marc Junge) (Erlangen). Тема їхньої спільної доповіді «Позасудові репресії проти канібалізму в Радянській Україні в 1933 році».

7 грудня 2022 р. відбулась панельна дискусія «Деколонізація як політична реальність та дослідницька парадигма». У ній взяли участь кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ХНУ імені В. Н. Каразіна Денис Журавльов, кандидатка історичних

наук, доцентка та наукова співробітниця Ботакоз Кассимбекова (Botakoz Kassymbekova) (Basel), кандидат історичних наук, дослідник Олександр Полянничев (Oleksandr Polianichev) (Stockholm) та приват-доцент, науковий співробітник Моріц Флорін (Moritz Florin) (Erlangen). Модератором виступила професорка Юлія Обертрайс. Через надзвичайну актуальність цієї теми дискусію оприлюднено (див.: <https://www.fau.tv/clip/id/46169>).

15 грудня 2022 р. з доповіддю «Релігія та конструювання образів українських земель істориками Російської імперії (перша половина XIX ст.)» виступив кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Східної Європи ХНУ імені В. Н. Каразіна Павло Єремєєв. Його дослідження здійснено за фінансової підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету з Вічного Фонду ім. д-р Івана Іванцева та д-р Мирослави Мисько-Іванців.

12 січня 2023 р. з доповіддю «У пошуках “українського Просвітництва”: реконструкція інтелектуальних мереж у другій половині XVIII — на початку XIX століття» виступила професорка Людмила Посохова. Це дослідження було підтримано Фондацією імені Кшиштофа Скубішевського у співпраці з Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету. Функції модератора виконав професор Університету Майнца імені Йоганна Гутенберга Ян Кусбер (Jan Kusber).

26 січня 2023 р. виступила кандидатка історичних наук Анастасія Ховтура (ХНУ імені В. Н. Каразіна) з доповіддю на тему «Проблема сміття в Харкові до 1917 року». Це дослідження авторка виконує за підтримки стипендії для українських дослідників від Фондації Макса Вебера. Коментатором був професор, доктор Крістоф Бернхардт (Christoph Bernhardt), ад'юнкт-професор Берлінського університету імені Гумбольдта та керівник відділу Інституту соціальних досліджень простору в Еркнері (IRS Erkner).

2 лютого 2023 р. доповідачами були кандидат історичних наук Євген Рачков та доктор історичних наук, професор Сергій Посохов

(ХНУ імені В. Н. Каразіна). Тема їх виступу «Місто і війна: руйнування, збереження і переосмислення міської культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії». Цей проєкт реалізується завдяки підтримці Програми вивчення сучасної України Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

Кожна доповідь викликала чимало питань та жваві дискусії, котрі дозволили підсумувати та обговорити результати досліджень, з'ясувати перспективи тощо. На кожному із засідань колоквиуму були присутні кілька десятків учасників — як досвідчених науковців, так і студентів, бакалаврів, магістрів та аспірантів різних університетів. Такий формат колоквиуму надзвичайно важливий саме для українських дослідників, котрі від початку війни повністю або частково були позбавлені регулярних академічних дискусій. Також важливо відзначити, що деякі з проєктів, які обговорювались на засіданнях колоквиуму, були індивідуальні, деякі колективні, тобто за дискусією спостерігали кілька виконавців.

Організатори колоквиуму переконані, що такі зустрічі допоможуть українським історикам подолати важкі часи, переосмислити чимало проблем та об'єднати зусилля для майбутнього. Останнє засідання колоквиуму стало своєрідним символічним підсумком, адже на ньому відбулась презентація проєкту, метою якого є фіксація поглядів експертів на процеси руйнування, збереження та переосмислення міської культурної спадщини в Україні, спровоковані російською військовою агресією (починаючи з 2014 року). Засідання продемонструвало те, що об'єднання істориків є необхідною умовою для цього.

Українсько-німецький колоквиум засвідчив, що хоча історіописання в часи війни та вигнання є справою надзвичайно складною, однак за умови об'єднання зусиль академічного середовища це завдання може бути успішно реалізовано. Саме тому є бажання обох сторін продовжити роботу колоквиуму вже в найближчий час.

Julia Obertreis

Doctor in Historical Science, Professor
Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg
Bismarckstr. 12, 1. Stock, 91054, Erlangen, Germany
Email: julia.obertreis@fau.de

Liudmyla Posokhova

Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: lposokhova@karazin.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

**“HISTORIOGRAPHY IN TIMES OF WAR AND EXILE”:
DIGEST OF THE UKRAINIAN-GERMAN COLLOQUIUM**

Текст надійшов до редакції 31.10.2022.

The text was received by the editors 31.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

УДК 378.4.016:930.85](436)CEU”2022”

Dóra Mérai

PhD in Medieval Studies

Central European University

Quellenstraße, 51, A-1100, Wien, Austria

Email: MeraiD@ceu.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2062-0317>

Loes Veldpaus

PhD in Architecture and Heritage

Newcastle University

Henry Daysh Building 7.22, NE1 7RU,

Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Email: loes.veldpaus@ncl.ac.uk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5756-8137>

**HERITAGE-BASED POST-WAR URBAN RECONSTRUCTION
IN UKRAINE: PREPARING FUTURE EXPERTS
IN HIGHER EDUCATION**

Planning for the possible futures of Ukraine when the war is over means planning new, green, smart, livable cities, good infrastructure, and a productive countryside. Many experts are already working on this, and there is a lot to do!

Як цитувати: Mérai, D., Veldpaus, L. Heritage-Based Post-War Urban Reconstruction in Ukraine: Preparing Future Experts in Higher Education. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 262-271.

How to cite: Mérai, D., Veldpaus, L. Heritage-Based Post-War Urban Reconstruction in Ukraine: Preparing Future Experts in Higher Education. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 62, 2022, pp. 262-271.

© Mérai D., Veldpaus L., 2022

However, the past is always present, even when focusing on the future. What we build on and what we bring from the past defines who we are and where we go: our identities, our path dependencies, and what we prefer to forget. How do we deal with the legacy of violence and pain, reminders of difficult pasts, and the heritage and collective trauma this leaves us to work with? The past should not be neglected when making plans. We need to address it, and we can do this by including references to the past, such as heritage, in our future plans. Heritage can be seen as a ‘means to an end’ in this process; we have to collectively decide to what ‘end’ we will use it, and thus towards which future. New skills and knowledge of how to do this will be — or rather already are — needed for the current and upcoming generation of experts who will navigate Ukraine through the process of post-war reconstruction.

This is why we developed the course **‘Heritage-Based Post-War Urban Reconstruction in Ukraine’** which was advertised to students at Ukrainian universities as part of the Invisible University for Ukraine (IUFU), ran between October and December 2022. It aimed to offer knowledge and skills relevant to such questions as how heritage informs the future, what we can learn from other contexts in terms of making plans, and how to deal with the past in these plans. The Invisible University was launched by the Central European University (CEU, Budapest Campus) in the spring of 2022, as a response to Russia’s military invasion of Ukraine, to assist students in higher education whose studies have been jeopardized by the situation. IUFU runs a certificate program (offering ECTS credits) for undergraduate (BA) and graduate (MA and PhD) students from Ukraine, whether residing in Ukraine or in refuge.¹ The online program is not meant not to replace or duplicate the existing educational opportunities in Ukrainian universities, but to support them by filling the lacunae that temporarily emerge due to the Russian invasion. The name “invisible university” was chosen to evoke the various nineteenth- and twentieth-century underground and exile educational initiatives such as the ‘flying universities’ in Eastern Europe, as well as the tradition of Invisible

---

¹ IUFU is supported by the Open Society University Network, with co-funding from the Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD), as well as the John D. and Catherine T. MacArthur Foundation. For more information, see <https://www.ceu.edu/non-degree/Invisible-University>.

Colleges formed in the region after 1989. The program is implemented by CEU in cooperation with Ukrainian and international partners: the Ivan Franko National University of Lviv and Ukrainian Catholic University, Lviv, as well as the Imre Kertész Kolleg at the University of Jena.

The IUFU program is composed of courses addressing the role of Ukraine in changing European and global contexts, placing questions relevant for Ukrainian students into a transnational comparative perspective. The courses are taught by prominent Ukrainian and international scholars: faculty from CEU and the Ukrainian and German partner institutions, as well as other renowned global specialists in the topics from the academia and related practice. A course is composed of a series of weekly lectures combined with discussion, complemented by seminar-like conversations in small groups. The latter are also an opportunity for individual consultations for students related to their research projects, with their mentors — advanced PhD students or young professionals. Thus, IUFU broadens the international network of Ukrainian students and strengthens their ties within Ukraine, aiming not to contribute to the process of brain drain, but instead to create access to educational infrastructure and academic knowledge for Ukrainian students irrespective of their current location. The lectures and discussions are held in English, to help students strengthen their language skills and confidence in using English as an academic language in order to support them in building and maintaining their own international networks, and to contribute to their ability to critically engage with future international collaborative programs.

The courses are organized in thematic tracks on history, politics and law, society, and culture and heritage. Heritage, as we define it, is a reproduction of the past — and the future — in the present; it is about how the past is made to be active and alive in the present and how it frames the future. As such, heritage functions toward assembling futures and thus might be more productively connected with other pressing social, economic, political, and environmental issues of our time — heritage has a broader significance! The question is, which future would we like to help shape by drawing on elements of the past, and thus on cultural heritage as a strategic resource, so that the world becomes a better place? What role can heritage play in relation to that future? We addressed these questions with a group of 25 students from universities all over Ukraine such as Kyiv, Lviv, Berdyansk, Mariupol,

and Sumy, some of them operating in exile. The students also represented a broad range of disciplines: the humanities, social sciences, international relations, public policy, and art. This variety of backgrounds added great value to the common work, since there are no ready-made solutions for the problems emerging in this unprecedented situation. Even if there is much one can learn from similar experiences in different times and places, unique and specific solutions need to be found for how to create a better future for Ukraine. Such solutions must build on values and futures rooted in the country's past and cope with its resonant, vibrant, but also sometimes difficult heritage.

For this course, we aimed to look at heritage challenges in general terms as well as specifically in post-conflict situations. What does a monument, a historic building, a site, or a landscape mean, and to whom, and what does it do, and to whom? We always aimed to position heritage in its broader societal context, which also shows us we often have to adjust and differentiate our approaches accordingly. Our common responsibility is to reflect on shared realities and policy frameworks and make this an ethical and inclusive process rather than an extractive and exploitative one. If we think of heritage as a collective responsibility and as a 'means to an end', then we should be thinking about how to use heritage to address structural societal issues like discrimination, climate change, conflict, collective trauma, uneven development, and lack of diversity. It may reveal the need for radical changes to policies and practices, as well as for approaches that acknowledge that heritage is not neutral: it is a process of selecting, reproducing, and mobilizing certain values and histories, often at the expense of other values and histories.

This course invited participants to think together about the heritage-based post-war redevelopment of Ukraine by 1) addressing problems and approaches in a theoretical context, 2) examining and learning from case studies from conflict zones all over the world, and 3) exploring the implications in the Ukrainian context through the already existing initiatives for the post-war reconstruction of the country. Each thematic module included four sessions.

The first module addressed how heritage — understood both as a set of material remains and practices inherited from the past and as the way the past becomes active in the present — is relevant in the field of planning. By planning we mean the discipline known as 'planning' (e.g. urban planning,

or town planning) which defines and designs future living environments for society, as well as a discipline focused on the technical and social aspects of development in terms of land use, built environment, and infrastructure. The aim of this module was to set the scene for the discussions to follow in the second module and develop a shared understanding of some of the key concepts, such as heritage and planning. Iryna Sklokina (Lviv Center for Urban Studies) discussed in a historical perspective why it is important to turn to the past to develop the future, looking at previous periods of crisis and post-crisis reconstruction in Ukraine. Loes Veldpauw (Newcastle University, UK) talked about conservation as a socio-cultural practice of caring for heritage and, more broadly, the historic environment, which usually tends to concentrate on protecting very particular elements of our built environment. By integrating planning and heritage, she proposed an approach that tries to challenge this practice and looks more holistically at 'the world' of both heritage and planning, protection and development, nature and culture, tangible and intangible. She demonstrated how heritage is about the future as much as the past, and how important it is in planning and designing the future of our cities. The question she raised for the students to think about was, 'who do we care for, by caring for this heritage?'

The Sustainable Development Goals (SDGs) adopted by the UN in 2015 are very influential in terms of planning policy and galvanizing into action international and intergovernmental organizations and governments around the world. Culture, including heritage, is often presented as fundamental to addressing the SDGs: since 2010, the United Nations has adopted five major policy recommendations that assert culture's importance as a driver and enabler of development. The lecture by Sophia Labadi (University of Kent), building on her recent book *Rethinking Heritage for Sustainable Development* (UCL Press, 2022), assessed whether and how heritage has contributed to three key dimensions of sustainable development (namely poverty reduction, gender equality, and environmental sustainability), and also very clearly showed the problems inherent in many of the recently used approaches. Cornelius Holtorf (Linneaus University) offered a broader theoretical perspective for addressing heritage practices, by outlining a framework to understand how heritage has been repeatedly reconceptualized over the past two centuries, and how this is reflected in global policies, most

commonly related to the theme of sustainable development. He argued that, whereas for about two centuries cultural heritage was usually appreciated as a tangible token of collective histories, connected to ideas fostered by Romantic Nationalism, now we see a different paradigm gradually taking over: cultural heritage is increasingly valued in relation to the intangible impacts and uses it has for specific communities. The discussion addressed how research can contribute to changing policies and practices and push political bodies towards thinking about heritage as a resource to benefit future generations.

The second module was about sharing experiences from all over the world of how heritage has been, is, and can be addressed as a potential resource in post-conflict redevelopment and what the related challenges are, including how heritage can be misused in such situations. We invited speakers to talk about post-conflict redevelopment in the countries of the former Yugoslavia, about reclaiming, reconfiguring, and decolonizing urban heritage in Nigeria, about ‘peace and reconciliation’ in Northern Ireland and the Irish republic post-Troubles, and about how to deal with deliberate destruction in Syria and Yemen, especially as refugees. The Wars of Yugoslav Succession in the 1990s have been one of the pivotal points for the creation of the international justice system and a testing ground for codifying practices and theories of transitional justice, peace-building, and reconciliation. However, somewhat paradoxically, despite the diversity of actors and interventions that have focused on reconciliation, the post-Yugoslav space still lingers in ‘conflict time’ — a period in which conflict is not absent, but rather played out through competitive heritage interpretations, antagonistic memorialization, and memory wars. Visnja Kusic (EDUCONS University Novi Sad / University of Arts Belgrade) positioned heritage-led reconciliation practices within this paradox and deconstructed dominant approaches used by international and local actors in the name of reconciliation in the heritage field, pinpointing their underlying assumptions, effects, and challenges.

The lecture by, and conversation with, Tokie Laotan-Brown (Foundation for the Preservation of Cultural Heritage in Nigeria / Merging Ecologies) discussed how heritage can change and influence the socio-economic lives of an African metropolis, and how these processes can, at the same time, contribute to reclaiming heritage and decolonizing it. She demonstrated

that impact can be greater if properly triggered and what actions one could take (with a focus on stakeholders in African Cities) to do that, drawing on the experience of architectural heritage projects from Cape Verde and Nigeria.

This was followed by a conversation with a current and a former student of the Cultural Heritage Studies Program at CEU, Mahmoud Barakat from Syria and Nasser Al-Hamdi from Yemen. The discussion focused on heritage in war. The deliberate destruction of cultural heritage in conflicts is a well-known phenomenon, often intended to erase the existence and history of a competing social or ethnic group. Syria's cultural heritage has been severely threatened during the decade-long crisis. While the destruction of monuments and heritage buildings has received the most attention from the international community, the war had a devastating effect on the overall built environment and social structures, including the damage and destruction of traditional residential areas and widespread displacement and poverty that have affected the demographic composition of neighborhoods and people's individual and collective identity and sense of belonging. While there are international efforts to document and save heritage in Syria, most of the world seems to have given up on Yemen, where the population is locked up in an ongoing war. The two speakers presented examples of how heritage — interaction with social structures, material remains, and practices inherited from the past — can help displaced people, including displaced heritage experts, cope with their situation and even come to terms with loss.

The role of heritage in peace-making and post-conflict social consolidation was examined through the case study of Northern Ireland. The signing of the Good Friday Agreement in 1998 was a major step in the Northern Irish peace process, formally ending thirty years of ethno-national conflict between Northern Ireland's citizens and with the British state. Progress towards reconciliation between some of the conflict's actors has, at times, been slow, and attempts to preserve this moment in history in museum exhibitions and through various forms of official and unofficial heritage are often divisive. Nevertheless, twenty-four years since the Good Friday Agreement, a rich array of museums and heritage-based projects now tells the stories of those most affected by the conflict and offers new ways of thinking about this period of history. Katie Markham (Newcastle

University, England, UK) and Elizabeth Crooke (Ulster University, Northern Ireland, UK) gave an overview of the Northern Irish conflict and outlined some of the most significant developments in Northern Ireland's approach to its conflict-related heritage over the last thirty years, focusing particularly on the potential of heritage as an agent of reconciliation, community building, and, at times, division in the wake of conflict.

The last session of the second module took us back to Ukraine: Diána Vonnák and Victoria Donovan (University of St. Andrews) looked into heritage-making processes during the ongoing war in the broader context of documenting initiatives. Documenting and archiving the past can be done in many ways: state institutions usually manage this heritage, and this strongly affects what aspects of the past are visible and accessible, and which documents are available for public scrutiny and which are not. At the same time, communities often engage in creating their own archives and projects that document their past and present. Those who feel far from the realities of state-led, institutional archiving often self-organize to create and care for their own narratives and to resist erasure. We saw such an upsurge in documentary initiatives in Ukraine when the full-scale invasion started. The class explored various initiatives from Ukraine and the UK, ranging from grassroots local history archives in Donbas to the documentation of the state's crackdown on miners in Northeast England. We asked how, for whom, and why the local actors in our case studies felt the need to archive their experience. We discussed what makes archives and documents vulnerable, how institutionalized, official attempts compare to self-organized, grassroots archiving in different historical and political contexts, and what this means in situations of conflict.

For the last four sessions, we invited representatives of the initiative called Ro3kvit Urban Coalition for Ukraine (<https://ro3kvit.com/>). Ro3kvit is a coalition of experts, both Ukrainian and international with work experience in Ukraine, specializing in urban planning, regional planning, housing, heritage, and related topics such as the economy, law, energy, circularity, sociology, and policy making. The group came into being to develop a methodology for rebuilding Ukraine's (physical) infrastructure and cities and promote new, future-oriented ways of urban design, co-creative organization, and sustainable development. They run various projects

in the field of urban planning and design, housing, energy, and capacity building and cooperate with a range of municipalities and civic groups. The invited experts presented their work in the field of urban planning and housing in Ukraine, and the ensuing discussions explored the relevance and potential of heritage following the framework established by the previous two modules.

Daryna Pasyuta (Ukraine) offered an overview of the existing approaches in Ukrainian urban planning and the current situation regarding regulatory documents, community participation, and interaction between stakeholders. In the post-war context, one of the most burning tasks will be to modernize and transform the housing policy; to do that, the existing housing stock needs to be analyzed and understood first. Oleg Drozdov (Ukraine) and Philipp Meuser (Germany) offered a framework for this undertaking in the context of European architectural history. Daryna Pasyuta and Fulco Treffers (the Netherlands) talked about their experiences cooperating with municipalities in developing new approaches in urban planning. They discussed how a value-based approach can be a starting point for understanding the potential role of Soviet housing estates and the architectural heritage of constructivism in future redevelopment at the local level. Housing is not just an architectural problem, but part of a broader picture comprising the economy, quality of life, and human rights. Reforms in the housing market and the expected impact of the new Law No. 5655 were addressed by Oleksandr Anisimov (Ukraine) and Natalya Mysak (Ukraine and the Netherlands) in this context, connecting the trajectory of urban planning and architectural production to the notion of urban commons and its interpretations. Natalya Mysak demonstrated the potential of the housing crisis fueled by Russia's invasion of Ukraine to provoke — or accelerate — a commoning turn by presenting case studies of temporary housing for internally displaced persons and related developments in this sphere. The group discussion explored how tangible — mobile and immobile — and intangible heritage is entangled with people's right to maintain and negotiate their identities and control their own living conditions and environments, identifying parallels and learning points from the previously discussed cases in Syria, Yemen, Serbia, Bosnia, Croatia, and Northern Ireland. Finally, we explored how the concept of difficult and toxic heritage can contribute to working with the legacy of the Soviet

and post-Soviet past and help create a framework for dealing with the tangible and intangible legacy of this war in the difficult present and in the future, as a resource for the post-conflict, sustainable (re-)development of Ukraine.

Course directors: Dóra Mérai (Central European University), Loes Veldpaus (Newcastle University), Volodymyr Kulikov (Ukrainian Catholic University).

Дора Мерай

докторка філософії з досліджень Середньовіччя

Центрально-Європейський університет

Квелленштрассе, 51, А-1100, Відень, Австрія

Email: MeraiD@ceu.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2062-0317>

Лоес Велдпаус

докторка філософії з архітектури та культурної спадщини

Ньюкаслський університет

Генрі Дейш Білдинг 7.22, NE1 7RU,

Ньюкасл-апон-Тайн, Сполучене Королівство

Email: loes.veldpaus@ncl.ac.uk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5756-8137>

ПІСЛЯВОЄННА РЕКОНСТРУКЦІЯ МІСТ В УКРАЇНІ НА ОСНОВІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ГОТУЄМО МАЙБУТНІХ ЕКСПЕРТІВ З ВИЩОЮ ОСВІТОЮ

Текст надійшов до редакції 30.10.2022.

The text was received by the editors 30.10.2022.

Текст затверджено до друку 25.11.2022.

The text is recommended for printing 25.11.2022.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 62
Серія «ІСТОРИЯ»

Відповідальний за випуск Є. С. Рачков
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 25.11.2022 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 10. Обл.-вид. арк. 12,4.
Тираж 50 пр. Зам № 19/22.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09